

Կ'ԱՆՑՆԻ...

Գեորգը յիշելով

Ո՞վ պիտի կրնար առողջ պատասխան մը րանաձեւել այն հարցումին թէ ինչո՞ւ էր զրեւք, պահանջը կը զգանք զրելու անկարելի, անցանկալի հեռուներու ճամբորդ սիրելիներու մասին: Անոնք հասցէ չեն ալիւս ու մեր խօսքը անոնց չի հասնիր: Թուղթին վրայ թափուած մեղադրանքներն մը ի՞նչ կ'ըսէ եւ որո՞ւ: Թարմ կամ հինցած, լքուած հողակոյտի մը վրայ կանանչ ոստ մը, փունջ մը ծաղիկ զետեղելու գործողութեան չի՞ նմանիր այս մէկն ալ: Ծաղիկներ, որոնք պիտի դնէինք, դրին այնքան ուրիշներ իր ալ հողակոյտին վրայ: Հողակոյտ՝ որմէ ոչ իսկ հանգստարան կ'ըլլայ: Ի՞նչ հանգիստ ուրիշին, օտար հողին մէջ. հող՝ որ տառապանք, կակիծ տալու ատակ էր միայն ու տուեր էր այդ ալ առատօրէն, չափօրէն: Այլեւս չատ ուշ է զրել մեղմելու համար իր այդ ցաւը. ան ոչ իսկ ցաւ ունի այլեւս. իսկ հոս՝ ամէն մարդ իրը, միշտ նոյն ատատութեամբ բաշխուած: Ու առաւել՝ իր մեկնումին պատճառածը հիմա:

Յա՛ւ կայքի մը որոնումին ճամբուն կտրած երիտասարդութեան՝ համար, իր կարօտին, թէ մեր քիչ մը եւս թանձրացած առանձնութեան: «Այս աշխարհը չարերունն է. անոնք կը մնան. բարիները չուտ կ'երթան» պիտի ըսէր մամիկս, որ բարի էր ու ապրեցաւ լման դար մը: Իսկ մեր առանձնութի՞ւնը. խեղկատակ, ծաղրածու հայելիներու սրահն է ան, ալլանդակ հայելի մը կ'աւելնայ հոն ա՛մէն օր, ամէն մեկնումով:

Հողակոյտի վրայ ծաղիկ զետեղելու պէս, ցաւին արտայայտութեան, առանձնութեան տուած անգործութեան դէմ բողոքի համար թող ըլլայ, կ'ուզեմ զրել:

Գրել այն տղուն մասին որուն մանկութեան թաղը ցից զառիւմարներէ շինուած էր. սակայն բոլորն ալ դէպի ծովը կ'իջնէին: Զառիթափերուն պահակ՝ փայտաչէն հին ու մին տունները պէտք է բարութեան աւետարանը կարգացած ըլլային հոն, անոր հողին, թէ ան արդեօք ծովէն սորված էր այդքան բարի մնալուն զաղանիքը:

Զառիթափն ի վեր անցած տարիներ քննէին զայն ծովէն հեռու, դէպի քաղաքն սիրտը: Իր մանկութեան թաղին անշուք եկեղեցիին խորանէն դիւրին ուսումով մը անցած էր լոյսերու բեմը: Ինք ծով իջնող ցից, ծուռ ու մուռ զառիթափներուն տղան էր միշտ. նոյն «Հայր մեր» երգողն էր որ հիմա անոր քով կ'երգէր Սէվիլեան սափրիչ, Մանօն, Լա Պոնսեմ կամ Գարմինա Պուրանա:

«... Բահանա՞յ. այո՛», կը ձեռնադրուիմ, պայմանաւ որ արտօնուի որ երգեմ, շարունակեմ երգիչի ասպարէզը. եկէ՛ք անգամ մը, տեսնելու թէ ինչ կ'ընեմ բեմին վրայ, յետոյ կու տաք ձեր որոշումը» ըսէր էր ան երբ օր մը առաջարկուեւր էր քահանայ ձեռնադրուիլ: Հայ առաքելապետ եկեղեցիին մէկ քահանան պիտի երգէր նաեւ օփերաներու բեմէն: Որքան դարեր անցեր էին Կոմիտասի հալածուած օրերէն, որ բարի հովիւր զացեր էր դիտելու զայն բեմին վրայ:

Սակայն ո՛չ լուսաւոր մօտիկ ու հեռու բեմերու յաջողութիւնը, ոչ ալ զինքը հոն տանող յամառ կամքն ու աշխատանքը այդ տղան սիրելի դարձուցին այնքան, որքան իր սիրտը: Խոշոր, ծովուն չափ խոշոր իր սիրտը: Հին ու մին տուններուն դասը չէր մոռցած ան. երբե՛ք:

Օր մը իրենն ու իրեններուն համար տըրտուր, դժուար չըմանի մը՝ դացեր էի քաղաքի իրենց բնակարանը. պատին վրայ չըմանակուած ասեղնադործուած պատառ մը զբաւեց ուշադրութիւնս. ծակոտէն, ձեռնակ կերպարի մը վրայ կանանչ թելով բանուած էր «Կանցնի» բառը: Կը դիտէի առանց կարենալ իմաստ մը տալու, քիչ մըն ալ զարմացած, երբ ան փրիստփայի ժպիտով մը բացատրեց թէ կը սիրէր:

Նոյեմբեր 28-էն մինչեւ Դեկտեմբեր 21՝ Ռուբին Նաճառեան իր ջրաներկերը կը ցուցադրէր Քոլէժ Պլէթել կալըրին մէջ, Փարիզ, Շեքլ-Միտի փողոցը: Յուսահանդէսին առիթով է որ կը դուրսնայ տողերը:

Փարիզի մէջ ասիկա առաջ՝ Ռուբին խրմրային ելոյթներ ունեցած էր, ի միջի այլոց՝ երբ «Ակ» խմբաւորումը, որուն մաս կը կազմէր ինք, ցուցահանդէս մը տուաւ, ի հարկէ հաւաքական ցուցահանդէս մը, Բարեգործականի սրահներուն մէջ, 1983ի վերջաւորութեան: Այդ առիթով՝ Միտք եւ Արուեստը էջ մը նուիրած էր լիշեալ խմբաւորումին (1): Ասիկէ պիտի օգտուիմ անգրադառնալու համար պահ մը, ներածական նկատողութեամբ մը, նկարիչներու խմբաւորման ընդհանուր երեւոյթին: Խմբաւորումներու գոյութիւնը նկարչութեան մարդին մէջ զլիստուր յատկանիւն է դարձակիրը չըմանին: Խմբաւորումները այդտեղ կը կազմուէին ու կը կազմալուծուէին տարազի մը ու տեսարանութեան մը շուրջ: Ատոր պատճառը հասկնալի է, երբ նկարիչը նոր կը դադրէր իր ինքնութեան եւ կազմաւորման ըսկզբնաւորութիւնը կամառ իմ կամ զբոլոցի մը մէջ գտնելի, ու կը փնտռէր հեռաւորար հաւաքական խորհրդածի նոր ձեւեր: Բայց ատիկէ անդին՝ խմբաւորումներու գոյութիւնը, որ ամբողջովին ժամանակակից երեւոյթ մըն է, կը բացատրուի անով, որ նկարչութեան տեսարանութիւնը հետզհետէ գերակշիռ կարեւորութիւն կը ստանար: Տեսարանութեան մը հիման վրայ կը խմբուէին ու կը բաժնուէին արուեստագէտները: Տեսարանութեան սա մուտքն է կիրառումի մարդէն ներս, որ կը յատկանչ արդիական արուեստի ծնունդը, մասնաւորաբար՝ նկարչութեան պարագային: Տպաւորապաշտութիւն ի վեր՝ նկարիչներու նայուածքը նկարչութեան վրայ զգրած է «միամիտ» ըլլալէ, ու նկարչութեան արեւմտեան աւանդութիւնը սկսած է այդտեղ՝ հարցադրումի ենթակուիլ: Ինչ որ կը նշանակէ, թէ այդ թուականէն սկսեալ՝ նկարիչներուն կողմէ գաւառ ձկարչական տեսարանութիւն մը կը փնտռուի, եւ ուրեմն՝ զուտ նկարչական տեսողութիւն մը: Խմբաւորումներու ծնունդն ու

ԹՂԹԵՂԵՆ ԵՐԱՆԳԱՊԵԱԿ

ROUPEN
AQUARELLES

Galerie Colette Bletel,
Décembre 1985.

Գրեց՝

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆՆԱՆ

Ջրանկար (27×31) — 1984

որ հիմնուած է մեր գաղափարներու մերձակցութեան եւ ոչ թէ նկարչական որոշոճի մը վրայ՝ կիրարկուած խումբի անդամներուն կողմէ» (2): Խմբողը՝ հոս՝ արտանկարչական դրոշմ մըն է բացառաւ կերպով: Մէկ խօսքով՝ Սփիւռքի մէջ հայ արուեստագէտի գոյութեան հարցն է: Այդ հարցը կը խոստովանիմ որ իմ հասողութեանն անդին կ'իյնայ:

Բայց ուզեցի ցոյց տալ, որ տուեալ հարցը անդին կ'իյնայ նաեւ զուտ նկարչական մտահոգութիւններէն: Այդ է, մահը կը նշէր նկարչական տեսարանութեան ու տեսողութեան ձգտումը՝ դէպի ինքնիշխան, «ինքնավար» (օրինա) վիճակ մը: Խմբող տարբը «գաղափար»ն էր թերեւս, բայց խմբումին բուն գրգայատճառը՝ զուտ նկարչական «գաղափար»ի մը հետապնդումը: Մինչդեռ «Ակ» խմբաւորումը իր հանդանակաձեւ յայտարարութեան մէջ կը գրէ հետեւեալը. «Մեր խումբին կազմութեան մէջ գոյութիւն ունի հասարակաց առաջնակարգ կէտ մը, որ կ'ըսէ Ռուբին Նաճառեան հարցադրոցի մը մէջ. «Հայ նկարիչի մը գործը կրնայ զանգանուիլ ընդհանուր նկարչութեան մէջ, բայց ինծի համար դո՛նէ, շատ դժուար է ձգել զայն զատորոշող եղբեր» (3):

Ինչո՞ւ այն առեւ՝ այսքան երկար յառաջարան մը խմբաւորումի հարցին շուրջ: Որովհետեւ բացատրել պէտք էր, որ այսօր՝ Ռուբին իր նոր ու անձնական ցուցահանդէսով՝ իր նկարչական անհատականութեամբ է որ կու գայ երեւան: Ինքնահաստատ քայլ մըն է կատարուածը. էականը նկարչութիւնն է, մնացեալը երկրորդական է: Բայց երկրորդ պատճառ մըն ալ կայ: Նկարչութիւնը ընդհանրապէս՝ մարտահրաւէր մըն է, «խօսք»ին ուղղուած: Ինչպէ՞ս կարելի է խօսիլ նրկարչութեան մասին: Վերանորոգ մտաւորութիւն մըն է այս՝ «խօսող»ին համար: Ինչպէ՞ս կարելի է խօսիլ, երբ ամէն խօսք նկարչութեանն զուրկ կը սահի, այլ մարդերու եւ այլ մտահոգութիւններու մէջ կը գտնէ իր հիմնաւորումը՝ ընկերային, հաւաքական թէ «ենթակայական»: Քանի որ պարզաբանումի «ենթակայական» կերպն ալ ի վերջոյ՝ արտանկարչական է: Ինչպէ՞ս խօսիլ նկարչու-

թեան մասին: Պատմական գիտելիքները՝ ապաւինելով, թեքնիք հարցեր՝ հետապնդելով — ինչ որ ամէնէն խեղճար պիտի ըլլար, տպաւորութիւններ արձանագրելով — ինչ որ ամէնէն սովորական վարմունքն է: Կամ ալ՝ նկարիչներու բնածին վստահելով, երբ գիտենք թէ նկարիչը որ կը սկսի խօսիլ՝ նոյն գոտարութեան, նոյն անկարելիութեան մտանուած է ինքն ալ, նոյն տատանումին, աւելի վստահաւոր ձեւով մը թերեւս: Եւ սակայն պէտք է խօսիլ: Ինչ որ չի նշանակեր ենթակայական ապրումներ արտաբերել, անհատական ու անհատապաշտ րնադանցութիւն մը միամտաբար վերաբրտադրել, տպաւորութիւններու շարք մը հրամցնել, տեսնուածը խօսքի խարդմանել: Պէտք է խօսիլ, նկարչութեան գլխաւոր հրամայականն է թերեւս, որովհետեւ նկարչութիւնը նայուածքին ուղղութեամբ՝ պարապ մը կը ստեղծէ խօսքին մէջ: Այս պատճառով իսկ՝ հոս կատարածս տեղեկատուական կամ նկարագրական զեկուցում մը չէր կրնար ըլլալ, այդ կէտը դո՛նէ յստակ է: Խօսիլ, այսինքն նաեւ թափափու տուեալ մը նկարչութեան մը շուրջ, ամէն նկարչութեան շուրջ: Փորձել հատարել անոր գործած տպաւորութեան:

Մասնանշուած դժուարութիւնն ու անկարելիութիւնը ալ աւելի բացայայտ է Ռուբինի նկարչութեան պարագային, որովհետեւ ան թէեւ կերպարանաւոր նրկարչութիւն է, այսուհանդերձ բացարձակապէս գոյրի է «գրական» պատկերացումներէ, որոնց շուրջ կարելի ըլլար ճանաչել: Այդ իմաստով՝ դոտ նկարչութիւն: Եւ զուտ առաջին հերթին՝ որովհետեւ Ռուբինի կիրքը գոյնն է:

×

Փարիզի այս ցուցահանդէսը Ռուբին Նաճառեանի առաջին անձնական ցուցահանդէսը չէր. ասիկա առաջ անձնական ցուցահանդէս մը տուած էր ան Մարտինի մէջ 1981-ին, ու անոր «նիւթ»ին մասին ինքը կ'ըսէ հետեւեալը՝ «Կ'ուզէի, նրկարչութեան ընդմէջէն, տալ ներքին լրտութիւնը, ներքին առանձնութիւնը...: Երաժիշտներ կան, որոնք փորձած են ոչ թէ առանձնաւալ, այլ զատուիլ, ինքնամփոփուիլ, ուղած են լուս: Տարբեր բաներ են: Առանձնութիւնը, մեկուսացումը հրպարտ կեցուածք է առհասարակ, իսկ ինքզինք զատել, ամփոփուելու, խորանալու պէս ներսուզուիլ՝ լուսաւոր կեցուածք, տեսակ մը երանութիւն» (4): Լուսաւոր կեցուածք, տեսակ մը երանութիւն, այդ բաները, իրմէ փոխ կ'առնեմ յատկանշելու համար իր նկարչութեան ընդհանուր ձգտումը, որ բացայայտ է նոր ցուցահանդէսին մէջ: Լոյսը խորհրդաւոր տարր մըն է, որովհետեւ չի պատկերացուիր ան, այլ պատկերը կարելի կը դարձնէ. չի տեսնուիր ան, այլ ինչ որ տեսանելի է՝ տեսանելի կը դարձնէ: Ինչպէ՞ս խօսիլ նկարչութեան մասին, երբ նկարչութիւնը պարապ մը կը ստեղծէ խօսքին մէջ, ինչպէ՞ս «պատկերել» լոյսը, երբ լոյսը կը նախորդէ ամէն պատկեր եւ ամէն պատկերացում: Նոյն հարցումն է թերեւս, երկու տարբեր ձեւերով գրուած:

(Շար.ը Դ. Էլ)

բէր այդ ձեռագործը, որովհետեւ այդ միակ բառին մէջ կ'ամփոփուէր կեանքի ամէնէն պարզ իրականութիւնը: Ինծի այնպէս թուեցաւ որ այդ խօսքը իրեն համար համարժէք էր միւլթարութեան մը. անոր մէջ ամփոփուած կը տեսնէր ամբողջ կեանքի փրիստփայութիւն մը:

Ուրախ էի որ այդպէս էր. հետեւեալ օրերուն յաճախ խորհեցայ այն անձին մասին որ այդ բառը ընտրեւր ու անդնագործեւր էր զայն համբերութեամբ: «Կ'անցնի» այդքան պարզ էր իրապէս ամէն բան:

×

Յետոյ օր մը ինք եւս ելաւ պանդուխտի խաղը խաղալու: Չգիտեցայ բնաւ թէ ու-

նէ՞ր իրապէս բաւարար պատճառներ այդ քայլին համար. ո՞վ գիտէ: Թերեւս այո, թերեւս ալ առանց երկար բարակ մտածելու ելած էր ճամբայ, ծովը վերածելով լիճերու, եւ իր զառիթափերը հարթ ու տափարակ հասարակ ճամբաներու: Հարթ ճամբաներ, պողոտաներ, սակայն որոնց վրայ հեռուն ձգած իր ծով իջնող զառիւմարները ամէն քայլի իրենց լքումին վրէժը լուծեցին, մինչեւ որ իրեն համար վերջացան բոլոր ճամբաները ու լուսութիւնը իջաւ ամէն բանի վրայ:

×

Այսօր երբ չկայ այլեւս ծով սրտով տըրան, աչքերուն առջեւ կը յայտնուի մուլթ

չըմանակով մը պատէն կախուած այդ «Կ'անցնի»ն: Հիմա չար է սակայն ան ու չունի միւլթարողի իր փրիստփայ ժպիտը: Յուրտ, խոժոռաղէմ պատգամախօս մըն է այսօր, որ անտարբեր ցաւին, կարօտին, կը բեւեռէ չոր վերջակէտ մը. «Կ'անցնի»:

Ան չի գիտեր սակայն արեւելեան առածը որ կ'ըսէ. «Գաղցր ձայն մը միայն անմահ է այս կամայիքն տակ»: Ու այսօր կը բաւէ որ կոխեմ գործիքիս կոճակին, լսելու համար այդ ձայնը:

«Լոնց: Ամպերը եկան...»:

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Ա Ծ Գ

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՏԵԻԷՆ

- Նատի՛ն... Նատի՛ն...

Ամէն առաւօտ, մինչեւ երկրորդ յարկ երկարող մանկական կանչ եւ միշտ նոյն պատասխանը.

- Վայրկեան՝ մը... կու գա՛մ:

Աստիճանները որոտացնող կօշիկներու վազքը կը հաստատէ իրօք թէ՛՝ վայրկեան մը ետք վար կ'իջնէ՝ աղջնակը, կը բռնէ տղեկի ձեռքէն ու վազքը կը շարունակուի միասին:

«Խմէ՛»... «ա՛լ չեմ ուզեր» կաթին առջեւ մղուող կռիւով կորսուած ժամանակը պիտի չահուի վազքի արագութեամբ:

Գիրք ունին պայուսակներու մէջ...թուղթ ու գունասուր մատրաներ: Հեղեկ պիտի սկսին. թուանշաններ պիտի սորվին: Ծառ ու նապաստակ պիտի գծեն: Մագեր պիտի քաշեն. գոգնոց պիտի պատռեն: Պիտի խնդան. պիտի լան: Զէրօներու պիտի արժանանան, բայց պիտի սորվին... պիտի սորվին անցեալ ու ներկայ. թագաւորներու անուն. նախագահներու կենսագրութիւն. ճերմակներու ու սեւերու տարբերութիւն. թուարանական կանոններ. ազգային հպարտութիւն:

Կեանքը պայմանաւորուած է ա՛յդ օրէնքներով. յարաբերութիւնները ա՛յդ լծակներով կը հաստատուին. երկարգունդը կը թաւալի նո՛յն կանոններու գիտութեամբ:

Ուրեմն՝ պէտք է վազել. տընիլ. սորվիլ. մշակուիլ, որպէսզի վաղը դադրին վազելէ, տառապանքէ եւ ապրին խոհուն մարդոց՝ խաղաղ ու երջանիկ կեանք...:

Այդպէս կը հաւատացնեն ծնողքները: Բարոյախօսներ ալ կը հաստատեն ու երախան կը հաւատայ իմաստուն խօսքերու, ինչպէս պիտի հաւատար ուրուականներու ու առասպելներու:

×

- Նատի՛ն... Նատի՛ն...

Վերջ գտած են կանչերը: Քսան տարի է անցեր: Մեծցած են աղջիկն ու տղան: Իրարու ձեռքերը օրօրելէն դպրոց վաղող Արման եւ Նատին, հիմա իրարու մէջքերը կ'ողակեն՝ կաղնիի բունին փաթթուած բաղեղի նման:

Կ'ապրին միասին՝ նախնական սարքաւորումով սենեակի մը շրջագծին մէջ: Կօշիկ ու գուլպայ իրար խառնուած, տափատ ու փէշ զերար գրկած, բարձ ու սաւան իրար պլլուած:

Արմանն եւ Նատին շարաթներ ու ամիսներ հնչեցուցած էին պաշտօնատուներու, դրասենեակներու, առեւտրական ձեռնարկներու զանգակները: Ծրջագայած՝ ուստայնի պէս հիւսուած, ծանօթ ու անծանօթ փողոցներ: Դիմած՝ անհատում, անսպառ հասցէներու: Պռզմէ, պաշօ, մեթորիզ կանգ առած էին Սամառիթէնի վաճառորդի եւ սրճարանի սպասարկուի պաշտօններու առջեւ:

Ա՛յս է եղեր աւետուած «խաղաղ ու երջանիկ ապրիլը»: Մինչդեռ, ամէն ոք կը խօսէր միայն դժուարութիւններու, պայթարներու, տագնապի, մղձաւանջի, անյուսութեան, մահուան մասին: Յերիւրածոյ հէքեաթ էր ուրեմն պատմութեամբ. երեւակայութեան արտադրութիւն՝ Սամուրիօն, Փօ տ'ան, Դա պօթէ: Դպրոցը սորվեցուցած էր բացասականը, ցնորականը եւ ո՛չ թէ՛ դրականը: Զէ՛ր ուսուցած թէ՛ ինչո՞ւ կային կուշտեր ու անթիւներ, ինչո՞ւ ցոյցեր կը կատարուին, գլուխներ կը ջարդուին. պատերազմներ տեղի կ'ունենան: Ի՛նչ կը նշանակէր յառաջդիմական կամ ի՛նչն էր անոր հակիմաստը:

Մշակոյթի կաճառները ինտէլէսի մէջ առած, արբիւրած էին «վտանգաւոր գիտութեան» ուսուցումը:

Արման խեղկատակութիւն, մարդկային կատակերգութիւն կ'որակէր տնօրինուած սարքաւորումը, մինչ ճակատագրապաշտ Նատին, դոհ էր եղածովն իսկ:

- Երկնային մանանան չէ՛՝ անտեսած մեզ...:

Արման կը զայրանար կնոջ դերահաճութեան ու յիմարներու տեղ կը դնէր անհատներու անյալողութիւնը «բախտի» ու

«ճակատագրի» կապող թեթեւամիտները: Ճակատագիրն ու քալտը կը տանէին զինք «վտանգաւոր գիտութեան» ուսման պակասին: Կը սերտէր նոր գիտելիքներ. նոր դպրոցի տեսութիւններ, կ'աղար, սուգակէ կ'անցընէր եւ կը դնէր Նատինի բերնին մէջ, բայց ան կը դժուարանար մարսել եւ կ'ըսէր.

- Ապրուելիքը կեանք մըն է, սիրելիս: Ինչո՞ւ կ'ուզես ա՛լ աւելի բարդացնել երեւոյթները: Առաքինութիւն եւ խոհեմութիւն կը գիմարդեն դժուարութեանց:

Բարոյախօսի ստեղծած այդ բառերը ե՛ւ ծիծաղը կը շարժէին, ե՛ւ կը Ղդայնացնէին Արմանը:

- Անոնց ամբողջ բովանդակութիւնը ենթարկուելու յորդորանք են միայն: Հլու հպատակ՝ հրամաններու: Զարթուցիչը խոհեմ է, երբ կը ստիպէ քեզ, քնատ ու յոգնած ոտքի կազնիլ չապիկ ու վարտիկ ծախելու, երբ դուն զանոնք գնելու իսկ կարողութիւն չունիս:

- Ես առանց վարտիկի չեմ պարտիր, կը խղար Նատին, ծիծաղեցնելով ամուսինն ալ:

Ոնգուք, ծիծաղ, ժպիտ ներքին հըրճուանքի ցոլացումներ չեն: Դէմքը խաղմը. կեղծիքի ու սուտի սքօղում: Գործատիրոջ ժպիտ. վաճառորդի ժպիտ. ապրանք վաճառելու կեղծիք. հաճելի երեւալու խաբկանք:

Սուտի ու խաբեբայութեան կախարդանք մըն է ստեղծուած ու ամէն ոք կ'ապրի հմայական այդ կախարդանքին ներքեւ՝ կուլ տալով անոր կաթիլները, սուրճի կամ ալբոլի վայելքով:

«Վտանգաւոր գիտութիւն» «վազել» չը վազելու համար», «խոհեմութիւն», «առաքինութիւն», «ճակատագիր» «բախտ»: Սուտերու հիւք. իրար չաղկապուած օղակներու խաբեբայութեանց շղթայ: Հեռուոր ժամանակներու մէջ կռանուած խարդախութիւն:

Ուրդախութիւնը կը սկսի մօր կաթին հետ: Ուրկանք է քեթիւնը. խաբկանք՝ խաղաղիկները: Ուրեքայ լակոտներ չե՞ն ընկերները, ուսուցիչները, տնօրէնները, թերթերը, գիրքերը՝ գունաւոր կամ անգոյն կողքերով, խորհրդածութիւններու գրաւած տարածքով:

Ուոհեմութիւնը, անուշիկս, ուրիշներու հաշտոյն բանող լեզումեքենայ է. նահապետական առողջանութիւն՝ պարզամիտներու սահմանուած:

Նատին կը զարմանար թէ ամուսինը ո՞րք եւ ե՞րբ կրցած էր ա՛յդքան չուսուցում զիտութիւն ամբարել: Իրիւրութեամբ կը բացատրէր ան քաղաքական բարդութիւններու իմաստը. կը լուծէր կնճռոտ ընկերային «պաղտնիքներ»: Կարծես ամուսնոյն հանդէպ ունեցած հիացումը աւելի խորացնելու համար, կը դիմէր հակափաստերու: Կը վիճէին, կը գրկուէին եւ երբ իրարու ըսելիք ու ընելիք չունենալին, գիշերուան չէին սպասեր իրարու եռանդը փոխադրելու՝ զիրար փնտոող մարմիններու միաձուլումի կատաղու թեան, ու սենեակը կը լեցուէր՝ թէյամանի եռացող ջուրի սուլոցներով, շնչահեղձ եղող կուրծքերու յաւիտենապէս կրկնուող երգի հնչիւններով.

- Կը սիրեմ՝ քեզ...

×

- Թաթերը վա՛ր... նեղացաւ Նատին: Սամառիթիկն ապրանք չէ՛՝ մարմինս:

Երեւի, վերակացուն, յաճախորդներու ցանցատութեան սպասած էր աղջկան յետոյքը արեւուն մէջ ձգմելու:

- Սամառիթէնի մետաքսէն աւելի մետաքսային է այս ապրանքը, յամառեցաւ մարդը, չոյանքը բարձրացնելով անոր կուրծքը:

Կուշտը խթանուած անասունի նման փրփրեցաւ աղջկի եւ կոպիտ հարուածով մը հեռացուց հակիլին բաղուկը:

- Լաւ կ'ընես եթէ ակնոց գործածես. չիլ է տեսողութիւնդ... Ապրանքի նմանութիւն չունի այդ մարմինը:

Թունաւոր ծաղկի վրայ թառած էր մեղուն. մեղր քաղցիլք ծաղիկը այս չէր...:

- Յետամնաց գելադացիի վարմունք ու

նիս: Իրա՛ւ որ, մօտեմն աղջիկ չես, Նատի՛ն:

Եւ բոլորովին անտարբեր հեռացաւ, քիչ մըն ալ հակելու ուրիշ վաճառորդներու աշխուժութեան, տարբեր յետոյքեւրու...:

Մօտէ՛նն ըլլալ... իւրացնել փորի եւ հակափորի մատուցման ազատական դադախարախօսութիւն: Ընդունիլ՝ առաջարկուած բաժակը. չմերժել՝ պնակ մը կերակուրը: Գտնուիլ՝ կնամեծարութեան տըրածադրութեան տակ: Հրամցնել՝ շըրթունքները: Պատրաստ ըլլալ տոփանքի կոշիկին:

Նատին, փոքր հասակին սորված էր մօտէնն ըլլալու նշանակութիւնը: Ստեղծել վէճ ու կռիւ վերակացուի եւ իր կնոջ միջեւ. թշնամացնել զանոնք իրարու. խանդարել զաւակներու ու ընտանեկան անդորրութիւնը: Անջրպետ բանալ Նատինի եւ Արմանի միջեւ. արհամարհել սէր եւ զգացում. հռչակել անհատի անկախութիւն. թքնել ամուսնի երեսին եւ պոռնրկանալ, պոռնկացնել... քաղաքակրթական նոր սկզբունքներ. ձեւուած կերպաս՝ անասուններու բնական վարմունքի վրայ:

Ա՛յդքան քաղաքակրթուած չէր Նատին: Կը նախընտրէր յետամնաց գելադացի ըլլալ եւ ապրիլ Արմանի բազուկներուն մէջ, քան փէշը յանձնել՝ փչող առաջին հովի քմայելին:

Սամառիթէն, Փոէնթան, Կալըրիներ վաճառատուներ չեն միայն: Գուլպայ, կերպաս, մետաքս, պնակ, շերեքի, արտաքնոցի թուղթ ու տաշտ ծախող չուկաներ չեն միայն. այլեւ կուրծքերու, սըրունքներու, յետոյքներու ցուցահանդէս: ձեմելու, հիանալու, աչքեր յաղեցնելու վայր: Ժամանակ վատնելու հանրային գրօնայի: Գողութիւն զարգացնելու դըպրոց: Հսկիչներու ձանձրոյթը հաճոյքի վերածելու հանդիսատարս:

Հանդիսատարահի դիմանկար, ցուցադրութեան դրուած առարկայ ըլլար կարծես Նատին, որ ամէն ոք իրաւունք ունէր զպչելու, չոյելու, գնելու...:

Անրնական էր արգելք հանդիսանալ այդ գործառնութեան եւ Նատին իրաւունք ունէր նեղանալու: Առաջին անգամ չէ՛, որ կը չօշկուէր իր մարմինը: Զինք լըւալու, լողցնելու, հաղցնելու պատրուակին տակ, մայրը տեւապէս չոյած էր մարմինը: Դպրոցի լակոտները ստեղծած էին կամիթի, ճարթիւմի դրութիւն՝ մարմին չոյելու նպատակով: Արման ալ անհաշիւ դրամ էէ՛ր ծախսած զինք զգուշութեամբ: Բայց հիմա, կերպասի տոկունութիւն հաստատելու ձեւով կը վարուէին իրեն հետ. խաղողի համը նախելու պէս, հատիկ մը բերան տանելով խածնել կը փորձէին...:

Շունի հոտառութեամբ, բայց քծնող ու յարձակող կատու մըն է արուն: Իր շուրջը գտնուող իւրաքանչիւր առարկայ իր սեփականութիւնը կը կարծէ: Կը չըջի ուզած տեղը. կը նետուի բազմոցին. ուզած պահուն կը զգուէ կամ կը յանձնուի էգի զգուանքին: Թաթերուն մէջ կը խաղցրնէ ճախարակ, դնակ, քուրջի կտոր: Կը նետուի կնոջ բազուկներուն կամ կուրծքին վրայ:

Նատինի միջադէպը կատակ մըն էր լոկ. չա՛տ հասարակ կատակ՝ հսկողին վարմունքը: Բայց ուրկէ՞ ստացած էր այդ համարձակութիւնը. ո՞վ տուած էր յետոյք ճարթիկելու արտօնութիւնը: Մեծաւոր եղած ըլլալու յանդգնութիւնը թէ սրիկայի սրիկայ արիտժակը:

Արման իրաւունք չունէ՞ր երբ կ'ըսէր թէ «մարդ էակը անհատականութիւնը կը չփոթէ բնութեան հետ»:

×

Արման դեղարան կը հոտէր: Շապիկը արիւնով ներկուած. թեւին մէկը փաթաթուած:

Նատին սարսափով, տեսած էր ամուսինը, երբ ան վերարկուն հանած, տեղաւորած էր աթոռին:

- Կուռեցա՞ր:

- Ծակկատամբտէ կը վերադառնամ...:

- Պատահածը ի՞նչ է:

- Պատահականութիւն...:

- Պատահականութիւնը անուն ունի՞:

- Անխուսափելիութիւն... ո՛ւր ալ գտնուիս, միջամտել իսկ չուզես, պատահասր կու դայ, կը գտնէ քեզ:

Յա՛ի ու ստապանքի կծկում չունէր բսած պահուն, այլ դժգոհութիւն, բարկութիւն, բողբօ եւ Նատինի կը թուէր թէ՛ ամուսինը կ'անարկէ իր միջադէպին. կը պաշտպանէր իր դատը: Ինք, վաճառորդի հասարակ ժպիտ անգամ չէր չնորձած հակիլին, սակայն «պատահաս»էն չէր խուսափած: Եւ ահա՛, Արման

«անխուսափելի պատահականութեան» իրողութիւն մը մէջտեղ կը հանէր:

- Յետո՞յ...

«Յետոյ»ն այն էր որ՝ ճաշած պահուն, դաւաթներու առջեւ կատակող երիտասարդներէն մին տապալած էր իր վրայ՝ տապալելով սեղանն ու զինք, պնակներն ու շիշը: Փշրուած ապակիներ վերառւած էին թեւը, բայց ցաւի ճիչ արձակող ինք չէր: Անկարելի է ըսել թէ՛ ինչպէս ձեռքի պատռուաքաղը մխրճած էր իր վրայ ինկող երիտասարդին վիզը:

«Յետոյ»ն այն էր, որ չուտով փոխադրուած էին դրացի գլինիքը: Ինք՝ իւր նամուկէ կտք, վերադարձած էր գործին: Լուր չունէր միւսէն:

Նատին հանդարտեցաւ: Մակերեսային էր Արմանի վէրքը եւ յանցաւոր չկար:

- Յանցաւորը գուարճութիւնն է. ապո՛ւշ կատակը. շարժո՛ւմը. հրճո՛ւքը. ձախաւերութիւնը:

Իւրաքանչիւր բառ ծաղրանքով ու արհամարհանքով դուրս կը շարտուէր՝ եղաւակի մը երկարող խաղերով: Աշխարհի վրայ չիւղ ձգելու տեղ չէ մնացած՝ պայթուցիկներու ու լուցիկի արտադրութեան եռանդէն, երկինքի բոլոր աստղերը վար թափելու եւ արիւրալիփս ստեղծելու տենդազին ջերմէ բռնուած են տղատ եւ անրան գիտնականներ, մարդը՝ խելադարի խնդուքով կը խայտայ: Համաճարակ խեղկատակութիւն: Խնջոյք ու արիւցում. կատակ ու ծիծաղ. հարսանիք ու կենաց. սեռ ու պոռնկացում. ամենաղէտի յաւակնութիւն: Մերսեուէսի ամբարտաւանութիւն:

Յաւազարութեան միջբոսպ մը կը չըջի ուղեղներու մէջ. արագավազութեան միջբոսպ. ճիշդ ինչպէս՝ մանկութիւնը կը վազէ երիտասարդութեան ետեւէն. երիտասարդութիւնը՝ ծերութեան ետեւէն. ծերութիւնը՝ մահուան ետեւէն. մահը՝ ժամանակի ետեւէն, մարդն ալ կը վազէ այդ բոլորին ետեւէն:

Վաղը՝ դէպի դրամ. վաղը՝ զօրաւոր կամ զօրավար նշանակուելու. վաղը՝ քաղաքապետ, խորհրդական, ընտրուելու. վաղը՝ երեսփոխան, նախարար, նախագահ ըլլալու:

Թշուառական մահ. անմիտ մարդ. չեն գիտեր որ ժամանակ գոյութիւն չունի: Կ'անդիտանան որ արեւը կը ստեղծէ ժամանակի հասկացողութիւն: Յերեկն ու դիշերը կու տան ժամանակի հոտառութիւն: Տարուան եղանակները կը վերածուին ժամանակ բացատրութեան, եւ խենթի պէս կը վազեն անդոյ ունայնութեան ետեւէն:

- Աշխարհի ծանրութիւնը քու վրա՞յ բեռնուած է: Դո՞ւն պիտի յեղաշրջես մըտայնութիւնները: Ո՛չ կախարդ ես, ո՛չ կոլտորաք: Ապրէ՛՝ քեզի սահմանուած կեանքը:

- Կ'ուզես որ խխունջի՞ վերածուիք, երբ իմացականութիւն ունինք եւ պոռուելու ձայն:

Ինքն ալ վաղեց ժողովի ու ցոյցի. տեսաւ ընկեր ու ժողովուրդ. բան չփոխուեցաւ: Վիճելով, սիրելով, պնակ լուսով ապրեցաւ իր կեանքը Նատինի բսածին պէս, մինչեւ որ արագանդէ եկած, կինը դընաց հողի արգանդ եւ ինք՝ լուռ, միայնակ, յուսահատ՝ փոթորիկի յանձնուած չիւղ:

Ուտովայոյղ տենչեր, խաւարի մէջ երբեւրկող տեսիլքներ, երդեքէ կախուած երազներ սառուցակոյտերու պէս մնացին քարացած:

×

Մաշած, սպառած մարմին մը կը տքայ հանրային պարտէզի նստարանին վրայ: Դողդոջուն ձեռքերու մէջ, ծխամորճը կը միայն տարիններու հեւքը: Թուփեր, ծառեր, արեւ ու շուք կ'օրօրուին աչքերուն առջեւ: Մօր դիմաստուերները հակած են փոքրիկ կառքերու մէջ ննջող մանկիկներու վրայ: Ուրիշ մանկիկներ՝ աւաղի մէջ տապալկած: Փափաճօրրիկը երկինք կը բարձրանայ, երկիր կ'իջնէ: Մահնակի դազաթը կը մազլցին ու կը գահաւիժին յանկարձ՝ իրարու ետեւէ:

Քառքէթին տակէն, Արմանի մանկական ամբողջ աշխարհն է որ կը պարզուի: Ե՞րբ էր այդ՝ տա՛սը, քա՛սն, հարկէ՛ր տարի առաջ: Հա՛, կը յիշէր... կա՛ր Նատինը՝ իր ձեռքէն չբաժնուող չարածճի աղջկը: Կային կուռազան ընկերները. նախանձոտ ժուլին. ամբարտաւան ժամը: Կա՛ր նաեւ միւս Նատինը՝ դրաւիչ դիցուհին. մահիճը արբեցնող, կեանքը երանաւորող կինը. խոհանոցի ծառան. իր մարմնի մէկ մասնիկը: Կային նաեւ միւս ընկերները՝ ցոյցի ու պայքարի հաւատարմները դադափարի ու խոտէլներու հաւատացողներու խումբը: Ո՞ւր են՝ ի՞նչ եղան այդ բո՛ւ

Ո՞ՒՐ Է ՏԷՐԵԱՆ

Ո՞ւր է Տէրեան․ իր աշխարհը քաղաօքն է, թէ՛ գիւղը։ Տարօրինակ կրնայ թուիլ նման պարզ հարցադրում մը՝ բանաստեղծի ծննդեան հարիւրամեակին, իր մա՜հէն ամբողջ վաթսուներհինգ տարիներ ետք։ Սակայն երկու պատասխաններ կը ներկայանան։ « Տէրեանը քաղաքային բանաստեղծ է»․ « ուշ, հայրենի գիւղն է իր աշխարհը»։ Ընդունուած են ու տարածուած՝ այս երկու հակադիր կարծիքները։ Արդ, առաջին, ինչպէ՞ս գոյառած է իւրաքանչիւր կարծիք, եւ երկրորդ, ո՞ւր կը դադրի վէճը։

Առաջին պատասխանը ներկայացուցինք որպէս հաստատում մը, իսկ երկրորդը՝ որպէս ժխտումը այս հաստատման, ուրովհետեւ այդպէս եղած է իրենց թէ՛ կարգն ու թէ՛ ձեւը։ Երկար ժամանակ Տէրեանի քաղաքի բանաստեղծ ըլլալը չփաստուած ճշմարտութիւն մըն էր, որ յետոյ ժխտուեցաւ «փաստ»երով։

․․․․․

Փնտենք այն եղբերը որոնք թերեւս յանդեցան առաջին կարծիքին։ 1908-ին հրատարակած իր «Մթնշաղի Անուըջներ» հատորով, բանաստեղծը կը ներկայանար լեզուով մը, գտուած այն բոլոր տարրերէն որ կը գերիշխէին Յովհաննէս Թուօմանեանի լեզուին մէջ։ Ժողովրդական, բարբառային տարրերու բացառումով, զրական հայերէնն էր որ կը յայտնուէր, «քաղաքակիրթ» հայերէնը, եւ, իմաստի ձգձգմամբ, «քաղաք»ի հայերէնը։ Առաջին այս երգերն ապագային կը միանար երկրորդ մը․ բանաստեղծը իր կեանքի մեծամասնութիւնը անցուցած է քաղաքներու մէջ՝ Մոսկուա, Թիֆլիս, Պաքու․․․։ Առաջին եզրը թերի տրամաբանութիւն մըն է, իսկ երկրորդը՝ վրիպում մը, որովհետեւ փաստերը, եթէ կան, պէտք է տրամադրէ ինքը՝ բանաստեղծութիւնը։

Սակայն «փաստ»երը կը ներկայացուին հակադրուող խումբին կողմէ։ Քաղաքը միայն քանի մը քերթուածներու մէջ կը ներկայանայ, մինչ գիւղական բնակաւրը, այլեւայլ իր մանրամասնութիւններով՝ բազմաթիւ։ Իսկ այդ քանի մը քերթուածները բնաւ չեն յայտնեւ բանաստեղծին սէրը։

«Քաղաք» վերնադրուած երկու քերթուածներու մէջ բացայայտ է ատելութիւնն ու պօզանքը․

Ձեր շփեղ շէմֆերի ծանրութեամբ
սրտմաշուկ,
Ձեր ահեղ բերդերի համբուքեամբ
վերամբարձ,
Քաղաքնե՛ր, ձեր մէջ կայ գժոխքի մի
շշուկ,
Քաղաքնե՛ր, ձեր քանդից արդեօք կա՞յ
վերադարձ։

ԼորԷ կը շարունակե՞ն դեռ հաւատալ թէ անոնք ալ իրեն պէս հիմա դարձած են անպիտան․ անուժ․ մի՛շտ դժգոհ․ մի՛շտ պահանջկոտ։

- Բայց ինչո՞ւ կը խնդան այս երախաները․ ժամանակները փոխուած, երջանիկ ապրումի՞ր է վերածուած կեանքը։ Բայց ինչո՞ւ կու լան սա միւսները․․․ Ինչո՞ւ աշխբան ձիչ ու կռիւ։ Ուրեմն կը շարունակուի՞ հինը։ Ապագան դեռ չէ՞ ըստեղծուած։

- Անոնց համար ապագայ գոյութիւն չունի։ Այսօրն է անոնց ապագան։ Կէսօրուան խաղը, իրիկուան լացը․․․։ Քովը տեղ գրաւած, իրեն պէս մէկն է պատասխանողը։ Մոռա՜ւ – վիզ մարդ մը։ Կը փորձէ չտիկի վիզը։ Արման կը նշմարէ, հաւասար հեռաւորութեան, վզի երեք սպիացած փոսիկներ։ Կը յիշէ պատռաքաղին գործած աւերը։

«Յարձակողն» ու «հակառակորդը» նոյն նստաբանին վրայ տեղ գրաւած էին՝ կողք կողքի։

- Անիրաւ մարդ, չձգեցիր, որ պատռասնգամ հանգիստ կլլեմ․․․։

Իսկ երկրորդին մէջ իր իսկ անկումն է որ կը պատրաստէ քաղաքը․

․․․ քո դղեակներում
Ուր օրգեանքերի կոշմաքն է խօսում,
Քո խննդքների լալիրշ քառում –
Ալ–ուրուականն իր դաշոյնն է սքում։

«Ձմռան Գիշեր» քերթուածին մէջ, քաղաքը կը կամագրկէ, կը մտադրկէ բանաստեղծը ու կը մղէ զայն աննպատակ քալելու․

Երկար, անդադար մայքերն եմ
մաշում․

Շրջում եմ անվերջ, երբեք չեմ
յոգնում,

Ոչինչ չեմ յիշում, ոչինչ չեմ յիշում։
Հոգիին ամլացումը գրեթէ բացարձակ է․ կարելի է լալ միայն․

Ես լուռ անցնում եմ փողոցից փողոց
Ու մեղմ լալիս եմ ցուրտ մշուշի մէջ։

Նման ամլացումէ մը բանաստեղծը կրնայ փրկուիլ իր երեւակայութեան ուժով։ «Թափառական» քերթուածին մէջ, որ «Ձմռան Գիշեր»ին շարունակութիւնն է, կամ սկիզբը, կը կարդանք․

Նորից կը քողնեմ քաղաքն աղմկոտ
Ու ճամբայ կ'ընկնեմ յաւէտ միայնակ․
Անխօս կը մարի երեկոն աղօտ,
Կը պառկիմ դաշտում կանաչ ծառի տակ։

Քաղաքին պարտադրած պատերուն քանդումէն ետք, զգացումներու յորդառատ, անարգել բխումն է սպասելին, ու մինչ ներքինը կ'արտաբխի, արտաքինը կը հոսի ներս․

Հեռաւոր մարդոց ցաւերը կը գգամ,
Կարկաշող ջրի լացը կը լսեմ․
Հոգը կը գրկեմ, քերս կը հեկեկամ,
Վառ աստղերի հետ անուշ կ'երագեմ։

Դաշտ, աղբիւր եւ աստղ, – այստեղ է բանաստեղծի փրկութիւնը։ Եւ հակադրուող խումբը այժմ կրնայ ներկայացնել գիւղական բնապատկերներու երկար շարք մը։

Սակայն դժուար է փաստերով համոզում մը քանդել։ Առաջին խումբը կը պատճառաբանէ․ «Արտաքին երեւոյթները հակառակը կը ստորագծեն, սակայն, պէտք է ըլլայ թաքուն երակ մը, հիմնաթելը թերեւս համոզումիս, զոր պէտք է փնտռել ու գտնել»։

Վիճարանութիւնը ծառայած է իր նըպատակին։ Յօդուածագիրը կը ձեռնարկէ հիմնաթելի բացայայտման։

․․․․․

Քննուաքնույր ծաղիկների քերթերում,
Լոյս դաշտերի խաղաղ նիրհոյ
ովկիանում,
Ու աստղագարդ, խորհրդաւոր
գիշերում,
Ու ջրերի արծաթաճօն օրբանում։

Տէրեանի սիրած գիշերային աշխարհն է։ Այստեղ կը շրջի իր աներեւոյթ սէրը, կը հմայէ, կը կանչէ ու կը լռէ։

Կը հետեւինք պատկերներուն եւ պատկերէ պատկեր անցումներուն։ Անծայրածիր դաշտերու համայնապատկեր մըն է որ կրնայ աւարտիլ միայն երկինքով, երկինքով որ ջուրերու մէջ կը հայի։ Դաշտերը «ովկիան» են որովհետեւ կ'երկաւրին հորիզոնէ հորիզոն։ Այս ովկիանին հետ բաղդատած, ջուրերը լճակ կրնան ըլլալ միայն, կամ առու։ Աստղագարդ երկինքը լոյս կու տայ «խաղաղ նիրհոյ», գրեթէ անշարժ դաշտերուն, կը ցլաւանայ նաեւ ջուրերուն մէջ, որոնց շարժումը՝ ալիքումը, հոսքը, ճօճման պատրանքը կը ստեղծէ։ «Օրբան», – այս վերջին բառը կ'ուղարկէ մեզ ետ, կը ճօճէ մեզ ետ, կրկին կը մօտենանք տողերուն։ Սակայն «օրբան»ի յայտնութիւնը առաջնորդած է յայտնատեսութեան․ պատկերները յաջորդաբար չեն երգեր իրենց մեղեդիները, եռաձայն երաժշտութիւն մըն է զոր կը նուաղեն։ Դաշտերը կը նիրհեն առուններէ հիւսուած օրբանին մէջ զոր աստղերը կ'օրօրեն։

«Դու Շրջում ես․․․» քերթուածին լայնածիր այս համայնապատկերը կարելի է իր ամբողջութեան մէջ ընկալել մեծ հեռավորութենէ մը միայն։ Այստեղ է որ կը դառնանք մեր մէջըբրած քառեակի առաջին տողին։ Եւ պէտք է մօտենանք,չառ

մօտենանք, որպէսզի կարողանանք տեսնել «քնքուշարույր ծաղիկների քերթեր»ը։ Հետեւեալ հետաքրքրական երեւոյթը կը պարզուի։ Մաղիկներու թերթերուն խիստ սահմանափակ տեսողաշտը ակընթարթային արագութեամբ կ'ընդարձակուի, եւ բանաստեղծական ոսպնեակները կ'ընդգրկեն դաշտերու եւ երկնքի տիեզերական համայնապատկերը։ Ինչո՞ւ այս մեծ անցումը․ ի՞նչն է որ այս կերպով զանց կ'առնուի։ Կենցաղային հեռաւորութիւնը։

Նման անկումի մէկ ուրիշ օրինակ․ «Էլեգիա»։ Դարձեալ, բանաստեղծի սիրած աշխարհն է, այն գիշերը ուր կարելի է տեսնել․

Պարզ ջրի վրայ եղեգը հանդարտ
Անդադոց կանգնած էլ չի շջջնում․
Վռին խոկում եմ երկինք, գետ ու արտ,
Ու ոչ մի շարժում, ու ոչ մի հնչիւն․․․

Այս անգամ, եղեգի մտերմութենէն է որ կը տարածուինք մինչեւ արտ ու երկինք։ Լռութիւնն է այստեղ նախընտրեալ։ Լռութիւնն կը մասնակցի նոյնիսկ եղեգը՝ ապագայի սրինգը գեղեցկանուադ։ Եւ անշարժութիւնն է նախընտրեալ, որ մահ չի թելադրեր սակայն, այլ՝ խո՛հ ու անդրադարձ։ Բնութիւնն է, բնակարն է որ կը խոկայ, իսկ անդրադարձը բանաստեղծէն է։

Եւ կանգնած եմ լուռ, անշար է հոգիս,
Թախիծս խաղաղ անուրջի նման․
Էլ չեմ անիծում ցաւերը կեանքիս,
Էլ չեմ տրտնջում վիճակիցս ունայն․․․

Մէկ այլ օրինակ․ «Շիրակի Դաշտերից»։ Ոչինչ կայ այս քերթուածին մէջ Շիրակի դաշտերէն։ Ոչ միայն վերբերուած չէ որեւէ բնորոշ տարր, այլեւ ընդհանրապէս չկայ որեւէ մանրամասնում։ Ոչինչ կայ այս քերթուածին մէջ որեւէ դաշտէ։

Աստղերն են ժպտում լուսեղէն մագով,
Խաղաղ դաշտերը մութն է համբուրում,
եւ յետոյ

Մօտեցած երկնից աստղերը պայծառ
Ժպտում են խաղաղ քո աչքերի պէս․․․

Աստղ – աչք մանութիւնը, աստղէ՜աչք անցումը բանաստեղծական հնազոյն պատկերներէն է, հնազոյն հնարքներէն։ Հետաքրքրականը այլ բան է այստեղ։ Բանաստեղծը Շիրակի դաշտերուն մէջ է աստղերը ընկալած ժամանակ, եւ իր խօսքը կ'աւարտէ այսպէս․

– Իմ լքուած սրտի կարօտը անծայր
Ամէն ինչի մէջ որոնում է քեզ․․․

Սակայն ոչինչ կու տայ մեզ այս «ամէն ինչ»էն։

․․․․․

Անցումը արդէն իսկ զանցում մըն է։ Անցումը կը մատնէ զանցումը։ Այս վերջինը ընդհանուր երեւոյթ է սակայն Տէրեանի բանաստեղծութեան մէջ։ Զանցումը կայ երբ նոյնիսկ չկայ զանցում։ Օրինակ․ «Սարի Ետեւում․․․»․

Խորհրդաւոր է երկինքն երագուն․
Վարսաքափ ուռի, դողդոջուն եղեգ,
Արծաթ խօսքերով աղբիւրն է խօսում։

Այստեղ, բանաստեղծական ոսպնեակը երկինքէն կ'իջնէ մինչեւ հորիզոն, մինչեւ ուռի, կը մօտենայ եղեգին։ Այս մօտեցման ընթացքին արծաթ մըն էր փալփալած։ Աղբիւրի ջուրն է, առուն, ուր եղեգ կը դողդոջայ, որուն վրայ է հաւած ուռին։ Եւ այս պահուն է որ – Սիրտը կարօտով կանչում է քեզ՝ ե՛կ։ Սակայն ան չի գար։ Ու բանաստեղծին սիրտը կը մնայ «մենաւոր», որպէս «մոլորուած թռչուն»։ Եւ խկապէս, ո՞ւր է թռչուններու երամը։

․․․․․

Տէրեանական բնապատկերներու հիմնաքերը գանցումն է կենդանական աշխարհին։ Քանի մանրամասններ, աւելի տարօրինակ պիտի թուի այս իրողութիւնը։ Տէրեանի դաշտերուն ու արտերուն մէջ չկան կովեր ու եզներ, ծառերուն վըրայ չկան ճնճղուկներ, եւ դեռ չկան եղնիկներ՝ անտառներուն մէջ, չկան աղաւնիներ՝ կապոյտին մէջ, չկան նոյնիսկ թիթեռնիկներ՝ ծաղիկներուն վրայ եւ ճպուռներ՝ եղեգնուտներուն մէջ։ Եւ այս հիմնաթիւն է թերեւս, թէեւ թաքուն, որ յանգած է առաջին կարծիքին։ Գիւղը, գիւղաշխարհը մեր ենթագիտակիցին մէջ կը ներկայանայ ոչ միայն բնութեան պատկերներով, այլ՝ կենդանիներու ալ գոյութեամբ։

Իսկ ինչո՞ւ այս զանցումը։ Որովհետեւ, բանաստեղծին ըմբռնումով, կենդանական կեանքին ներկայութեամբ պիտի խանգարուէր բնապատկերներուն ներգործութիւնը, պիտի խոտորէր ընթեր–

ցողին միտքը ու խզուէր կապը՝ իր եւ բանաստեղծութեան միջեւ։
Տէրեանական բնապատկերը քիչ կը «դորձածուի», միշտ «գեղեցիկ» է, բայց մասնաւորաբար կը յատկանշուի իր ոգեշնչած յուզական մթնոլորտով։ Բանաստեղծը կը գիտէ այդ, ու կը շրջի այդտեղ, բայց սերտ չփում մը չունի․ իսկ գեղեցկութիւնը չի ընկալուիւր որպէս գոտ գեղարուեստական արժէք, յուզական ալիքներն են որ կը համակեն բանաստեղծը։ Չկան բնութիւնը իրական դարձող մանրամասնութիւններ․ կան բնութիւնը ոգեկանացնող նրբութիւններ։ Հետեւաբար, աւելի բնապատկեր, քան թէ քնութիւն։

․․․․․

Չենք վերադառնար մեր նշած օրինակներուն։ Բնապատկերի յուզական վերարձագանդներու մէկ ուրիշ օրինակ․ «Կաբօտ»։ Բանաստեղծը, իր «անվերջ ճամբի տանջանքից յոգնած», պահ մը կ'երջանկանայ ննջելով «ոսկեղէն» արտին մէջ, սակայն երբ կ'արթննայ, ոսկին չքացած է, ու փոխարէնը

Մութ հեռաստանն էր դժկամ մայում ինձ։

Տեսարան – յուզական մթնոլորտ այս առընչութիւնը շեշտուած է ընդելուզեալ շարժումով։ Իր նինջին մէջ մէկու մը տրտում կանչը լսելով, բանաստեղծը կ'արթնայ յեղակարծ, անսպասելի վաշկէն, իսկոյն անդրադառնալով որ միայն

Գիշերուայ հովն էր լալիս դաշտերում։

Բանաստեղծը կարօտ է մարդկային ձայնի, ընկերութեան, դի առանձին կ'ընթանայ իր կեանքի ճանապարհէն։ Եւ իր լըսած կանչին «տրտում» բնոյթը ցոյց կու տայ որ կանչողն ալ կարօտ է մարդկային հոգեկցութեան, կարօտ է բանաստեղծին։ Եւ այսպէս, երկու տենչերը կ'իւրականան իրար մէջ։ (Ոսկեղէն արտ – փափաքի իրականացում)։ Սակայն այս զաղափարը, գոյառման իսկ պահուն, կը ժխտէ, կ'ոչնչացնէ ինքզինքը, եւ՝ բանաստեղծը կ'արթննայ իր մենակութեան։ «Գիշերասույզ, անկերպարան դաշտեր – հիասքափուում»։ Յատկանշականօրէն, այդ մենակութիւնը կը ներկայանայ բրնութեան մէկ ըաղկացուցիչին՝ քարի կերպարանքով։ Ամուլ քարի որ հակադրուած է բերքառատ արտին։ Քարը իր բացասական ազդեցութիւնը կը սփռէ բանաստեղծի ներկային վրայ, իսկ ապագային

Մութ հեռաստանն էր դժկամ մայում ինձ։

Հեռաստանին, բանաստեղծի փնտած վերջին կայանին բնորոշ գիծերը կորսըւած են գիշերային մթութեան մէջ։ Թերեւս կայ այնտեղ իր ըզձացած ճշմարիտը, թերեւս ալ մեծ հիասքափում մը պահուած է այնտեղ – սակայն երկու պարագային ալ անհիւրընկալ է ան, վանդական, թերեւս պահելու համար իր զանձերը, կամ պաշտպանելու համար բանաստեղծը։ Եւ այսպէս, ապագան կը մերժէ ընդունիլ բանաստեղծը, մինչ ներկան իր ամլութիւնը կը ներկայացնէ միայն։

Տէրեանի սիրած հնարքներէն է բնապատկերներնու տակաւ լուսադրկումը, անոնց պատրանային անհետացումը։ «Ինձ թաղէք․․․» քերթուածին մէջ, բանաստեղծին թաղումը պիտի կատարեն իրիկնամուտին

Երբ մթնում կորչում եմ ծով ու հող․․․
Երբ մթնում կորչում եմ լեռ ու արտ։

Տեսողական վաշկէրին կողքին, նոյնիսկ հզօրագոյններու անխուսափելի անձնատուութեան զաղափարը անգործութեան յոյզ մը կ'ալիքէ ամէնուրեք։

Տէրեանի բնութիւնը կրնայ նոյնքան յուզուիլ, որքան յուզել։ «Տխրութիւն» քերթուածին մէջ, «նիրհոյ» եւ «արձակ» դաշտերը կը ներկայանան երազայնութեան՝ զրական եւ ամաշութեան՝ բացասական ալիքումներով։ Եւ ահա, Տէրեանի բանաստեղծութեան «կայ ու չկայ» կիւնը, «կ'անցնի ծաղիկ ու կանաչ մեղմիկ շոյկերով» եւ «սիրոյ քնքուշ խօսք» կ'ըսէ։ Ամաշութիւնը կ'անհետանայ, երազայնութիւնը նոր, թանկազին տարրով մը կը հարստանայ, կը ծաւալի։ Եւ ծաղիկները որ նախապէս կորսուած էին դաշտի կանաչութեան մէջ, կու գան առաջ։

Մաղիկների մէջ այդ անուրջ կոյսի
շշուկը մնաց,
Եւ ծաղիկները այդ սուրբ շշուկով
իմ սիրտը լցրին․․․

Բնութեան սուրբ շշուկով կը տրտփէ սիրտը քաղաքացի Տէրեանի։

ՎԱՐԱՆ ՈՅԺ

ԹՂԹԵՂԷՆ ԵՐԱՆԳԱՊՆԱԿ

(Շաբ. Ա. Էջէն)

Ռուբէն նախասիրութիւն մը ունի ջրաներկին հանդէպ: Ներկայ ցուցահանդէսը միայն ջրաներկներէ կը բաղկանայ, քրասանեակ մը միջին ծաւալով գործեր: Զրգտումնաւոր ու դիտումնաւոր կեցուածք մը: Իւզաներկ պատաններ ցոյց տուած է ասկէ առաջ նկարիչը, օրինակ՝ Մատրիտի ցուցահանդէսին, ուր կէսը իւզաներկ էր, բայց ասոնք ալ՝ ջրաներկի թեքներէն ու մասնաւորաբար՝ արդիւնքէն ազդուած: Ինքը կ'ըսէ թէ վերջին երկու երեք տարիներուն՝ ուզած է աւելի ծանրանալ ջրաներկին վրայ, յաղթահարելու համար անոր թեքները դժուարութիւնները, բայց մասնաւոր՝ հասնելու համար իր ուզած «արդիւնք»ին «էֆէկտ»ին: Տպաւորիչ է Ռուբէնի մօտ արհեստի մը եւ արուեստի մը տիրապետելու խոր, խրատապահ իմաստը եւ հետեւողական կամեցողութիւնը: Ինքը կ'ըսէր. 1982-ին՝ «մինչեւ հիմա նկարչութիւնը ինծի համար եղած էր սորվելու, արտայայտութեան միջոցներուն ծանօթանալու, նկարելը դիտանալու շրջան մը» (5): Ու այսօր նոյն ձեւով կ'արտայայտուի ջրաներկի մասնաշաղկապութեան թեքներէն ու արդիւնքներուն նկատմամբ: Զրաներկին վրայ գրուած չեշտը կապ մը ունի անշուշտ «լուստուր կեցուածք»ին հետ, որ Ռուբէնի մօտ սկզբնական վիճակը չէ այնքան հաւանաբար, որքան՝ հետապնդուած նպատակակէտը:

Քանի մը տեղեկութիւններ անհրաժեշտ են ջրաներկի յատկութիւններուն մասին, հասկնալու համար այս կապը՝ «լուստուր կեցուածք»ին եւ ջրաներկի ընձեռած կարելիութիւններուն միջեւ, ու զաղափար մը կազմելու համար թեքներին յատուկ դժուարութիւններուն վրայ: Զրաներկի առաջին յատկանիշը այն է, որ երանգապանակը նոյն դերը չի խաղար, ինչ որ իրն է իւզաներկի պարագային: Երանգապանակը հոս՝ թուղթին իսկ է: Գոյներու տարբեր խաւերը թուղթի յետնամասին հետ կը խաղան, ու թուղթին վրայ է որ կը կազմուի գոյնի վերջնական երանգաւորումը, ինչ որ կ'ենթադրէ գունաւոր խաւերու բացարձակ թափանցիկութիւնը ու երբեմն՝ երանգներու քաղցրապատկուածք, հասնելու համար գոյներանդի ուղուած թարմութեան եւ մասնաւոր՝ պայծառութեան: Այդ ձեւով է, որ գոյները լոյսով կը թափանցուին, կը «լուսանդրուին», այսինքն՝ իրենց թափանցիկութեամբ ու թեթեւութեամբ՝ ներսոյդ պայծառութիւն մը կը թելադրեն: Ռուբէնի արուեստագէտ բարեկամներէն մէկը իր նրկարները տեսնելէ յետոյ՝ կը յիշէր՝ Նովալիսի հոգեկաւոր խաղը՝ «Գոյնը նիւթին մէկ ձգտումն է դէպի լոյսը», ու կ'աւելցնէր՝ «Ռուբէնին մօտ՝ հակառակն է»: Կ'ենթադրեմ, որ կ'ուզէր ըսել՝ լոյսին ձգտումը նիւթանալու: Թղթեղէն թափանցիկ երանգապանակով՝ կը փորձուի հոս գոյներու լուսանդրութիւնը: Իսկ մը որ իւզաներկը նոյն ձեւով պիտի չլիցայարարէր:

Զրաներկի երկրորդ յատկանիշը, որ յատուկ է նաեւ որմանկարչութեան հին թեքներէն, իրագործումի արագութիւնն է: Բայց մինչդեռ որմանկարչութեան (Փրեստիչի) պարագային՝ նիւթեղէնին կողմէ պարտադրուած անհրաժեշտութիւն մըն է արագութիւնը, ուրեմն՝ յաղթահարելիք արգելք մը, հոս ընդհակառակն՝ նիւթեղէնին կողմէ ընծայուած դիւրութիւն մըն է: Արագութիւնը պատճառ եղած է, որ ջրաներկը գործածուի աւանդաբար՝ պահ մը սեւեռելու համար, ջուրերու մէջ նշույլ մը, լոյսի երանգ մը, օդի պայծառութեան մէկ որակը: Նոյն պատճառով ալ՝ ջրաներկը կը գործածուի յաճախ դաշտանկարային նկարչութեան մէջ: Արագութեան յատկանիշը կ'ենթադրէ կատարելով տիրապետութիւնը գոյներանգներու խաւաւորման ու մակադրման գործողութեան, հասնելու համար հետապնդուած պարզութեան: Նպատակը Ռուբէնի մօտ՝ միջոցներու եւ եղանակաւորման բարդութիւնը ձուլել ու անհետացնել է այդ թափանցիկ պարզութեան մէջ: Ռուբէնի աշխատանքը առարկայէն չէ թելադրուած, այն իմաստով որ ինքը օրինակ՝ դաշտանկարային, գործնականապէս պահը սեւեռող նկարչութիւն մը չընէր: Փոխադրած է ինք ջրաներկի աւանդական միջոցները այլ մակարդակի մը վրայ, ու պահած է դոյնին ու պատկերութեան ընդմէջէն՝ լուսանդրութեան ձգտումը:

Պէտք է նաեւ գիտնալ, որ մասնաւորաբար երկրորդ յատկանիշին պատճառաւ՝ ջրաներկը նկարչութեան մէջ կը գործածուի յաճախ իր օժանդակ թեք-

ներ մը: Ռուբէն այդ օժանդակ թեքները դարձուցած է ինքնանկարչական, այսինքն՝ ոչ թէ շիջանուտ պահ մը արագօրէն սեւեռելու անցողակի միջոց, որ յետոյ արհեստանոցին մէջ կը փոխարինուի արտայայտչական այլ միջոցներով, այլ ինքն իր մէջ ու ինքն իրմով՝ վերջնական արտայայտութիւն մը: Իսկ մը որ կ'ենթադրէ փնտռողի եղակի հետեւողականութիւն մը: Այս մարդին մէջ սակայն՝ Ռուբէն մեծ նախորդներ՝ վարպետներ ունի: Մինչեւ 18-րդ դար՝ ջրաներկը կը գործածուէր ինչպէս ըսի՝ աւելի ծաւալուն յորինումներ պատրաստելու գծով, ու նկարիչին որոշ ազատութիւն մը կ'ընծայէր բնութեան առջեւ նստելու: 18-րդ դարուն՝ վենետիկցի Թիէփոլոն է, եւ իրմէ յետոյ՝ 19-րդ դարու սկիզբը՝ անգլիական դպրոցը, որ ջրաներկի անկասկացուցած են օժանդակի իր դերին, ու զայն դարձուցած՝ ինքնանկարչական սեռ մը: Առաջին Անգլիացիին որ այդ անկասկածեան հասցուցած է ջրաներկը՝ Թ. Կլորթինն է (1775 - 1802), բայց սեռը կատարելագործումի հասցնողներն են իրմէ ետք՝ Պոնինկոնը (1802 - 1828), Քոնսթէյպլը (1776 - 1837) եւ մասնաւոր՝ Թրորնը (1775 - 1851): Պէտք է նշմարել, որ ասոնք նոյն սերունդին մարդիկն են ու կը գետնուրին վիպապաշտ շարժումի սկզբնաւորութեան: Վիպապաշտ ճաշակին կը համաձայնէին բնութեան ընծայուած ու շաղկապութիւնը, արագութեան տրուած մեծ նախորդ, գոյնին տիրապետութիւնը: Եւ ի վերջոյ՝ Նովալիսի վերջին խաղը (գոյնը՝ իրեւ նիւթին մէկ ձգտումը դէպի լոյսը) ճիշդ նոյն շրջանին է որ արտասանուած է, վիպապաշտ հեղինակի մը կողմէ, որ հաւանաբար ալ՝ տեղեկութիւն չունէր անգլիական նկարչութեան

է: Յատկանշականը Ռուբէնի մօտ այն է, որ այդ անգալտացումը չի հետեւիր երբեք առարկայի մը շրջափոխներուն, չի թելադրեր ստուերի խաղեր: Մէկ խօսքով՝ անկախ է թեմայէն: Ծանօթ են այս ուղղութեամբ Թրորնի նկարները, ուր երբեմն՝ ոչինչ կը մնայ նկարուած առարկայէն՝ դաշտանկարչին, եթէ ոչ դոյներու թաթառ մը, ուր նիւթ - գոյնը կը միաւորուի, կը միախառնուի: Զրաներկին տեսական ազդեցութիւնն է, որ բնութեան մէջ իրենց այդ արդիւնքին: Ռուբէնի մօտ՝ գոյներու միաւորումը եւ անոնց անգալտացումը վերջնականապէս անկասկացած են ձեւերէն ու շրջափոխներէն: Հին վարպետներու փնտռողներն շարունակութիւնն է այս անշուշտ: Բայց միեւնոյն ժամանակ՝ ամբողջովին նոր արդիւնք մը, ուր թղթեղէն երանգապանակը մեծ դեր կը խաղայ:

Քանի մը բառ եւս՝ «թեմա»ներու մասին: Հանդիսատեսները գտնուեցան, որոնք Ռուբէնի կենսագրութեան անծանօթ հարց տուին, թէ ինքը զիւզէ՞ն կու գայ արդեօք, կամ զիւզական կեանքէ՞ն ազդուած է: Զարմանալի հարցում մը կը թուէր մեզի, բայց թերեւս այնքան ալ անիմաստ չէր: Յիշեցնեմ Ռուբէնին բաժնի՝ «տալ ներքին լուծութիւնը, ներքին առանձնութիւնը, սակայն տեսակ մը փախուստ: Ասոնք ամէնքն ալ քաղաքիւն են առօրեայ մեր գրադրումներուն ետին»: Որքան խօսու են այս ճամբով կնիքական դիմանկարները, ներքին ազնուութեամբ մը օժտուած (եւ զրեթէ՝ բոլորը լալաւոր): Անոնց կը պատկանի լուծութեան փորձառութիւնը, եւ կ'ենթադրեմ անոնցմէ է, որ Ռուբէն սորվեր է լուծութեան ունկնդիր մը գտնալ, լուծութիւնը լուսանդրութեան վերածել, այսինքն՝ այդ

հոգութիւններ»ու մարդէն դուրս: Երկնապակիի եւ խճանկարի մասնագէտներու հետ զլիաւորաբար՝ կ'իրագործէ միաշաղկապ ծրագրիներ, ներքին ճարտարապետութեան եւ «որմանակարչութեան» իր մասնագիտութիւններու գիծով, ծրագրիներ՝ ուր յիշատակի պարտականութիւնը իրեն վերապահուած է: «Զուտ նկարչութիւն»ը իր պարագային՝ կ'իրաւական արուեստներու մարդին մէջ իր աշխատանքներուն quintessenceն է: Կարեւորը, ու ամէն պարագայի՝ զիս տպաւորողը, այն է, որ երկուքը զուգահեռաբար կ'ընթանան: Պիտի ուզէի աւելի երկար խօսիլ երկնապակիի եւ խճանկարի մասնագէտներուն հետ այս գործակցութեան մասին, պատմել, թէ ինչպէ՞ս կը ծնի, ինչ փուլերէ կ'անցնի երկնապակիի մը յօրինումը, թէ ինչ հսկայ աշխատանք կը պահանջէ խճանկարի մը վերջնական արդիւնքին ձեռքբերումը, երկու պարագայներուն ալ՝ ջրաներկի մը սկզբնական թելադրանքով, այդ թելադրանքին մեկնաբանութեամբ:

Պիտի վերջացնեմ սակայն տարբեր հարցով մը, ու ստիպուած եմ հոս ալ՝ համառօտելու: Վերը՝ quintessence բառը գործածեցի, ու ան է որ զիս այս յաւելալ անդրադարձին կը մղէ: Գիտե՞նք, կը տեսնե՞նք, որ Միջնադարէն մնացած հին հայկազորութիւնը Art majeur եւ Art mineurի միջեւ ի գործ է տակաւին այսօր: Երկնապակիի խճանկարը «մինէօր» արուեստներ են մեր օրերուն, ինչպէ՞ս՝ աստեղծ: Ու պատճառը այն չէ, թէ կիրառական արուեստներու մասնագէտները նրկարիչի յաջորդին կը հետեւին: Միջնադարեան տարբերակումը բանական համագամբ ունէր, ու չէր բխեր ամէն պարագայի՝ «ստեղծագործութեան բնականութեան» մը: Միջնադարեան նկարիչը նոյն յարաբերութիւններուն խճանկարիչին հետ, ինչպէս այսօր: Փոխուածը ուրեմն ընկերային (հետեւաբար՝ զեղադրական) ըմբռնումն է, որ զանազան փուլերէ անցնելով՝ ծնունդ տուած է ժամանակակից դուտ «արուեստագէտ»ին: Միջնադարեան նկարիչը «արուեստագէտ» չէր արդիական իմաստով: Անկախ չէր նախ զինք հովանաւորող տիրութիւններէն, անկախ չէր նկարչութեան պարտադիր օրինափակումէ մը, փնտռողներու մարդը չէր, ցուցահանդէս չէր կազմակերպեր: Ասոնք ժամանակակից երեւոյթներ են: «Մասէօր» եւ «մինէօր» տարբերակումն ալ բացարձակ նշանակութիւն չէր վերադրեր արուեստագէտին: Արդիական ժամանակաշրջանին է, որ «ենթակայութիւն»ը կը ստանայ զերակշիռ նշանակութիւն: Վերածնունդին ու մասնաւորապէս՝ վիպապաշտ շրջանին ի վեր, նկարիչը կը ստանայ այսպէս հետզհետէ ոչ թէ բանական, այլ՝ բացարձակ «առաջնութիւն» մը երկրորդական կոչուած յարակից արուեստներու նկատմամբ: Բացարձակ կ'ըսեմ, որովհետեւ «ստեղծագործ ենթակայութիւն» մը գործի վրայ է այդտեղ: Նոյն շրջանին է, որ փիլիսոփայութիւնը «ենթակայ»ին վրայ կը գետնեղէ իր հիմքը:

Այս երեւոյթներն ու եղելութիւնները ծանօթ են բոլորին: Փախուստ չկայ ընդհանրապէս ենթակայութեան պաշտառմունքին: Ինծի այնպէս կը թուի, որ Ռուբէն արուեստի, արուեստագէտի արդիական ըմբռնումները կրցած է մարտել իր ետին ձգել, չկանուլի անոնցմէ: Ինչպէ՞ս: Պարզապէս՝ աշխատելով: Զուտ նկարչութիւնը եւ «կիրարկուած» նկարչութիւնը մէկը միւսին փորձաքար դարձնելով: Իր ջրաներկներուն առջեւ կեցողը ստիպուած չէ այս ամբողջ գիտնալու: Բայց կը տեսնէ արդիւնքը երանգապանակին վրայ: Փոխադարձ փորձաքարի դադափալը, զոր կ'առաջարկեմ հոս, չի վերաբերիր միայն թեքներ յաջորդին: Կ'առաջարկեմ զայն, բացատրելու համար արուեստագէտի ամբողջական տիրապետը, զոր կը տեսնեմ Ռուբէնին մօտ: Իր զուգահեռ գործունէութիւնները զերբ կ'ենթադրեն, զերբ կ'երկարաձգեն ու կ'ամբողջացնեն: Անյղանալի պիտի ըլլային մէկը միւսին անշուշտ: Ռուբէն կը ստանձնէ այս ձեւով (իրեն յատուկ ձեւով մը, համապատասխան տողներուն) նկարչութեան պատմական հօլովոյթը: Այդ է կարծեմ՝ որ կը տպաւորէ զիս:

ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

- (1) ՏԵՍ «Յառաջ, Միտք եւ Արուեստ» Հոկ. 1982, էջ 3, «Նկարիչ Ռուբէն Նախապետի հետ»:
- (2) ՏԵՍ «Յառաջ, Միտք եւ Արուեստ» Փետր. 1984, «Մեր հոսիք», «Այլ, իրաբարութիւն» ստորագրութեամբ:
- (3) «Միտք եւ Արուեստ», Հոկ. 1982:
- (4) Անդ:
- (5) Անդ:

Ջրանկար (38×46) - 1985

մէջ նոր ծաւալի մը հասնող ջրաներկին եւ հոն կատարուած աշխատանքին մասին՝ զուտ գոյներանգներու օգտագործումով: Անգլիացիներէն ետք՝ Տրաքորու, Սեզան շարունակեցին նոյն թեքները օգտագործել, առաջինը ուղղակի՝ Պոնինկոնի ազդեցութեամբ:

Անկարացած ու ինքնանկարչական ջրաներկի աւանդութիւն մը կայ ուրեմն: Ինչպէս ամէն աւանդութիւն սակայն՝ պէտք ունէր ան յայտնապէս՝ վերանորոգուելու, վերստեղծուելու: Ժամանակակից նկարչութեան մէջ՝ ջրաներկի տուեալ աւանդութեան վրայ վերստեղծումի նման աշխատանք ծանօթ չէր մեզի: Աշխատանք մը, որ առարկային անկախ՝ կը փորձէ ծայրագոյն թափանցիկութիւն մը, գոյներանգներու «վերապահութիւն» մը ապահովել: Ռուբէնի նկարչութիւնը «թեմա»ներ ունի անշուշտ. սխտորի աշխարհը փունջեր, կնիքական դիմանկարներ, փրուած լաթերու գունաւոր ըմբռն, շուկայէ վերադարձող առանձին մամուլիներ: Թեմաները եւ լուսանդրութեան ձգտումը ամբողջութեամբ են իրարու: «Թեմա»ներէն առաջ՝ գունաւոր ըմբռնում վրայ կատարուած իւրաքանչիւր աշխատանքն է սակայն, որ կը դրաւ հանդիսատեսին աչքը: Գոյներանգներու «վերապահութիւն» հետ, կայ ի հարկէ երկրորդ թեքնիք մը՝ Ռուբէնի մօտ, ու թերեւ թեքնիք բառն ալ հոս՝ տեղին չէ: Ռուբէնի գործին առջեւ մէկը կ'ըսէր՝ c'est un fana du fond, ու այս խօսքը տպաւորեց զիս: «Փոնտ»ը՝ ըստաւոր այն արդիւնքն է, զոր կ'ուսնայի իր ուժգնութիւնը, խառնուելով թուղթի ճերմակութեան հետ, վերածուելով ճերմակի, կամ ալ՝ այլ գոյնի մը: Գոյներու աստիճանաւոր անգլայացումն

անվերածնելի լոյսին, անսեւեռելի, զրեթէ անոյ, եւ սակայն ներկայ՝ գոյաւորներէն անդին: «Լուսաւոր կեցուածք մը, տեսակ մը երանութիւն»: Ռուբէն զիսմամբ անուն չի տար իր ջրաներկներուն: Պատճառը այն է, որ իր փնտռողները երբեք չի կենար «թեմա»ին վրայ, այլ կ'անցնէ միշտ անկէ անդին, դէպի անկէ թելադրող «լուծութիւն»ը: Ռուբէն կը պատկերէ լուսանդրուած լուծութիւնը թեմաներուն ընդմէջէն: Զի «զրեկանացըներ» իր պատկերածը: Շուկայէն վերադարձող իր կնիքներն առջեւ սակայն՝ ընդհանուր վերադիր մը եկաւ օր մը կատակով մեր բերնին՝ Մամիկին բնագանցական առանձնութիւնը:

×

«Մեծցած եմ Արեւելի մէջ, Պէյրութ, ուր ծնած եմ 1951-ին: Ստացած եմ զուտ հայկական կրթութիւն...: Երկրորդական ուսումն է ետք, երբ ուղեցի նկարչութեան հետեւի, անցալ Լիբանանի Գեղարուեստից Ակադեմիան: Ներկայացուած ճիւղերուն մէջ, որպէս զեղադրական ամբողջական պատրաստութիւն, ընտրեցի ներքին ճարտարապետութիւնը...: Բնական չէր անշուշտ զուտ նկարչական մտահոգութիւններու համար... Ակադեմիան աւարտեցի 1975-ին եւ եկայ Փարիզ: Հոս մասնագիտացայ նկարչութեան եւ որմանակարչութեան ճիւղերուն մէջ՝ Փարիզի պետական բարձրագոյն Գեղարուեստներու հաստատութեան մէջ (ԱրՏԵՍ): Աւարտեցի 1977-ին»:

1982-ին զիս առնուած այս կենսագրական ընդհանուր գիծերը մէկ բան կայ որ չեն ըսեր: Ռուբէն գործունեայ արուեստագէտ մըն է, «զուտ նկարչական մտա-

LES ARMÉNIENS PROTESTANTS : ÉVANGILE et EFFICACITÉ

(à propos du livre du Pasteur Jean-Daniel Sahagian)

Nous sommes heureux de présenter au public arménien le livre récemment paru du Pasteur Jean-Daniel Sahagian, *Le Mouvement évangélique arménien des origines à nos jours*, éditions G. L. C., 160 pages.

L'auteur, Président de l'Union des Églises évangéliques arméniennes de France, dont l'action s'inscrit, depuis de longues années, dans un contexte de fidélité aux principes évangéliques et de service de la communauté arménienne nous est bien connu, de même que son père, le Pasteur Vahan Sahagian.

Un livre attendu

C'est donc sur la signification et sur le contenu de son livre que nous insisterons. Comme les Arméniens catholiques, les Arméniens protestants, au sein de la communauté arménienne, forment une mino-

par
Gérard DEDEYAN

rité dans la minorité. Moins bien connus peut-être que les premiers, parce que plus récents, ils méritaient qu'un livre en français leur fût consacré. Voilà qui est fait. Au plan scientifique, le livre du Pasteur Sahagian a l'avantage d'être fondé à la fois sur une documentation que l'on devine extrêmement solide et sur une expérience pastorale et communautaire de plusieurs décennies. En outre, l'auteur s'est essayé à une totale objectivité : il ne nous cache jamais les problèmes qui se posent aux protestants ou plus précisément aux Évangéliques arméniens, comme ils se dénomment eux-mêmes : aux États-Unis, l'assimilation s'étend au domaine du culte dominical, trop souvent célébré en anglais. Les Évangéliques, comme les catholiques ou les apostoliques, comme toute communauté chrétienne en Occident, sont menacés par le double fléau du matérialisme et de l'individualisme. A peine si nous pouvons marquer quelques réserves vis-à-vis de certaines formules de l'auteur, qui font partie du vocabulaire du protestantisme, mais qui auraient mérité peut-être d'être nuancées ou expliquées pour le lecteur non-protestant : ainsi, il est un peu surprenant d'entendre parler «d'évangélisation» des Arméniens au XIXème siècle par des pasteurs étrangers ou nationaux, quand on sait la place de l'Évangile dans la culture arménienne depuis les Saints Sahak et Mesrop; le mot «conversion» peut également surprendre appliqué aux nouveaux adeptes du Mouvement Évangélique, quand on sait que les premières communautés chrétiennes en Arménie remontent à l'aube du christianisme; par ailleurs, on aurait souhaité que la tendance doctrinale des Évangéliques arméniens, au sein des diverses églises protestantes fût quelque peu précisée. Ces quelques réserves faites, on s'émerveillera de découvrir à travers cette étude dense et suggestive la ferveur chrétienne,

le courage et le sens de l'efficacité qui caractérisent les Évangéliques arméniens, pourtant officiellement apparus il y a moins d'un siècle et demi, et comptant au plus 40.000 fidèles sur près de 7 millions d'Arméniens dans le monde.

La lecture du livre du Pasteur Sahagian, rédigé très clairement et très agréablement, pour un large public, permettra de découvrir cet atout important que représentent, pour l'ensemble de la communauté, les Évangéliques arméniens.

Les difficultés initiales des Évangéliques arméniens

Evoquant la naissance du mouvement, l'auteur montre qu'il a des racines arméniennes, en particulier dans les aspirations au dépouillement de certaines sectes médiévales (Thondrakians, par exemple), mais surtout dans la curiosité pour la Bible manifestée par des intellectuels de Constantinople en relation avec les sociétés Bibliques russe et anglaise, au début du Réveil arménien du XIXème siècle : dans les années 1830, le patriarche arménien de Constantinople accepte la création d'un séminaire de théologie voué à l'étude de la Bible et, dans les églises de la capitale, fit remplacer les images pieuses par des versets de la Bible.

Alors pour la première fois, la Bible est traduite en arménien moderne et en turc (pour les nombreux Arméniens turcophones), en attendant de l'être en kurde (pour les Arméniens de la région de Diyarbakir).

L'arrivée des missionnaires américains intensifia, certes, le dynamisme de ce courant évangélique, mais c'est à l'intérieur de la société arménienne ottomane que le premier élan est né.

Mais les difficultés devaient vite surgir, par les réactions conjuguées d'un nouveau patriarche et de certains hauts fonctionnaires arméniens conservateurs appuyés par le gouvernement impérial. Les persécutions (emprisonnement, exil, fermeture de magasins) obligèrent les adeptes des idées nouvelles, par ailleurs excommuniés, à se constituer, en 1846, en «Église évangélique arménienne», certes indépendante de l'Église apostolique arménienne, mais affirmant sa spécificité face aux autres églises protestantes. C'est dans des conditions analogues qu'avait été fondée, environ un siècle plus tôt, l'Église arménienne catholique, héritière par ailleurs des aspirations unionistes des catholicos du royaume de Cilicie.

Le bilan de l'œuvre à la veille du génocide

Atteignant tout juste le millier de fidèles en ce milieu du siècle, les Évangéliques sont plus de 60.000 à la veille de 1915.

Ils obtiennent des succès marquants en Cilicie et dans la région de Kharpert, atteignant les limites de leur expansion géographique vers 1873, mais travaillant dès lors en profondeur.

L'Arménie russe était également tou-

թիւ 102

ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ

ԵՒ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

«Փայօ» հրատարակչատան «Լա Տէ-մարշ տէ Պաթիւօր» շարքին վերջերս լոյս տեսաւ Հանրի Շթիէրլէնի «Սուլէյման» հատորը: 220 էջոց այս գիրքը կը պարունակէ զանազան կոթողներու 136 դուռնուր լուսանկարներ ու 50 յատակա-գիծ — հատուած: Կը բաղկանայ նախա-րանի մը, եօթը գլուխներէ եւ եզրակա-ցութեան բաժինէ մը:

Գործին նախաբանին մէջ հեղինակը կը շեշտէ թէ իր նպատակն է ծանօթացնել Օսմանեան ճարտարապետութիւնը եւ փաստել թէ եւրոպական Վերածնունդի զուգահեռ այս ճարտարապետութեան մէջ ալ, Սուլէյմանի շրջանին տեսնուած է ճարտարապետութեան ընդհանուր պատ-մութեան տեսակէտէն նոյնքան կարեւոր վերանորոգումի, զարգացումի թափ մը: Արեւմուտքը արդէն ընդհանրապէս քիչ շահագրգռութիւն ցոյց տուած է Բիւ-զանդիոնի հանդէպ, քանի որ կար հոռ-մէական — կաթողիկէ եւ ուղղափառ եկե-ղեցիներու բաժանումը: Իսկ Բիւզանդի-ոնի Օսմանեան Իշխանութեան կողմէ զբաւումէն (1453) ետք այս տկար շահա-զորգութիւնը չեղտուեցաւ, դառնալով ուղղակի անտեսում մը. անտեսում մը, Օսմանեան Կայսրութեան մշակոյթին եւ նաեւ արուեստին հանդէպ:

Այս աշխատութեամբ հեղինակին ձրգ-տումն է ցոյց տալ թէ արդարանալի չէ անտեսումը, քանի որ իրաւ խզում դո-լուծիւն չունի իրազանդական եւ օսման-եան արուեստներու յաջորդականութեան մէջ: Այսօր Արեւմուտքի համար ուրանալ տուեալ այս իրողութիւնը պիտի նշանա-կէր պակասաւոր գիրք մը որդեգրել: Այն-պէս որ հեղինակը կ'առաջադրէ անվե-րապահօրէն, առանց կրօնական կամ քաղաքական նկատումներու դառնալ դէ-պի Արեւելք որպէսզի կարելի ըլլայ բառ-նալ այդ պակասը, ի նպաստ արուեստի

ամբողջական ու անաչառ ընկալումի մը, քանի որ երկուքն ալ ունին իրենց ուրոյն տեղը ճարտարապետութեան ընդհանուր պատմութեան հոլովոյթին մէջ: Հոգ չէ թէ նման քայլ մը յաճախ պիտի պահան-ջէ մեծ ճիւղ, որով միայն կարելի պիտի ըլլայ սակայն գերազանցել նախապաշա-րուաներ ու կանխակալ կարծիքներ:

Հատորին առաջին գլուխին մէջ կը տրուի Սուլէյմանի դահակալութեան ժա-մանակաշրջանը: Սուլէյման (1494-1566)

Ա. Ա. ԹՈԹՈՅԵԱՆ

Օսմանեան դահուն վրայ զտնուած է 1520 — 1566: տարիներ որոնք հանդիսա-ցած են այս Կայսրութեան ամենափայ-լուն շրջանը, թէ՛ քաղաքական, թէ՛ մը-շակութային եւ թէ՛ զինուորական գետնի վրայ: Սուլէյմանի դահ բարձրացած տարիներուն Ֆրանսայի դահակալն է Ֆրանսուա Ա.: Ասիկա շրջան մըն է ուր աշխարհի պատմութեան մէջ իրարու կը յաջորդեն կարեւոր ու մեծ դէպքեր. ինչ-պէս Ամերիկայի գիտութեան հետեւ-ւանքները, առեւտրական մեծ ճամբանե-րու յայտնումը, որոնք ծայրագոյն Արե-ւելքը կապեցին Արեւմտեան աշխարհին: Այսպէսով համաշխարհային տնտեսու-թեան մէջ կարեւոր հանգամանք ստացան Արեւելքի նախանւթներու աղբիւրները, ստեղծելով տնտեսական փայլուն եւ բա-րօր վիճակ մը, Օսմանեան Կայսրութեան համար, որ Սուլէյմանի շրջանին հասաւ

chée par le mouvement, auquel le célèbre Nersès Achtaraguetsi, figure de proue de la lutte contre les Persans au début du XIXème siècle, se montra favorable quand il fut devenu catholique (1846). L'élan, freiné un temps par son successeur et dépendant en partie de la venue de pasteurs d'Arménie occidentale (problématique après la guerre russo-turque de 1877-1878) fut, dans l'ensemble, moindre.

Le bilan de ce premier demi-siècle d'existence pour les Évangéliques arméniens n'est pas négligeable.

Sur le plan du christianisme arménien en général, ils ont accentué le goût de la Bible, et développé, chez le clergé arménien apostolique, l'habitude de la prédication.

Sans omettre les constructions d'églises ou d'écoles de théologie, il faut souligner, avec l'auteur, l'importance de leur œuvre scolaire : création du célèbre Yéprad Collège de Kharpert (1878), encouragement (exceptionnel alors en Orient) à l'enseignement féminin, développement des écoles du dimanche et des mouvements de jeunesse.

D'abord aidés, matériellement et pour

la formation des pasteurs, par les missionnaires américains (répartis en diverses stations), les Évangéliques arméniens se prirent petit à petit en charge eux-mêmes.

Une communauté martyre

Les préventions à leur rencontre furent levées à l'occasion des massacres hamidiens de 1894 - 1896 : ils tombèrent en martyrs comme leurs frères apostoliques ou catholiques; ils firent bénéficier les rescapés des hôpitaux et des orphelinats créés par les missionnaires.

Les mêmes solidarités et le même héroïsme chrétien se manifestèrent pendant le cataclysme de 1915. L'auteur cependant ne s'attarde pas sur les péripéties du génocide, connues grâce à de nombreux ouvrages, rappelant seulement que les Évangéliques, réduits à une quinzaine de milliers, étaient désormais voués, pour la plupart, à une vie diasporique.

(suite Page 4)

իր ամենատարածուն սահմաններուն. Պալատական հողամասէն մինչեւ Եղեգնոս ու մինչեւ մերձաւոր Արեւելք: Այս ընդարձակ կայսրութեան փառքին զուգահեռ Իսթանպուլ ալ դարձաւ փառաւոր մայրաքաղաք մը. հոն ճարտարապետութիւնը հասաւ բացառիկ չղջութեան մը: Շրջանի մասնայատկութիւններէն ետք հեղինակը կը խօսի Սուլէյմանի անձնատուութեան մասին. կը յիշէ թէ ան պարսկերէն, արաբերէն եւ մեծ հասանականութեամբ իտալերէն լաւ գիտէր, ունէր զիւրեան (1) մը եւ մեծ արուեստասէր մըն էր: Ան տարբերելով իր նախորդներէն, ուզած էր վերակենդանացնել հոռոմէա-րիւզանդացի կայսրերու յատուկ սովորութիւնները. այսպէս, Հունգարիոյ արաւաքէն գարձին Իսթանպուլ բերելով Անահիտի, Ապոլոնի եւ Հէրկուլէսի պարոնդեայ արձանները, մայրաքաղաքի բնական շրջանին կառուցուած ձիարաւարանին մէջ կազմակերպած էր յաղթանակի զօրանցք մը: Ինք է հեղինակը կարգ մը յեղաշրջումներու, բարեփոխումներու եւ օրէնքներու, ուրկէ կու գայ իր «օրէնսդիր» մակերէրը: Այս մարդին մէջ ալ ան հազար տարուան տարբերութեամբ մը զուգահեռի վրայ կը գտնուի նոյն մայրաքաղաքի բնականոցի ծանօթ Ֆուստինիանոսի հետ:

Ճշգրիտ գնահատում մը կարենալու համար Սուլէյմանի շրջանի ճարտարապետական իրադրոժումներուն, հետաքրքրական պիտի ըլլար ակնարկ մը նետել նախորդ շրջաններու պատկերին, որու մասին կը խօսի հատորին երրորդ գլուխը:

Հոս հեղինակը կ'անդրադառնայ Թուրքերու ծագումին. կը յիշէ թէ թափառաւորէն, վրանաբանի այս ժողովուրդը Անատոլիոյ հասած է Ժ. - ԺԱ. դարերուն, ուր կը հիմնէ Սելճուքեան Կայսրութիւնը որուն սահմաններուն մէջ կը գտնուէին Պարսկաստան, Հայաստան, Պաղեստին եւ Անատոլիոյ: Վաղիտուն այս ժողովուրդը չունէր ճարտարապետութեան ծանօթութիւն մը, հետեւաբար բնական երեւոյթ էր որ անոնք անցնելու համար կառուցումներու հանգրուանին, զիմէին իրենց հպատակ փոքրամասնութիւններու որոնք արդէն դարեւ ի վեր ունէին ճարտարապետական բովանդակ եւ փորձառութիւն: Եւ այս փոքրամասնութիւններուն զլիսաւորներէն էին Ասորիներն ու Հայերը: Այս իրողութիւնը կը բացատրէ հայկական եւ ասորական մեծ ազդեցութիւնը որ ակնհայտ է սելճուքեան ճարտարապետութեան մէջ: Այս բազմաբնուի զոյգացած սելճուքեան ճարտարապետութեան վրայ է որ յետագային պիտի հիմնուի օսմաններու ու գարգանայ:

1243-ին երբ մոնղոլներն արշաւանքը վերջ տուաւ Սելճուքեան Կայսրութեան, քանի մը թուրք ցեղախումբեր միայն յաջողեցան վերապրել: Ասոնցմէ մէկն էր Օսմանի եւ իր հետեւորդներուն ցեղախումբը, որ ԺԳ. դարու վերջաւորութեան կորիզը դարձաւ ապագայ Օսմանեան Կայսրութեան: Այս Կայսրութեան ճարտարապետութեան առաջին շրջանի - մինչեւ Կ. Պոլսոյ գրաւումը - կառուցներէն կարելի է յիշել Նիկիոյ Կանանչ Մզկիթը, Պուրսայի Կանանչ Մզկիթը եւ Կանանչ Թիւրքէն, որոնց ազդեցիկ յատկացումը գմբէթածածկ որահները ունին պարզ քառակուսի յատկապիւններ:

ԺԴ. դարու վերջաւորութեան ու ԺԵ. դարու սկիզբին կը տեսնենք աւելի բարդացած յատկապիւններ. ինչպէս՝ Պուրսայի Պալատի մզկիթը: Այս մզկիթը ունի դաւիթ մը հինգ փոքր գմբէթներով, իսկ մեծ սրահը ծածկուած է իրերայաջորդ երկու գմբէթներով: Ասոնք յատկանշական տարբերն են բնականոցի ճարտարապետութեան - Եփեսոսի Ս. Յովհաննէս եւ Կեղեցի (565) եւ Կ. Պոլսոյ Ս. Հեղինէի տաճարը (760) - : Այս տիպի յատկապիւններու գործածութիւնը յայտարար նշան է օսմանեան ճարտարապետութեան հետեւեւորդ արաբական ազդեցութիւնը թօթափելուն: Հոն ազդեցութեամբ յատկապիւնները չունին կեղծանական մասի մը բովանդակ. դոյցացած են սիւնաշարերու հիման վրայ:

Հետեւելով օսմանեան ճարտարապետութեան զարգացումին, այս շրջանէն կարելի է յիշել Էտիքիէի երեք շէքեֆէով մզկիթը, ուր գմբէթը աւելի կարեւորութիւն ստացած մաս մըն է կառուցին մէջ: Այս շրջանին իսկ օսմանեան ճարտարապետութեան մէջ կը տեսնենք բարդեղան փայտաներու եւ շէքաբերու գործածութիւնը:

1453-ին Մէհմէտ Բ. կը գրաւէ Կ. Պոլսը: Եկեղեցիներու մեծ մասը կը մնան

որպէս ազդեցութեամբ, վերածուելով մզկիթներու: Ասոնց զլիսաւորն է Այս Սօֆիան որ կը խորհրդանշէր Բիւզանդական Կայսրութեան արուեստի բարձր մակարդակը: Ան իր չափերով ու ճարտարապետական լուծումներով կը հանգիստանար բիւզանդական արուեստին զլուս գործոցը: Ան եղաւ կոթող մը որուն կատարելութեան եւ զայն գերազանցելու ճղատումը ունեցան միշտ օսմանեան գահակալները:

Մէհմէտ Բ. (Փաթիհ) եւ իր որդւոյն Պալատի Բ. շրջաններուն աւելի սերունդներն նաեւ արուեստի կապերը Եւրոպայի Վերածնունդի արուեստագէտներուն հետ: Այս շրջանին է որ Լէոնարդո տա Վինչի ծրարած էր կառուել մը Ոսկեղջիւրի վրայ: Միշտ նոյն շրջանին իտալացի նկարիչ Ճ. Պելլիի եկած էր Պոլս ու զօմեծ Փաթիհի զիմնակարը:

Այս շրջանը ընդհանուր առմամբ պիտի ըլլայ անցքի շրջան մը, որուն պիտի յաջորդէ Սուլէյմանի եւ Սինանի գործակցութիւնը. գործակցութիւնը իշխանաւորին ու արուեստագէտին, որուն արդիւնքը պիտի ըլլայ Սինանի հանճարով իրագործուած օսմանեան արուեստին ճառագայթումը:

×

Զանազան վարկածներ կան Սինանի ծագումին մասին. անոր՝ որ օսմանեան ճարտարապետութիւնը հասցուց ամենափայլուն աստիճանի: Գիտնականներու կողմէն այս վարկածներէն ամէնէն աւելի ընդունելին այն է, թէ Սինան հայկական ծագում ունի:

Ան ծնած է 1489 կամ 1491-ին, Կեսարիոյ Աղբրոս գիւղին մէջ. փոքր տարիքէն իր մարմնակերպ ու մտային կրթությունը Սինանի համար ընտրուած է «տէլլիբմէ» (2) եւ բերուած է Կ. Պոլս եւ իսլամական ստացած է կրօնական կրթութիւն: Մեծ հաւանականութեամբ մասնակցած է Սէլիմ Ա. շրջանին կառուուած երկրպագին եւ Պարսկաստանի արշաւանքներուն (1514): Ձինքը կը զուտնէր Պելլիատի գրաւումի գործին մէջ որպէս զլիսաւոր, ճարտարագէտներու խումբին: Այս շրջանին է որ կը սկսի ճարտարապետի իր ասպարէզը: Այս արշաւանքներու ընթացքին ան կառուցած է կամուրջներ ու զինական ամրութիւններ:

1536-ին Մէհմէտ Ե. նահապետութեան համար կը շինէ մզկիթ մը:

1539-ի շուրջ է որ պիտի կոչուի Սուլթանի ճարտարապետութեան պաշտօնին, երբ արդէն յիշուած տարեկան է: Պաշտօնը մը զոր անընդմէջ պիտի շարունակէ ամբողջ կէս դար, մինչեւ իր մահը (1588): Իր հասցուցած աշակերտներու թիւը կը հասնի 250-ի: Այնքան լուսավիտ է ու տիրապետած իր արուեստին որ 85 տարեկանին պիտի տայ իր երկրորդ զուլս գործոցը՝ Էտիքիէի Սէլիմիէի մզկիթը: Կը պատմուի թէ իր աշխատանքին տար ճարտարապետներէն ինք քրիստոնեայ ծագումով մով իսլամացած անձեր էին: Երեւոյթ մը, որմէ կարելի է հետեւցնել թէ հակառակ իր կրօնափոխութեան Սինան միշտ հակում ունեցած է ծագումով քրիստոնեաներու: Արդէն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ճարտարապետներու քրիստոնեայ զանգուածին պատկանելիութիւնը յաճախեցող էր:

Հոս հեղինակը անդրադառնալով իշխանաւորի եւ արուեստագէտի յարաբերութեան, զուգահեռ մը կը գծէ Միքէլ Անճելոյի ու Մետիչիներու, եւ Սինանի ու Սուլէյմանի միջեւ: Սինան որ Օսմանեան Կայսրութեան Վերածնունդի կերտիւն է, ժամանակակից է իտալական Վերածնունդի մեծերուն. ինչպէս՝ Փալատիոյ, Միքէլ Անճելոյի եւ Ժուլ Ռոմբինի եւայն:

Սինանի կը պատկանին 335 կոթողներ, որոնց աւելի քան երկու երրորդը Սուլէյմանի շրջանին շինուած են եւ կէսէն աւելին Իսթանպուլի եւ շրջակայ արուարձաններուն մէջ կը գտնուին: Ասոնցմէ կարելի է յիշել 81 մզկիթներ, 62 մետրէսէ, 19 գամբան, 17 էրպիստապա, 3 հիւանդանոց, 8 կամուրջ եւայն:

Սինանի գործերուն զլիսաւորներէն առաջինն է Իսթանպուլի Շէհզադէի մզկիթը, զոր Սուլէյման կառուցանել տուած էր իր գահաժառանգ որդւոյն յիշատակին: Շէնքը կը բաղկանայ քառակուսի բակէ մը, որ շրջապատուած է գմբէթաւոր դաւիթով մը, որուն իւրաքանչիւր կողմին վրայ կան հինգ փոքր գմբէթներ եւ ազօթի կեղծոնագմբէթ սրահէ մը, նոյնպէս քառակուսի: Սրահին չորս անկիւնները զետեղուած են չորս փոքր գմբէթներ: Գմբէթին որպէս յենակ երկու

առանցքներու վրայ դրուած են չորս կիւսաղմբէթներ: Կեղծոնական գմբէթը կողմ չորս կիւսակամարներ կը յենուն չորս մայր սիւներու: Գմբէթին վրայ կան 24 լուսամուտեր, իսկ կիսաղմբէթներուն վրայ՝ իննական: Արտաքին երեւոյթէն ազդեցութեամբ եւ լակը լաճող առանցքին վրայ զետեղուած երկու միւսքիւններ իրենց ձուր զարդարանքով կը հակադրուին կառուցին պարզունակ գմբէթուն: Այս մզկիթին յատկապիւնը մեկնակէտ ունի Սյա Սօֆիայի տաճարը: Անոր մէկ առանցքի վրայ գետեղուած երկու կիւսաղմբէթներուն փոխարէն, որոնցմով աւելի շեշտուած է կառուցին երկայնքին տարածութիւնը, Սինանի գործին մէջ չորս կիսաղմբէթներ ուղղահայեաց երկու առանցքներու ծայրերը տեղ դրուած են շեշտելով կեղծոնական յատկապիւնը մը գոյութիւնը: Ասով իսլամական ճարտարապետութեան մէջ կը յայտնուի յեղաշրջում մը, ուր ազդեցութեամբ մէջ որպէս նորայայտ տարր, ունինք միազանգուած միջոց մը: Սինանի յաջորդական գործերուն մէջ աւելի պիտի շեշտուի միջոցային միատարրութիւնը, ուր ջնջուած են սիւները, յառաջ բերելով աւելի ընդարձակ տարածութիւն մը:

Շէհզադէի մզկիթը գործ մըն է որ ամէնէն աւելի ընդօրինակուած է օսմանեան ճարտարապետներու կողմէ: Անոր նմանութեամբ շինուած են «Նոր Մզկիթ»-ը կամ «Կապուչա Մզկիթ»-ը:

Սինանի ամենակարեւոր կառուցներէն մէկը պիտի ըլլայ Սուլէյմանի գահակալութեան 30-րդ տարեգարձին առթիւ շինուած եւ իր անունով յիշուած մզկիթը: Ոսկեղջիւրին տիրապետող բուրբ մը վերայ է: Այս մզկիթը իր չափերով մեծագոյնն է օսմանեան ճարտարապետութեան մէջ մինչ այդ իրագործուած շէնքերուն: Ունի 108 մ. երկայնք, 72 մ. լայնք եւ գմբէթի բարձրութիւնը 54 մ. է: Մաս կը կազմէ համալիրի մը, ուր կան հասարակաց խոհանոց մը, վարժարան, գրատուն, բաղնիք, բուժարան եւայն: Արեւմուտքի մէջ այս մզկիթը նկատուած է Այս Սօֆիայի մէկ ընդօրինակութիւնը: Այս Սօֆիան, որ կը մարմնաւորէ թէ՛ կայսրութեան մը զաղափար եւ թէ՛ Արեւելքի քրիստոնեայ պաշտամունքը, միաժամանակ գերազույց փայլն է թէ՛ հաւատքին եւ թէ՛ իշխանութեան, ինչպէս էին Բիւզանդիանի կայսրերը, որոնք իրենց անձին վրայ կը կեղծոնացնէին հաւատքի ու իշխանութեան մարմնացումը: Այս Սօֆիան իր ժամանակի ինքնատիպ մէկ յղացումն էր, որուն յատկապիւնը հին շրջաններու միակն է որ առանց յենակէտերու ստեղծած է մեծադոյն ներքին միջոցը: Այս տաճարը ունենալով աչքի առջեւ Սուլէյմանի փափաքի որ Սինան կառուցանէ մզկիթ մը, որ վկայէ թէ Օսմանեան Իշխանութիւնը իր մեծութեամբ ու արուեստով կը հաւատարմէր Բիւզանդիոնին եւ նոյնիսկ կը գերազանցէր զայն: Սինան գործածած է նման յատկապիւն մը, ընդարձակ գմբէթով մը, որուն առանցքին վրայ գետեղուած են երկու կիսաղմբէթներ: Մեկնելով նոյն յատկապիւնին Սինան ուզած է շեշտել ներքին միջոցային ամրողականութիւնը: Գործածելով հանգիւրդ նման յատկապիւն մը, իր նպատակը եղած է ոչ թէ աւելի մեծ տաճար մը կանգնել, այլ ստեղծել իսլամական կրօնքի բարձրագոյն առաւելագոյն չափով յաջող միջոցով կոթող մը: Հոս պէտք է մտաբերել վերածնունդի վարպետներուն նպատակը որ էր նոր օրերու պահանջներու եւ կեանքին պատշաճեցնել հնադարեան տարրեր: Նոյն ընկալ միտումը ունի Սինան եւս: Անոր մօտ կը տեսնենք կոթողէ կոթող շինութեան ծածկոյթի լուծումը կատարելով հասցնելու ձգտումը, ինչ որ կը նշանակէր իրագործել մեծագոյն գմբէթ մը, կարելի եղածին չափ բարակ պատեր եւ շէնքէն ներս առաւելագոյն լուսավորում մը: Այս կէտը ուշագրաւ է երբ բազմաթիւ Այս Սօֆիայի հետ, ուր զլիսաւոր մտահոգութիւնն էր միաթիւ շինել մը ստեղծել. մնաց որ, արդէն այդ շրջանի թէքիքը կարելիութիւն ալ չէր տար աւելի լուսավորում ունենալու: Մինչդեռ Սինանի գործին մէջ աւելի զօրաւոր է լոյսին ներթափանցումը:

Սինանի յաջորդական գործերը կ'ըլլան Բարա Մէհմէտ Փաշայի մզկիթը (1554) ուր գմբէթը կը յենու վեցանկիւն գրութեան մը, որ կազմուած է հնադարեան վեց սիւներէ, Միհրիմաճ Սուլթանի մզկիթը, Սոքուլուի մզկիթը եւայն, որոնցմէ շատերուն մէջ զգալի է Սինանի ձգտումը դէպի կառուցներ, ուր լայնքը շէնքին խորութեանն աւելի է, ինչ որ կատարելագոյն կը պատշաճի իսլամական բարձրագոյնը: Ասկէ գաւ բոլորին մէջ նոյնպէս ներկայ է միշտ առաւելագոյն

լուսամուտ ունենալու մտահոգութիւնը: Սոքուլուի մզկիթին լուսամուտներուն ընդհանուր թիւը կը հասնի 115-ի:

Սինանի ասպարէզին ամէնէն հասուն շրջանին, 1566-ին Սուլէյման կը մեռնէ: Հունգարիոյ արշաւանքին ընթացքին, իր մահով կը սկսի Օսմանեան Կայսրութեան անկումի շրջանը: Անոր կը յաջորդէ Սելիմ Բ.: Կայսրութիւնը մինչ այդ կը շարունակէ պահել իր երեւութական մեծութիւնը, վեղիւ Սոքուլուի շէնքիւ: Սելիմ կը թաղաւորէ մինչեւ 1574 եւ իր գահաժառանգ Մուրատ Գ. ի յանձնելով դաւաճ, կը հեռանայ: Այս միջոցին երկրի գեղը կը վարէ միշտ Սոքուլու, մինչեւ իր սպանութիւնը (1579): Այս փոփոխութիւններու ընթացքին Սինան միշտ կը պահէ իր տիրապետը եւ կը շարունակէ գործել:

Սինանի վատասակին զապալեանկալը կը հանդիսանայ Սելիմ Բ. յիշատակին նշանաբանը Սելիմիէի մզկիթը (Էտիքիէ): Այս գործին մէջ ան ջնջելով զատկան ճարտարապետութեան նախ, կողմակի մասերու ներկայութիւնը, կը յաջող լուստեղծել միազանգուած ներքին միջոց մը: Հոս, յաժամանակներու միջեւ ակնհայտ է բացարձակ միութիւն մը: Գմբէթը զետեղուած է ութանկիւնի մը վրայ, սիւներու սլացքին համապատասխան է հրակայ գմբէթին թեթեւութիւնը: Սելիմիան ինչի 27 մեթր արամապիւնով գմբէթին փոխարէն, հոս Սինան կրցած է իրադրել 31,5 մեթր տրամագիծով գմբէթ մը, որով գերազանցած է նաեւ Այս Սօֆիայի գմբէթը: Կարելի է ըսել որ Սելիմիէի մզկիթը կ'ըլլայ Սինանի մօտ կէս դարու արդուններուն ու ձգտումներուն ամէնէն կատարելա իրագործումը: Ան ժամանակի ընթացքին տիրապետած է նաեւ քէֆնիլոմիի գիտարութիւններու:

×

Հատորին եզրակացութեան բաժնին մէջ հեղինակը կ'ըսէ թէ Ժ. դարու Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը տեսնենք կոթողներու հոյակապ ծաղկում մը արքունի ճարտարապետ Սինանի տաղանդի շնորհիւ. ծաղկում մը, զոր կարելի է համարել ճարտարապետական եւրոպական վերածնունդին հետ: 1540 - 1580-ի միջեւ կառուցուած այս կոթողները կը կազմէ շրջա մը որուն մէջ կարելի է հետեւի յատկապիւն մը, ձեւական եւ միջոցային զարգացումներու: Սինանի տաղանդը Սուլէյմանի կրցաւ Իսթանպուլը վերածնել իր մեծ Կայսրութեան փառքին արժանի մայրաքաղաքի մը:

Հեղինակը ապա խօսելով Սինանի յաջորդներուն մասին, վերջին քանի մը էջերուն մէջ կու տայ յայտնի ճարտարապետներու անուններ. անոնցմէ կը յիշէ Սինանի աշակերտ Մահմուտ եւ Տաւուս աղաները:

×

Տրուած ըլլալով Օսմանեան Կայսրութեան բարձրագոյն կազմութիւնը, - յոյն հայ, սլաւոն, հունգարացի, արաբ եւայն - երբ կը խօսուի օսմանեան արուեստի մասին, հարկ է նկատի ունենալ ամբողջութիւն մը որ մարմնն առած է այս բազմազան բազմազաններուն ներքին լուսաներով:

×

ՇԹԻԷՐԷՆԻ ԳԻՐԵՔԸ կը խօսի զանգուածներու. բաւական դիւրամտալի է: Զանի արուեստագիտական մանրամասն յայտարարութիւններ, որոնք ոչ-մասնագէտ ընթերցողի մը խոշորագոյն պիտի հանդիսանային: Ան չզոհանալով միայն նկարներով ու տալով մեծ կոթողներու յատկապիւններ եւ հատուածները, կը տարբերի նման հրատարակութիւններու մեծ մասէն:

Ս. Ա. ԹՈՒՌՈՅԵԱՆ

(1) - Դիւան - Հիմն ատեն աշուղներու, քերթագներու բանաստեղծութիւններու հաւաքածո:

(2) - Տէվրիթ - Անատոլիայէն հաւաքուած քիստոնեայ պատմագիրք, որոնք իսլամական էին կը գտնուէին:

SOLIMAN et l'architecture ottomane, Henri Stierlin, Ed. Payot, Paris 1986.

“(...) Enfants de la bombe, des catastrophes, de la menace qui gronde...”

(Si c'est rond... note de lecture)

Il est paru en avril dernier *Si c'est rond...* Mais, outre le fait qu'il ait inauguré la collection Diaspora de la jeune maison d'édition KIRK, *Si c'est rond...* est aussi, et d'abord, un des récents ouvrages à ranger dans la cinquantaine, voire plus ?, qu'ait élaboré l'écrivain Jean-Jacques Varoujean, depuis approximativement 1956, année où sa première pièce, *Concerto* (1), fut radiodiffusée, créée par Pierre Fresnay, avant d'être montée - l'année suivante - au Théâtre de l'Œuvre.

Presque trente ans bientôt ! de rapports, confrontation, affrontement, continus, douloureux peut-être, créateurs à coup sûr à la langue française et à une idée certaine de la scène. Presque trente ans auparavant, il y a tellement longtemps, en des décennies embrumées par la dissolution des souvenirs, en-deça de la rupture de 1975, commencer à inventer une œuvre inédite, inconfondable. Avec pour tous repères, pour toutes bornes, des défis et des muses intraitables :

une propension générale à l'indifférence ou à l'effarouchement face à des signes manifestes du Nouveau; l'isolement, quand certes l'ancêtre-devancier Vahram Gakavian alias Victor Gardon finissait sa trilogie mais que n'était pas encore née à la littérature l'actuelle et frêle poignée d'auteurs arméno - français d'expression française; la vigueur aussi de l'obstination au milieu de l'adversité, de conditions dont on peut deviner qu'elles furent précaires, de cette précarité qui fut le lot quotidien d'Adamov (figure héroïque d'un art en rupture, silhouette brinquebalant, l'ample manteau élimé, allant et venant de ses petites chambres d'hôtels crasseux à la brasserie le Royal Saint Germain où - souvenir très net de ma mère, en 1953, à quelques mois d'aller célébrer ses épousailles, et perdre son reliquat d'illusions, en l'église - mère de Jean-Goujon - son large visage toujours gris d'une barbe de quelques jours heurtait des susceptibilités de petite-bourgeoisie conformiste).

De l'activité multiforme, mais continuellement de statut dramaturgique jusqu'à l'écart de *Si c'est rond...*, de Jean-Jacques Varoujean, on doit retenir :

— des pièces pour les studios de l'ORTF des années 60, en particulier deux réalisations de Roger Kahane, *Les eaux dérobées* (1963, déjà !) et *Façades* (la première version, 1965), d'autres mises en scène dans des théâtres, à Paris comme à Rennes, et jusqu'à Avignon, Cf. *Apsoss* au Festival d'Avignon 1985. De l'ensemble de ces créations, dont le nombre annuel augmente par ailleurs sensiblement à partir des saisons 1975-1977, six ont été publiées chez Gallimard, par les soins de Jacques Lemarchand :

— telle ou telle pièce ou pièce radio-phonique;

— des spectacles pour enfants : adaptations de contes;

— et, en guise de baissé de rideau provisoire, participant d'un travail de traduction - adaptation - transposition : la pièce de Lévon Chanth, *Les Anciens Dieux*, présentée lors d'une «lecture spectacle» du Yan's Club en 1965; et les minutes du procès de Tehlirian, minutes qui constituent plus que l'intrigue ou la trame la substance même de 1915, laquelle pièce, si elle fut ressentie comme excessivement austère, représenta - quoiqu'en pensèrent alors les déçus, gogos mal dégrossis, amateurs impénitents de vaudevilles réchauffés jusqu'à n'en plus pouvoir - une occasion première que le «problème» armé-

nien dans un de ses aspects fondamentaux se donne à entendre en 1977, dans une salle parisienne.

×

Si c'est rond... ne constitue pas une approche frontale du «crime premier, pas si lointain» (p. 9), au sens où l'écrivain ferait correspondre au projet de liquidation du peuple en sa totalité une continuité d'énoncés sommés de restituer la totalité de la violence du désastre advenu à partir de 1915. Cette volonté absente d'adéquation, de représentation totale est fondée, plus encore quand on n'est pas sans savoir, depuis l'inachèvement de *Mnatsortsats*, un des grands sinon le grand dessein romanesque d'Hagop Ochagan, que «la Catastrophe, infinie mais étrangement uniforme, échappe à l'appréhension de l'artiste qui tente de l'embrasser» (2).

Du moins, l'ouvrage de J. J. Varoujean se présente pour partie comme un développement discontinu, éclaté (fragmentation intentionnelle et science du fragment : il faudrait y revenir) autour des événements - limites constitutifs de la violence génocidaire et du crime de silence des décennies suivantes, à travers en particulier le récit glacé d'horreur, pages 78, 79, de l'incendie de la cathédrale d'Ourfa.

Mais l'ouvrage se définit, autant sinon plus, comme une *tentative d'explication* : tentative de rendre intelligible la marche insensée du monde («le monde fou, comme un train fou» écrit l'auteur, page 50, non sans avoir déterminé, à la page précédente, que ce train roule à tombeau ouvert, qu'il court vers «(...) le néant, l'anéantissement»), l'enchaînement des injustices, des massacres, des «crapuleries», de la haine, de la souffrance c'est-à-dire, en définitive, la présence au monde du Mal à partir d'une connexion étroite et constante, d'une causalité directe entre la violence génocidaire et un «après»: entre une violence dans le même temps première (promue au rang d'Événement princeps fondateur d'une nouvelle ère) et ultime (une borne indépassable) et, d'autre part, une postérité de crimes ininterrompus, tous identiques dans leur intime proximité à l'abomination.

Telle est, en effet, la thèse de l'auteur, qui sous-tend ses convictions, puissamment formulées, et réitérées dans l'ensemble du livre. Est-elle novatrice, individuée ? Ou, au contraire, J. J. Varoujean s'est-il fait le porte-voix éloquent d'une opinion courante dans le monde arménien ? S'il importe peu de le déterminer, il convient plutôt de noter que les linéaments de cette thèse s'énoncent déjà dans les présentations au dos de couverture d'*Apsoss* (aux éd. Astrid, 1980, 100 p.), de *Thank you, Sir* (aux éd. Astrid, 1982, 72 p.) et dans la postface de cette dernière pièce :

Les crimes «que l'humanité commet aujourd'hui» sont, ainsi, (*Apsoss*, présentation) les prolongements des crimes de jadis, tandis que le monde qui «va à vau l'eau», la multiplication «de massacres partout, de génocides...» renvoient inmanquablement à l'avènement du crime premier et occulté (postface de *Thank you, Sir*, datée de 1981, avec réemploi significatif de la locution conjonctive «parce que»).

×

C'est autour et à partir de cette thèse, le noyau dur somme toute du discours de Varoujean sur le désastre, que l'idée d'un *pari* peut être développé dans les monologues, grandes tirades proférées, éruptées par Vig Hoosep (figure des plus insolites que Vig Hoosep, ange noir, clochard - philosophe surnommé Socrates, «empê-

cheur de vivre en paix», p. 89, tout comme Chu Chan, un des personnages d'*Apsoss*, et Témoin dans la Ville p. 93, il incarne et invite à la rupture, au «lâchez tout». Du haut d'une échelle de secours, son perchoir / pensoir, il fourbit inlassablement puis décoche ses argumentations mêlées d'injures, ajuste son tir pour - privilège de la forme dramaturgique - toucher en chaque lecteur la part la plus intime, pour solliciter sa conscience et, qui sait, moduler sa pensée. Ce personnage apparaît être, en second lieu, le seul rescapé d'une comédie-farce - à New-York - inachevée, morte-née du fait de contingences extérieures à l'auteur, voir p. 39 et 53 ; mais dont des éléments entiers furent insérés, lardés dans la matière en fusion de *Si c'est rond...*. La «pièce américaine», c'est en tout état de cause un motif récurrent de l'ouvrage, toutefois mineur en regard du propos saillant de l'auteur).

Au bord de l'abîme et de la dérégulation, Vig Hoosep ou l'auteur nous évoquent donc la perspective d'un pari de «revenir à la case départ» (p. 35), de rompre avec le déni, l'enchaînement des crimes. Option franche, tranchante en faveur d'une délivrance à notre portée, qui pourrait amorcer d'autres délivrances, au bénéfice notamment des Arméniens, ce pari inclut, à la base, une exigence de mise à jour,

par

B. Hamazasb SAKAYAN

d'examen, d'inscription ou d'enregistrement (à distinguer nettement de «reconnaissance par la communauté internationale», formule quasiment absente dans *Si c'est rond...* C'est dire que le propos de J. J. Varoujean ne prend pas place dans une polémique toujours possible sur la nature et la portée pratique d'une telle reconnaissance).

L'exigence pourrait se conjuguer comme suit :

Que les contemporains, les nations témoins du désastre, en examinant ce siècle, examinent partant leur conscience, «cette mauvaise et sale conscience» (3) de leur crime de non-assistance à peuple en détresse; qu'à la faveur d'une suspension toute provisoire («juste le temps qu'il faut, ça peut aller très vite», p. 49) de leurs activités toutes assimilées au *divertissement* pascalien (voir p. 50, 74 et 75), ils inscrivent le crime de 1915 dans la Mémoire et la conscience humaines (p. 63, 64 et 80, 81).

×

Le discours de J. J. Varoujean sur le désastre et le pari d'une délivrance n'est pas un discours comminatoire, ou prophétique, sur le modèle, par exemple, des livres de Jérémie, d'Ezechiel, etc. Il se présente plutôt comme discours de vérité, qui, véhément ou bien séducteur, doit toujours emporter la conviction. C'est un discours également a-chrétien, ou mieux encore en voie de s'extraire d'une vision du monde religieuse, monothéiste. Principal élément qui atteste de ce processus de sortie vers une réflexion laïcisée, *l'absolutisation de la notion d'Histoire* au détriment de l'idée d'Être suprême :

L'Histoire, dans *Si c'est rond...*, «tire les ficelles», (p. 50), ne laisse pas prise aux artifices, aux *combinazioni* de la casuistique. Récupérant tous les attributs du Dieu hébraïque, elle est terrible, implacable.

Si, d'autre part, l'Histoire est «une et indivisible», p. 80, c'est dire qu'elle est conçue comme totalité close sur elle-même, homogène, non-compartmentée par les catégories conventionnelles passé / présent / avenir, lesquelles ne sont jamais, il est vrai, qu'un découpage arbitraire dans le continuum temporel. Dans cette totalité ovoïde, circulaire, le crime connaît donc une extension incompressible, endémique. Il circule. A l'image de la haine, il gagne de proche en proche» (citation de Sartre, p. 31. Voir aussi les métaphores de la racine, de l'écharde et, p. 37 et 81, de l'odeur pestilentielle).

Cependant, pour atténuer cette laïcité

du discours, on note que celui-ci se déploie encore sur un arrière-fond d'allusions, de citations bibliques et, accessoirement, de Pascal ou Narégatsi (p. 25 - 27). Le personnage de Vig, par exemple, apparaît, p. 89, 91, comme un avatar du Christ et cite les Évangélistes. Un jeu de substitutions s'y décèle aussi : page 64, le crime premier du vingtième siècle renvoie, moyennant pastiche du verset 4 du livre de la Genèse, à l'homicide premier, perprété par Caïn aux «temps bibliques», p. 67.

Est-ce que *Si c'est rond...* serait, pour autant, le premier apport à une théologie laïque du désastre ? Hypothèse paradoxale ? Pas aussi incongrue qu'elle n'y paraît au premier abord, quand on connaît dans quel contexte ce livre intervient : en un vide, ou un manque de pensée métapolitique; philosophie et religieuse/théologique au premier chef; étant mis à part les «quatre livres canoniques» (4) de Chamdandjian, Andonian et du R. P. Balakian, ainsi que les lignes de recherche dégagées et travaux présentés dans le cadre d'un séminaire, à l'INALCO, «sur» le désastre (1981 - 83, à l'initiative et sous la direction de K. Beledian).

Qui ne se souvient, de plus, de l'appel, répercuté ici-même (5), à une «théologie de l'exil», je dirais plutôt de la triple expérience du Massacre, de l'Exode et de l'Exil. Un appel à comprendre, sans conteste, comme un symptôme objectif, parmi d'autres, que la triple expérience n'a pas vraiment commencé à être pensée, reçu dans un univers de sens, notamment chrétien. A l'opposé, penser totalement la triple expérience dans la conceptualité chrétienne pourrait vouloir dire : nourrir une intention *asymptotique* d'approcher, autant que faire se peut, le Dessein divin, remettre momentanément en question le principe de la martyricité arménienne (6) pour frayer des chemins de traverse du côté d'une culpabilité, ou d'une grâce rédemptrice (7) du peuple désastre. Ces deux éclairages achoppent néanmoins à la difficulté de déterminer en quoi le peuple faillit, ou en quoi ses souffrances et sa mort feraient «germer des chrétiens» (8). Le désastre constituerait alors un Mystère, à charge pour les fils des pères assassinés de l'amener à la pensée comme chose *pensable*, comme pensée à créer, de l'expliquer (se l'expliquer / s'expliquer avec) et peut-être, au terme de ce périlleux parcours, déplier, dérouler et recevoir ses «utiles et merveilleuses leçons» (9).

×

Si c'est rond..., un espace d'écriture où le faisceau des motifs, présents *en creux* et récurrents depuis les années 50 dans le déroulement de l'œuvre, s'explique, s'éclaircit. Notre auteur enlève son masque. Est désigné par là un mouvement de recul, de retrait hors de la mascarade, celle d'un certain commerce social en France, au sein par exemple du monde des théâtres parisiens. Enlever le masque suggère également une remise en question du sujet concret et du sujet créateur : J. J. Varoujean ne souhaite plus écrire «des pièces de moi» / de Varoujean mais qui «soient moi»; il se présente désormais comme un auteur non pas «français d'origine arménienne» mais «arménien d'expression française», cette dernière auto-définition, exprimée en émission à la radio locale Radio Fourvière, appelant, il va sans dire, la discussion, la déconstruction.

Ces mouvements de retrait et de remise en cause personnelle n'éliminent cependant pas les regrets à l'égard des années passées, pages 55 et 71. A partir du sentiment d'invulnérabilité / disponibilité aux sacrifices, au don, même de soi («Plus on est Arménien, moins on tient à sa vie»), ce deuxième fragment de la p. 71 s'achève en effet, et sans ambages, sur une appréciation critique de l'évocation elliptique, allusive du désastre, telle qu'elle fut pratiquée dans certaines pièces, avec l'occurrence trois fois du mot «erreur(s)». Le loup ôté, J. J. Varoujean loue les valeurs qu'il juge fondatrices ou, du moins, fondamentales de sa communauté de naissance et d'élection :

1) La pérennité d'Anahide.

Par trois fois, p. 11, 39 et 67, *Si c'est rond...* est dédié «à Anahide», la mère

►

de l'auteur qui n'est plus, page 37), et sa petite - fille, née alors que l'ouvrage s'écrivait. Au-delà cependant, Anahide est identifiée, des p. 92 à 98, au feu, à la lumière. On peut donc soupçonner qu'elle symbolise la «vitalité» du peuple. Pour celui qui, présentant ses élaborations à titre d'offrande, s'affirme un fervent adorateur d'Anahide, cette vitalité arménienne est vécue comme un volume inquantifiable d'énergies qui peuvent fort bien s'altérer, changer de plan, de formes, de volumes mais qui - certitude qui ne se fonde pas, qui est à prendre, à partager ou à laisser-échapper à la règle de l'entropie.

2) Le pays, p. 67, 91, et les droits de l'homme arménien :

Au contraire de Baudelaire amendant la déclaration des droits de l'Homme de 89 par l'ajout, si mes souvenirs sont justes, du droit à l'ivresse, et de celui de se contredire. J. J. Varoujean égrène patiemment, des p. 84 à 97, les articles d'une déclaration toute personnelle, grave, ironique et parfois aussi cocasse. Cette nouvelle déclaration pose implicitement le problème du cadre d'exercice des droits énumérés. Si l'on suppose qu'il n'est pas d'autre cadre concevable que le pays souverain, *Si c'est rond...* est à lire, sans nier la plurivocité de ce qui s'y dit, comme une œuvre vive, portée par l'irrépressible aspiration à un avenir qui soit notre.

3) La colère . J. J. Varoujean, encore et toujours, s'affirme jeune homme en colère (à ne pas confondre avec le moraliste - contempteur du monde contemporain), interprète d'une collectivité excédée. L'exaspération, contenue à grande peine dans la présentation de *Thank You, Sir*, se transmue dans *Si c'est rond...*, p. 97, en son principe supérieur : «(...) nous explosons de colère». Il reste, dans ce même ordre d'idées, une question à caractère politique / pratique : ces potentiels de colère, comment se canalisent-ils dans la perspective des tâches de reconstruction nationale, du règlement de la question nationale ?

4) La langue arménienne, p. 86, 92. Dans le fragment de cette dernière page, il est dit nommément : «Une nation qui n'existe pas, c'est aussi une langue qui n'existe pas». D'où il se déduit que la volonté que la NATION SOIT implique nécessairement l'établissement dans la langue arménienne en tant que locuteur à part entière. Evidence de l'arménophonie, ou de la réarménophonisation, suivant les itinéraires personnels !

C'est pourquoi, s'il peut être intéressant en soi de procéder à une lecture de *Si c'est rond...*, du *Miniaturiste* également, à la lumière du «label "quasi-arménien"» (je reprend ici la pique, lancée sans malveillance par notre amie Lise Nazarian dans son compte - rendu du *Miniaturiste*, paru ici même, in no. 90 du dim. 6 janvier 1985), je suis à deux doigts d'estimer, pour ma part, que la problématique d'une textualité quasi-arménienne est non pas erronée, infondée, en aucun cas, mais datée, obsolète.

Nous achoppons indéfiniment à des évidences. Mais croyons-nous réellement au pays, dans l'extrême-Occident ou rétabli demain dans ses prérogatives, revenu dans le concert des nations, croyons-nous à sa langue ? Au bout du compte, à quoi pouvons-nous bien croire ? Les analystes, les glossateurs du Nouveau Paysage Intérieur feraient bien, non pas pour répondre aux sommations de l'idéologie du Hayababhanoum, mais par cohérence, pour accéder au passé et aux références propres, de passer par, et traverser la lapalissade avérée de l'arménophonie, de l'arménographie.

×

Il n'est pas raisonnable que l'auteur de *Si c'est rond...* ait pu, ce qu'il me disait il y a peu, être déçu de la gent journalistique et des «milieux intellectuels» arméniens - francophones. Ce sont là entités fantomatiques, mots vides, vides de capacité à écouter, à commenter des livres

pourtant en français. Et que devrait-il en avoir à battre, J. J. Varoujean ? Il a su irrité, «hérissé le poil» de maint lecteur français. Il a su rencontrer l'accueil réel, enthousiaste, de particuliers, de consciences individuelles, à Alfo comme à Lyon, au premier rang desquelles je citerai Garo Ulubéyan (10). Jeunes le plus souvent, sans autres prétentions que d'aimer les manuscrits enluminés, les écrits de Pères, que d'être attentifs aux nouvelles parutions, ces individualités font de *Si c'est rond...* - le plus bel hommage pour un auteur - une lecture assidue, voire quotidienne, le vive comme ouvrage de référence, comme objet médiateur entre nous et les autres dont on ne saurait rougir... Loin s'en faut.

×

L'auteur finit de rédiger «C'est pas carré; tentative II», à paraître à la rentrée 86.

×

Prochaines représentations :
- «La vague», au théâtre de l'Isle St. Louis, deuxième création. 19 avril - mai 86.
- Les baigneuses de Californie», au Petit Odéon, 18h30 - du 22 avril au 18 mai 86. Mise en scène, Roland Monod.
- «Façade II», au théâtre du Lucernaire Forum, septembre 86 (prévision).

B. HAMAZASB SAKAYAN

1) «C'est venu d'une conversation avec Pierre Fresnay dont j'étais l'assistant à la Michodière. Il m'avait dit : «la plus grande des pièces, c'est Œdipe et je rêve d'un Œdipe moderne». Je me suis dit alors qu'Œdipe était l'histoire d'un policier chargé de mener une enquête et qui s'aperçoit qu'il est le vrai coupable. Il a donné la mort sans le savoir... Est-ce que cela fait de lui un criminel?»

Pour la première fois au théâtre. Concerto mêlait un ensemble de moyens techniques, son, lumière, images télévisées... Le héros se rencontrait lui-même sous la forme d'un enfant. Ces idées nouvelles n'enchantèrent pas la critique... Mon ami Varoujean, article liminaire par Paul Chambrillon, in no. 707, 1er avril 82, de l'Avant-Scène théâtrale, avec texte intégral de la pièce Baron, baronne.

2) Extrait de l'entretien «A l'ombre des cèdres», revue Haïrénik, mai 1932, trad. Marc Nishanian, dans sa monographie «Hagop Ochagan. Tel qu'en lui-même», p. 78, 79, in Dissonanze, volume I, Milan, 1984.

3) Cf. postface de *Thank you, Sir*.
4) Formule de Marc Nishanian, entendue à sa conférence «Holocauste et Catastrophe», 21 nov. 85, centre culturel arménien - catholique St. Mesrob.

5) Voir no. du 28 juin 84, et les prolongements, échos, discussions dans l'entretien de Mgr. N. Zakarian, prélat des Arméniens de la région lyonnaise, avec Marc Nishanian, Haratch, no. des 25, 26 et 27 juillet 84.

6) J. J. Varoujean parle, à cet égard, p. 91, de nation arménienne «appelée à être canonisée».

7) Hypothèse virtuellement contenue dans l'intitulé «Le Golgotha arménien: Récits du martyrologue arménien...» de Krikoris Balakian.

8) «Sanguis martyrum, semen christianorum».
9) Dixit Sa Béatitude feu Mgr. Ignace - Pierre XVI Batanian, p. 35 de son opuscule «Une page de la tragédie arménienne, Appel à la conscience Internationale», 1965.

10) Est l'auteur, in Gamk du 20 avril 85, p. 3, de : «Si c'est rond, l'évidence d'une démonstration»; un entretien d'une très rare hauteur de vue et dans lequel J. J. Varoujean revendique l'insolence, qualité du jeune homme à la juste colère, à la «juste rébellion». On en retiendra encore deux sentences, comme gravées sur le roc : le désastre, «noyau énergétique du XXème siècle (...) a engendré tout un cortège d'horreurs...». «L'Histoire est un tout qui lie les hommes par des liens de responsabilité».

Quelques lignes également dans le Gamk du 15 oct. 85.

LES ARMÉNIENS PROTESTANTS

(suite de la 1ère Page)

Dans la deuxième partie de son livre, le Pasteur Sahagian étudie le Mouvement évangélique arménien depuis 1915 jusqu'à nos jours.

Les Evangéliques en Arménie Orientale

Les effectifs évangéliques subissent d'abord un brusque accroissement, du fait du flot des réfugiés en Arménie russe qui, après deux ans d'indépendance (1918-1920) est soviétisée. L'œuvre humanitaire des missionnaires américains y est d'abord tolérée, puis, vers 1924, un durcissement se produit. Revitalisée par les immigrants du «nerkart» (retour au pays), les Eglises d'Erevan et de Leninakan, anciennement implantées, manifestent aujourd'hui une réelle activité. En revanche les Pentecôtistes, non autorisés, mais présents dans l'intelligentsia, connaissent des difficultés.

Le Proche-Orient

Les rescapés du génocide se réfugièrent prioritairement en Syrie et au Liban. L'œuvre humanitaire accomplie dans les années 1920-1930 sous l'égide du «Near East Relief» (organisation humanitaire américaine présente également en Arménie orientale) est considérable : 11.000 orphelins sont accueillis à Beyrouth, avec l'aide des Evangéliques arméniens.

L'immigration arménienne en provenance de Cilicie (évacuée dès 1921) et du sandjak d'Alexandrette (évacuée en 1939) renforce les effectifs évangéliques au Liban, et Beyrouth prend peu à peu le pas sur Alep.

L'œuvre humanitaire sociale et scolaire réalisée par les Evangéliques au Proche-Orient est considérable. A Alep comme à Beyrouth sont créés des hospices de vieillards, des centres pour les aveugles et handicapés.

Prenant le relais de l'ancien collège d'Aintab, l'Aleppo College a été partagé entre les Evangéliques arméniens et les presbytériens arabes.

C'est à Beyrouth qu'a été fondé, en 1954, le Haigazian College, seul établissement universitaire arménien en diaspora.

Il y a des Evangéliques arméniens dans d'autres pays du Proche-Orient, par exemple en Turquie : une des églises d'Istanbul s'est vouée à la tâche de rassembler les jeunes Arméniens d'Anatolie, coupés de leurs racines, et de les rendre à leur identité, par exemple à travers des camps de vacances.

Les Etats-Unis

L'instabilité de pays comme le Liban ou l'Iran, certains problèmes en Syrie, ont déterminé un flux migratoire vers les Etats-Unis, et fait de ce pays, depuis plus de dix ans, le pôle du Mouvement Evangélique arménien dans le monde sous l'égide, depuis 1971, de l'Union évangélique arménienne d'Amérique du Nord. L'auteur insiste à juste titre sur le rôle capital de l'Association Missionnaire Arménienne d'Amérique (A. M. A. A.), créée en 1918 pour panser les plaies morales et matérielles consécutives au génocide, en particulier par la formation de nouveaux pasteurs et une œuvre importante en faveur des orphelins.

L'A. M. A. A. se propose, actuellement, non seulement d'aider à la formation religieuse des pasteurs et des fidèles, mais aussi d'assurer un soutien financier aux centres de services sociaux, cliniques, orphelinats, maisons de retraite, ainsi qu'aux institutions d'enseignement (lancement d'une campagne d'un demi million de dollars pour un Haygazian College en 1980). Cette charité active des pro-

testants arméniens, marquée de pragmatisme anglo-saxon, se manifeste particulièrement dans la région de Los Angeles, qui joue un rôle pilote, avec son «Centre de Service social évangélique arménien» qui aide à l'accueil et à l'insertion des migrants venus du Proche-Orient.

La France

L'auteur, bien placé comme Président des Evangéliques de France consacre d'intéressants passages à ses ouailles. Il rappelle le rôle pionnier, à partir de 1924, des Pasteurs Barsumian et Chazarossian, entre autres, avec l'aide, au départ, d'une Mission protestante fondée en Alsace par le docteur Berron.

Un rôle important revient sans doute à la communauté évangélique d'Issy-les-Moulineaux, dotée d'un sanctuaire magnifique et qui a accueilli, en 1981, la troisième conférence préparatoire à la mise sur pied d'un Conseil mondial évangélique arménien.

Les activités pour la jeunesse sont appréciables : deux camps de vacances (La Source, La Fontanelle), une retraite annuelle, un périodique en français «Le Lémignon».

Conclusion : Les «minorités religieuses»

arméniennes :

Scission ou complémentarité ?

A travers la lecture du livre du Pasteur Jean-Daniel Sahagian, les lecteurs prendront conscience que, dans la communauté arménienne, il y a une force discrète mais sûre, représentée par le Mouvement évangélique arménien : sa première vertu est son souci d'authenticité chrétienne à travers une fidélité scrupuleuse à la Bible; sa deuxième vertu est son sens de l'efficacité, dont témoignent éloquemment ses réalisations sociales et scolaires. Les Evangéliques offrent enfin l'avantage d'être un relais privilégié vers les mondes anglo-saxon et germanique, qui leur ont imprimé leur marque, à travers le protestantisme.

Vis-à-vis des Protestants arméniens, comme vis-à-vis des catholiques, il vaut mieux sans doute penser en termes de complémentarité qu'en termes de scission. Celle-ci a été imposée, dans des circonstances historiques précises, par certains cercles qui, dans une certaine mesure, étaient liés au gouvernement ottoman. Les catholiques auraient sans doute laissé subsister sous forme de courant des aspirations à la réforme, manifestées en dernier lieu par les protestants, incarnant en cela l'esprit de tolérance dont l'Eglise apostolique arménienne a souvent fait la preuve.

Les périodes de tourmente ont fréquemment rapproché les diverses confessions arméniennes : rappelons, à la suite du Pasteur Sahagian, qu'au lendemain des massacres de 1894-1896, il y eut des échanges de chaires et des cultes communs entre apostoliques et évangéliques d'Anatolie.

Actuellement même, on constate de telles manifestations d'œcuménisme «interne». Les responsables religieux des trois confessions, dans la région lyonnaise, se réunissent périodiquement pour échanger leurs expériences pastorales et méditer sur l'Evangile.

Sachons gré au Pasteur Jean-Daniel Sahagian de nous avoir facilité cette approche fraternelle, par la sincérité, le sérieux et la facilité d'accès de son livre consacré au Mouvement Evangélique arménien.

GERARD DEDEYAN
Maître de Conférences
à l'Université de Montpellier

Ս Փ Ի Ի Ռ Ք Ա Հ Ա Յ Ո Ի

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Յուլիուս 24, 1986

Յոյն բանաստեղծներուն Մուսաները կ'ապրէին բարձր լեռներու վրայ, հին աստուածներուն մօտ, եւ այդ բարձրութիւններէն կ'իջնէին, հրեշտակներու կամ թեւաւոր Բեզաններու պէս, այցելելու համար բախտաւոր քերթողին: Իմ՝ յօդուածագրի համեստ Մուսա կը թուի թեզերիլ Ամերիկայի օդուղիներու եզրին, գետնէն մօտ 10 քիլոմէթր կամ 35,000 հազար ոտք վեր:

Օգանաուով ճամբորդել, մանաւանդ՝ ինչպէս այսօր, դէպի Բալիֆորնիա ճամբորդել, ինծի համար երջանկացնող ու հազուադէպ խղում մըն է՝ ակադեմական - վարչական գրասենեակներէն, հեռաձայնէն, աշակերտներէն, անհատնում յանձնարարներէն ու ժողովներէն: Վեցէն ութ ժամ ստիպուած եմ նստիլ ըստ պատման սրահներու եւ կամ ինքնամուգներու նեղ աթոռներուն մէջ, ուր կարելի է անշուշտ ակադեմական նիւթեր կարգալ, սակայն նաեւ նեղացուցիչ: Ինծի, ու ինծի նման շատերու համար, ակադեմական նիւթ կարգալ կարելի չէ դատել զրեւն, գրասենեակի մը վրայ թուղթ ու գրամեքենայ տարածելէն: Ուրեմն՝ օգանաուով ճամբորդելը կը հրաւիրէ, կը ստիպէ կարգալ ոչ-ակադեմական նիւթեր, եւ կամ գրել այնպիսի գրութիւններ, որոնք կարգալ չեն պահանջեր միաժամանակ, մէջբերումներ չեն պարտադրեր: Այս կը նշանակէ որ օգանաուովներու եւ օգանաուներու մէջ կը նախընտրեմ գրադիր գաղտնի օտարական վէպերով եւ կամ հայ մամուլի համար որոշ տեսակի յօդուածներ գրելով, - յօդուածներ՝ որոնց մասին պէտք է մտածել, սակայն որոնց համար, իբր ընթերցում, կը բաւէ, նոթատետրիս (անբաժան ընկերակիցը) էջերը քննել, արդէն արձանագրուած մտածումներէ եւ մէջբերումներէ օգտուելու համար:

Քիչ առաջ կը կարգալի գիրք մը, որուն հեղինակը կը մէջբերէ սա տողերը, - «Ամաւոսացի ամբիրիկայի այր մարգը, եթէ լաւ փաշ մը ուտել ուզէ, պէտք է մաշարամ երթայ, իսկ եթէ կիրք ու փառափառ մամուլկներ տեսնել ուզէ, խիստ օրբանոց մը պէտք է այցելէ»: Տոգերը կը մէջբերուէին Հ. Մէնքերի 1918ին գրի առնուած մէկ փորձագրութենէն (Է-սի): Ձանոնք կարգալէ, ու ծպտելէ ետք, մի քանի էջ ալ կարգալի գրքէն, սակայն ուշադրութիւնս չկրցայ սեւեռած պահել էջերուն վրայ: Սկսած էի Մէնքերի մասին մտածել, իսկ ան՝ իր կարգին, պիտ կ'առաջնորդէր դէպի ուրիշ մտածումներ, - դէպի գաղտնիք մը, որ կը ծըրարգրեմ գաղաւթել քրտնելի օր մը, արձակի ու մանաւանդ փորձագրութեան մասին, եւ որուն մասին մի քանի էջ նօթ ունիմ տետրակիս մէջ: Անիկ անգին, կամ անոր հետ գուպահեմ, նոյն տետրակին մէջ ունիմ մտածումներ՝ նոյն տետրակի արձակի դոյութեան (աւելի շիտակ՝ գրեթէ - չլոյտութեան) մասին, հայ գրականութեան ամուրի մէջ: Եւ ահա այդ մտածումներն են որոնք զիս կը մըղեն թուղթին ու «Քրտնիկ»ին:

Ճեմարանի կամ Կեդրոնականի, ըՍ-փիւռքահայութեան միւս բոլոր երկրորդական վարժարաններու մէջ գրականութեան հանդիպած հայ երիտասարդը կը ներառնէ որոշ ընդհանուր գաղափարներ, գրականութեան մասին, գաղափարներ՝ որոնց մէջ չա՛տ, չա՛տ փոքր տեղ ունի պատմութիւն չպատմող արձակը, մանաւանդ՝ փորձագրութիւնը: Ուրիշ հարց թէ ինչպէ՞ս հաստատութեան, զարգացան, քարացան, «Փոսիլ»ի վերածուցան ըՍ-փիւռքահայ վարժարաններու մէջ գաստանդուող նիւթերը, մանաւանդ՝ գրականութիւնը: Այս վարկեանիս՝ հետաքրքրականը այդ նիւթին ենթարձանումներն են:

Ծանօթ ենք անոնց, սակայն կ'արժէ վերադառնալ մատնանշել, յիշողութիւնները

թարմացնել: Սփիւռքահայ դպրոցներու մէջ գրականութիւնը երեք սեռեր կամ «ժանր»եր ունի, - քերթուած, պատմուածք, թատրոն: Այն գրական ճիւղը՝ որ ոչ - իրական, այլ երեւակայուած դէպքեր կը պատմէ, պատմիկ գերթանքն է, որուն մէջ կը պարփակուին երկու սեռեր, պատմուածք եւ վէպ: Ուսանողները, ընդհանրապէս, շատ քիչ թատրոն ու վէպ կը կարդան, - «Հին Աստուածներ», Բաֆֆիէն վէպ մը: Կը կարդան պատմուածքներ Զօհրապէն մինչեւ Եղուարդ Պօյաճեան, եւ անշուշտ բանաստեղծութիւն:

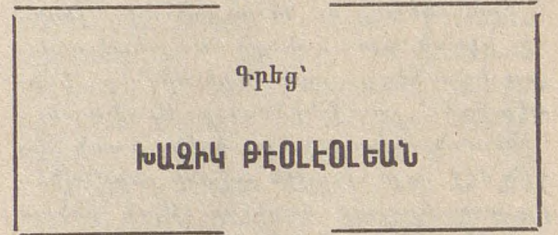
Նպատակս այս դրոյթը քննադատել չէ, թէեւ երկրորդականներու մէջ ուսուցումը գրականութեան դասընթացներու իսկական մակարդակին ծանօթը անպայման կը զգայ քննադատելու պահանջը: Արդար ըլլալու համար, պէտք է անմիջապէս աւելցնել որ այդ մակարդակը կը թուի անկումի ընթացքին մէջ ըլլալ քիչ մը ամէն կողմ, արեւմտեան աշխարհի մէջ: Այդ կը տեսնեմ թէ՛ անձնական փորձառութենէս, թէ՛ ալ մի քանի երկիրներու մամուլը ընթերցելով:

Ձիս հետաքրքրող տարբեր հարց մըն է, որ ունի մի քանի ծալքեր, - ի՞նչ են դաստանդուող գլխաւոր գրական սեռերը, այն ոչ-հայ ուսումնական հաստատութիւններուն մէջ, որոնք կրնան ազգածըլլալ մեր 19-րդ եւ 20-րդ դարու մանկավարժերուն վրայ: Ինչպէ՞ս կը տարբերէ հայ գրականութեան ուսուցումը՝ միւսներէն: Ի՞նչ իմաստ ու հետեւանքներ ունի այդ տարբերութիւնը:

Անշուշտ երկրէ երկր կը տարբերին դաստանդուող գրական սեռերը, անոնց սահմանումն ու անոնց մասին դոյութիւն ունեցող ընդհանուր հասկացողութիւնը, ինչպէս նաեւ այդ սեռերուն պատկանող ստեղծագործական ճիւղի եւ մտաւոր ուժականութեան համեմատութիւնը: Անկէստեղծեան, Փրանսական, գերմանական ու սլաւական երկիրներու մէջ լատական տարբեր են գիրքաւորումները, ըստ ակադեմական բարեկամներու՝ որոնք իմ տեղեկատուներս են նման հարցերու մէջ, եւ ունին որոշ հատկութիւն մը: Օրինակ՝ դոնէ մինչեւ 1968-ի յեղաշրջումները եւ անոր յաջորդող 1970 - 1985 չընթան կրթական փոփոխութիւններու ներքնումը, գրականութիւն ուսանող Ֆրանսացի մը անպայման կը կարդար Մոնթէնի փորձագրութիւններէն (Էսէ) մի քանի, գրութիւններ՝ որոնք այդ սեռին տիպար օրինակները կը համարուին, Արեւմուտքի մէջ գրեթէ ամէնուրեք: Կը կարդար նաեւ արձակ, որ պատմ չէր, պատմուածք չէր, պատմութիւն չէր, կը ըլլէր վերլուծական կամ ինքնասեւեռող, ինքնաքննող մտքէն, երբեմն յանդիմով փիլիսոփայական արձակին (Տէրարթ), երբեմն մտալով աւելի կարճ, կտրատուած, իբր արձակ մտածում (Փասլէր), սակայն ոչ - նուազ լուրջ՝ քան միւսները: Անգլիացի կը կարդար մի քանի գրութիւն գոնէ, 18-րդ եւ 19-րդ դարու մեծ լրագրող - արձակագիրներու գործէն, - Ատտիսըն, Սթիւմանաւանդ Սամուէլ Ճոնսոն եւ Ուիլիամ Հալլիթ, այսպէս Գարլայ, Ռասսէլին եւ Արնոլտ: Ամերիկացի կը կարդար ատոնցմէ ոմանք, ապա ի՞ր ազգակիցները, վերոյիշեալ Մէնքեր, օրինակ:

Ծանօթ եւ յօդք ամերիկացի քննադատներ կը խօսին չորս աւախըրժանքերու (գեր - ժանր, գեր - սեռ) մասին, - բանաստեղծութիւն, թատրոն, պատմիկ, փորձագրութիւն: Կ'ակնկալուի (գոնէ՛ կ'ակնկալուէր) որ երկրորդական վարժարանի մէջ գրականութիւն ուսանած ուսանողը ճանշնար օրինակներ իւրաքանչիւր գերմանքէն եւ անոր ենթարձանումներէն, - օրինակ՝ քննադատութիւն պէտք է նշանակէ միայն տողեր, քննարկական պատկերներ, այլ նաեւ իրապիւրութիւն պատմութիւն՝ թէ՛ պատմութեամբ, թէ՛ վէպ, եւայլն:

Ամենալաւ երկրորդական վարժարաններու մէջ մինչեւ այսօր կը դաստանդուէր երեւակայական պատմութիւն (վէպէն ու պատմութեամբ) անգլի արձակը կամ արձակագրութիւնը, որուն գլխաւոր սակայն ոչ - միակ ներկայացուցիչն է փորձագրութիւնը, Էսէն, փորձը: Օրինակ, Ամերիկայի Մոնթէնը՝ Բաֆֆիէրընէն է, հաւանաբար 1830 - 1865 թուականներու ամէնէն ազդեցիկ միաբը՝ Միացեալ Նահանգներու մէջ: Նաեւ՝ Հէնրի Տէյլօրի թփօրոն, որուն «Ընկերային Անհնապանութիւն» գրութիւնը քաղաքական կեանքի մէջ ազդեցութիւն ունի մինչեւ այսօր: Սակայն կ'ուսուցանուին, այս փորձագիրներէն անգլի, ուրիշներ, - Հէնրի Ատմօրի (նաեւ՝ Թփօրոյի) իմֆալիստ թփօրոն, որուն «Ընկերային Անհնապանութիւն» գրութիւնը քաղաքական արձակը, ուր խառն են պատմիկ ու խոհերը: Նաեւ՝ Ֆրանսիա Փարմընի պատմագրական արձակը, որ 19-րդ դարու այս ակադեմիկոս - պատմիչը ոգեւորուած, իրապիւրական շունչով սակայն պատմական որոշ տեսանկէրու վրայ հիմնուելով կը պատմէ արեւմտեան անտառներու եւ տափաստաններու կարմրամորթներուն նուաճումը, - այդ կէս - ջարդը՝ զոր իրապիւրական յաջողութիւնը վերադրել այս երկրի հաւաքական երեւակայութիւնը: Եւ վերջապէս՝ ուսանողը կը ծանօթանայ երկու «լրագրային» սեռերու լատիւր շնորհներուն, - գրա-

խօսակցին (օրինակ՝ Էստիւն Ուիլսոն, Ռասնոլ Ճարլէ) եւ այսպէս - կոչուած, անթարգմանելի «Փիչըր - Պերմիլիք»ի գոհարներուն (սովորաբար՝ Թոմ Ուոլֆի 1960-ական թուականներու գործերէն), ուր լրագրողը կը պատմէ առօրեայ իրականութենէն անուշադրելի նիւթեր, կը խօսակցի, կը վերլուծէ, կը ծաղիկ, առօրեան՝ ընկերային ու պատմական երեւոյթներու կը կապէ, այսինքն՝ կ'անդրանցնի «լուրը տարակայանօրէն տալու» հրամայականէն, որ սովորաբար կը տիրապետէ ամերիկացի լրագրողի կեանքին ու գործին: Եւ ալ դաստանդած եմ այս նիւթերէն ոմանք, եւ լսած, օրինակ՝ որ Խորհրդային Հայաստանի մէջ կը դաստանդուէին նման նիւթերու զուգահեռներ՝ ուսուցիչ հայ գրականութենէն, - Իլիան Թուրքենէ-փի «Որսորդի մը Ուրուագիծները» գործէն ընտրութիւններ, Վալթեր Բանեանի ընտրութենէն որսորդի խոհերները՝ որոնք պատմութեամբ են փորձագրութեան խառնուրդն են, եւայլն: Զօրի Բալայանի «Օձախ»ը կը պարունակէ այս սեռին պատկանող գրութիւններ:

Այլ խօսքով, դոնէ՛ մինչեւ վերջին տասնամեակի, մեր դպրոցական ցանցին օրինակ ծառայող եւրո - ամերիկեան կառույցին մէջ կը դաստանդուէին ոչ միայն մեզի՛ ալ ծանօթ երեք գերմաները, այլ նաեւ չորրորդ մը՝ արձակագրութիւնը (փրագ), որուն գլխաւոր սակայն ոչ միակ օրինակն էր փարագրութիւնը: Միւս ենթաճիւղերն էին պատմիկ - իրականացող խառնածանր գրութիւններ, ինքնակենսագրութիւն, յօդք, պատմագրութիւն եւ նորէն խառնածանր, պատմախառն լրագրութիւնը: Նաեւ ուրիշներ, - սահմանում - դաստանդութիւններ ենթարձանք ինքները զիրար կը լատիւրէին:

Ձիս հետաքրքրող հարցումը սա է, - կրթական, մտաւորական, պատմական եւ ընկերային ի՞նչ ազդեցիկներու պատճառով մեր երկրորդական վարժարանները գերմանացի են արձակագրական գերմանիկ ուսուցումէն: Պատասխաններ փնտրած եմ՝ հոս - հոն քիչ մը բանիմաց մարդոց հարցումներ հարցնելով (Ամերիկա ապրող մտածել, վերլուծել եւ... հարցախոյզներ կազմակերպելը շատ չի գատեր իրարմէ, նոյնիսկ երբ ինքն իր վրայ կը խնդայ, այդ ըրածն ատեն): Ապա նաեւ՝ ինքզինքիս պարտադրելով որ քննեմ մեր իրավիճակը: Երբեք հարցականութիւններու չեմ յանդիմարձակ: Միայն՝ ցան ու ցրիւ, խալ գաղափարներու:

Հայ գրականութեան սահմանումը եւ զած է հայ աշխարհաբար գրականութեան սահմանումը, եւ ձեւաւորուած է 19-րդ դարուն, ընկերա - քաղաքական զանազան պատճառներով: Զեւաւորումը հայկական ընթիլ, աւանդական, կրեական

մօտեցումներու եւ ուրիշ մօտեցումներու չաղախումով չէ ստեղծուած, գոնէ երկրորդական մակարդակին, այլ՝ ներպայէն ներածումներու պարտադրով: Արեւելեան Հայաստանի օգտագործէ Յուրական Ռուսիայ գաղափարները, որոնք իրենց կարգին, գերմանական հակապայքեցութիւն կրած են, - 1750-էն 1885 Յուրական Ռուսիայ գիտականութեան մէջ ստուար մասը գերմանացիներն էր, կամ գոնէ գերմանացիներ: Միւլթարեաններու ներածած ու հաստատած գաղափարներ չափան մանրադրոյրը կը կրէր «լատիական» Եւրոպայի ազդեցութիւնը, իսկ 1863-ի Սահմանագրութենէն ետք, Պետի աշխարհականացում երկրորդական վարժարաններու ցանցին տիրապետողը ֆրանսականն էր:

Հակառակ անոր որ գրեթէ - միայն ծան էր Եւրոպայի օրինակը - Արեւմտահայութեան համար՝ Ֆրանսայի՝ օրինակը - արձակագրութիւնը չորսերկրորդական երկրորդական վարժարաններու վրէժացուցակին մէջ: Ինչո՞ւ: Երբ հարցուցած եմ (ներկայիս Ամերիկա, անցեալին Միլիան Արեւելք ապրող) դասուցանողներու - օրինակ՝ Վասէ Օշականի - թիւի՞նչ կը վերադրէին նման լատիւրականութիւն, պատասխանը եղած է, նախ եւ առաջ, - մենք մ'չ Մոնթէնյը ունինք, ուսուցիչ, ոչ ալ Սէնթ - Պէոլ:

Այս պատասխանը տրամաբանական է գոհացուցիչ՝ որոշ չափով, դոնէ՛ նախապէս Երեւանի չընթան համար: Սովորաբար նոր հաստատուող կրթագրութիւնը, իսկական չընթան կը նախընտրէ կրթագրական մէջ ընդգրկել աւանդականացած, «սրբաբան» նիւթեր, - Տանքիները, որոնք գրուած ֆրանսական «լայիք», այլ խարճական գրութիւն համար՝ տասնութ ցերորդ դարու Մոնթէնյը ընդունել գրեւոր չէր: Մինչեւ 1915, կարելի է լսել աշխարհաբար հայերէնը չունէր հին, աւանդական, ընդունելի արձակագրական գոնէ պահպանողական անձերու տեսակէն, - Տէրարթիցն Ռուսիեան, Թոմ Վալթերիցն՝ Տէմիւրիկայեան, չլայի ընդունելիներ: Կամ լեզուն գրաբարայան էր, կամ պարունակութիւնը՝ ինքնակենսագրութիւն մէջ կ'արժէ ըսել որ նիւթը պարունակութեան հարցը «վասնիկ» թուի շատ մը երկիրներու դաստիարակական պաշտօնէութեան, եւ միայն մեզի յատուկ չէ:

Հարցն այն է, որ յետ - 1922 Սփիւռք ալ շարունակեց մտածել Պոլսոյ մէջ հաստատուած օրինակներու ազդեցութեան տակ: Ուրեմն՝ մինչեւ այսօր արձակագրական գրութիւնը դուրս կը մնայ մի գաղափարներու կրթագրական:

Ձիս հետաքրքրող, ի վերջոյ, մեր Միլիան Արեւելեան դպրոցներու կրթագրական իրաւիւրումը չէ, - Պոլիսէն՝ Իրան Պէրսութէն՝ Գահիրէ, անոնց ապաւանանքը է արդէն: Կարեւորը այն է, ի տեսանկիւնէն, որ հայերէն ընթերցող հայութեան ճաշակն ու դաստանդները կը կարծուին, ընդհանրապէս, հայ կրթական կառույցին մէջ, իսկ այդ կառույցը կը շարունակէ արձակագրութեան ատորքը՝ հաստատել, կը քաջալերէ նոյնիսկ արձակագրութեան հանդէպ, անոր հանդէպ: Յուսով, ծի համար, այդ ատորքահաստատման արձանագրութեան է, եւ անոնց արդիւնները:

Յուլիուս 26, 1986, Սամ Ֆրանսիսո

Ընդունուած պատմական իրականութիւն է որ արդի հայ գրականութիւնը գարգայտաւ ամէնօրեայ թէ պարբերական հայ մամուլին մէջ: Մեր քննադատներ ու բանիմաց ընթերցողները պատասխան կ'ովկելու, օրինակ, «Յաւանք», իբր թերթը ուր լոյս տեսաւ ոչ միայն Շահաբի «Նահանջ»ը, այլ նաեւ Նարդուիկի «Շահաբի»-ն, ինչպէս նաեւ Դուրիշներու գործերը: Նմանապէս, Հալէպի եւ Պէրսութի մէջ ըրեական նոր արձանող մը դարգացաւ չորս հիւ Անդրանիկ Մատուկեանի «Նարդուիկ»ը եւ Սիմոն Սիմոնեանի «Սփիւռք»ին: Պարբերական գրական - մտաւորական մուլի գերն ալ անժխտելի է անշուշտ, անցեալին՝ «Հայերէն»ը՝ ամառայինը հայեր խաղաց, մանաւանդ 1922 - 1940 թուականներուն, իբր առանցք սփիւռքահայ հայ գրականութեան ձեւաւորման, այսօր յաւանական կարեւոր է Պէրսութի «Նարդուիկ»ը, ի միջի այլոց:

Եւրոպայի օրինակը մեզի կը թելադրէ որ պէտք է սփիւռքահայ մամուլը քննարկել կ'ուղենք հասկնալ մեր արձակագրութեան ներկայի վիճակը: Եւրոպայի կեանքին մէջ մամուլն ու համալսարանը

ԶԱՐԵՆՆԵՐ ԽՐԱԽՈՒՆԻ ԿԱՄ՝ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆՆԵՐՈՒ ԼԵԶՈՒՆ

(Շաբ. Ա. Էջէն)

պէսզի յարգէ լեզու, եւ մի՛ երթար զայն ածուրդի հանելու, ինչպէս հին զգեստ որ կը ծախուի Գանանացիին

— Եւ քանատեղծը կը պատասխանէ. — Ես քանատեղծ չեմ, իմ հոգս չէ երբեք ձեզ խնդացնել, կամ ձեր լացը շարժել, թէ կը սիրէք խօսքս կամ ոչ՝ հոգս չէ, ձեզմէ՛ ոչ մէկ դովք, ոչ մէկ պարտաւ աղաւաղէ պիտի անոր համեստութիւնը,

Գիտեմ որ հոս եմ Աստուծոյ հետ, եւ ամէն առտու աչքերս կը քննամ զբախտին մէջ վերստին:

Երբեմն ճանչցայ չարաբանը սիրելու, մէկ քան մնաց ատկէ՝ համբերութեան եւ ցանկութեան չարաբանը

Աստուած ճանչնալու միասնեւ, ճշմարտութիւնն իւրացնելու մտածելով, իւրացնելու ամէն մէկ բան որ միւս բոլոր բաներն է ինքն իր մէջ, զայն վերաւարտեցնելով իմ մտքիս մէջ իր բանական անունով:

Ան որ մեծ աղմուկ կը հանէ՝ լսելի կ'ըլլայ, բայց մտածող միտքը՝ վկաներ չունի:

Եւ շատ տակնուվրայ ընելը չի ծառայել, այլ երկրապարտութեան մէջ յառաջացող մարդուն միտքը կը նմանի իւրիշ զետակի մը անձայն յառաջընթացին:

Ես ձեզմէ՛ ոչինչ ունիմ, դուք պիտի գիտնաք թէ ինչ ունիք ընելիք ինծի հետ, ինչպէս երկնաբար ձիթապտուղին, եւ ինչպէս ամենակարծի արմատէն՝ քիմիական տարրերն ու հարապատեր աղաղակով:

Ո՛հ, արձակուրդի տառաքին օրը արթնցող երախային բերկրանքը, երբ կը լսէ թէ քովի սենեակէն կը կանչեն զինք եղբայրներն ու հարազատներ աղաղակով,

Ո՛վ ձծծիւնը սիրահարին, որ թեւերուն մէջ կը ստանայ սիրեցեալին մարմինն անասնական գուպարէն ետք երկար,

Ի՞նչ են ասոնք, երբ կողքը դրուին աստուածային այս ուժին՝ մտքին որ աչքերը կը քննայ,

Որ իր օրը նոր պիտի վերսկսի, եւ կը տեսնէ ամէն բան իր տեղը ճանաչողութեան վերջնական արհեստանոցին մէջ,

Տիեզերքը այդ խոշոր արեւուն առջեւ, բանտորը խեղճ թէպէտ տեսանելի, եւ բոլոր երկնային կառուցումը, բաւարար աստղով մը լուսաւորուած:

Ի՞նչ կը ներկայացնէ ինծի համար ձեր մարդկային փառքը, եւ այն արդար դափնին, որով կը պատէք դուք քունքերը աշխարհականներու եւ կենարներու, երկրագունդը միացնողներուն:

Իմ ցանկութիւնս է Աստուծոյ երկիրը ընել միահաւաք միջնադարի Գոթական երբ առաջատար պարզեց,

Իր միտքը չէր նոր երկիրը մը գտնել, Այլ այդ իմաստալից սրտին մէջ սահմանին եւ չափումը գունդին կիրքն էր՝ կատարելագործել յաւիտենական հորիզոնը:

Աստուծոյ խօսքը Ան է որուն մէջ Աստուած դարձուց ինքզինք մարդուն տրւելի:

Ստեղծեալ խօսքը այն է որուն մէջ բոլոր ստեղծեալները դարձան մարդուն տրւելի:

Ո՛հ Աստուած իմ, Դուք որ ըրիք բոլոր ինչերը տրւելի, յոգեկոծեց ինծի ցանկութիւն մը որ հաւասարի Ձեր ողորմութեան:

Որպէսզի իմ կարգին անոնց որոնք կըրնան ստանալ զայն՝ տա՛մ ինձմէ՛ այն որ տրուեցաւ ինծի:

Ո՛հ կէտ բոլորաբան իմ չուրջ, ուր կը յարմարին անբաժանելի վախճանն — քո՛ւ անպատկառելի տիեզերք. ո՛հ աշխարհ անապառ ու փակ:

Սուրբ Պետրոսին տեսիլքն է, երբ հրեշտակը ցոյց տուաւ իրեն կտաւին մէջ հաւաքուած՝ արարչութեան բոլոր պատուներն ու անասունները, որպէսզի ըստ հաճոյից օգտագործէ զանոնք:

Եւ ես ալ, բոլոր կերպարողումները բնութեան տրուած են ինծի, ոչ թէ որսի կենդանիներու պէս, ոչ թէ փետելիք մսի պէս,

Այլ որպէսզի զանոնք հաւաքեմ մտքիս մէջ, ամէն մէկէն օգտուելով միւս բոլորը հասկնալու համար,

Կենդանի արարածի միջոցաւ լաւ եւս քան իմացուած պղինձի եւ ապակիի:

(Այսպէս՝ քիմիական, որ առանց տարակոյսի իր սպիտակ փայտէ սեղանին վրայ կը փորձէ ինչ որ գիտաւորներուն մէջ պիտի յաջողցնէ):

Ո՛հ ստեղծութիւնը, ծաւալումը իմ կալուածիս. ո՛հ տիեզերք սիրելի իմ ճա-

նաչող ձեռքերու միջեւ. ո՛հ հայեցումը կատարեալ թւին, որմէ՛ ոչինչ՝ կարելի է զեղչել, որուն ոչինչ՝ աւելցնել:

Ո՛հ Աստուած, ոչինչ որ ունենար զոյուելիս եթէ ոչ Ձեր կատարելութեան պատկերին միջոցաւ:

Արդեօք Ձեր արարածներէն որեւէ մէկը կրնա՞ր խոյս տալ Ձեզմէ՛. այլ զանոնք կը պահէք արդելափակ նոյնքան խիստ կանոններով որքան ապաշխարող սրտի մը կանոնները, եւ անապատականի օրէնքով:

Եւ դուք որ մեր մարդերուն հաշիւը գիտէք, արդեօք պիտի անգիտանայի՞ք ձեր աստղերուն հաշիւը:

Տարածութիւնը բովանդակ ձեր երկրաչափութեան հիմքերովն է առցուն, զբաւուած է լուսացնող հաշիւով մը, յայտնութեան կան հաշուակալութիւններուն համանման:

Ամէն մէկ աստղ ուղեւի՜ իր տեղը գետեղած էք, այն ոսկեճամուկ լամպարներուն նման, որոնք ձեր դամբանը կը պահեն յերոսապետ:

Եւ ես կը տեսնեմ ձեր բոլոր աստղերը՝ կը հսկեն, նման Տասը Իմաստուն Կոյսերուն, որոնց իւրը չի պակսիր:

Հիմա կրնամ գոչել, ձեր Լուսնեցիներն ալ ուժով. չկա՞ք այլեւս, օ՛ր ցայգային սարսափներ:

Կամ լաւ եւս՝ ինչպէս ձեր սուրբ Մարգարէն. եւ ցայցն է հրճուանք իմ, ի վայելս իմ:

Ուրախացի՛ր, հոգիս, այս նեկտարեան տաղերուն մէջ:

Ձեզմէ՛ վախ չունիմ, օ՛ր երկնային մեծ արարածներ: Գիտեմ թէ ես եմ ձեզ անհրաժեշտ, եւ կանգնած եմ նաւուղիդին պէս ձեր խաչածեւոտող կրակներուն միջեւ,

Եւ ձեր աչքերուն կը խնդամ ինչպէս Արամբ՝ ընտանի անասուններուն:

Դուն, իմ քնքոյշ աստղիկս ձեռքերու մատներուն միջեւ ինչպէս դարին՝ խնձորը

Ո՛հ մէկ բան որ միւսներուն չըլլար անհրաժեշտ:

Եւ բոլորդ իմ սեփականութիւնս էք, ինչպէս տէրը զբաժանուան որ Փարիզի իր զբառներեան կէտն զբառն կը վերածէ իր գրչագրութիւնները Սենեղամբի խէժերուն վերաբերեալ,

Եւ հակաբանային հանքի յատակին վրայ հանածոյի թափուածքին, Պոմպոյի մարդերիտի, եւ Մոնգոլական բուրդի հակայ կոյտին վերաբերեալ:

Աստուած իմ, որ գիտ քերիք աշխարհի այս ծայրամասերը, ուր հողերը ուրիշ բան չեն եթէ ոչ քիչ մը աւաղ այլեւս, ուր ձեր շինած երկիրքը չի խուսափիր երբեք աչքերէն,

Մի՛ թոյլատրէք որ այս խոժոլուժ աղբին մէջ, որուն լեզուն իմացութեանս չի պատկիր,

Յիշողութիւնը կորսնցնեմ եղբայրներուն, որոնք մարդիկ են բոլոր, իմ կրնոյն, իմ գաւկիս համանման:

Եթէ աստղաբաշխը, տրոփուն սրտով, գիշերներ ամբողջ հասարակածային ուղղութեան վրայ կը մնայ սեւեռեալ,

Հրապիր գէմքը ուշ ուշով կը գիտէ նոյնքան սրտամտիկ հետաքրքրութեամբ որքան պէտքէն կ'ընէ որ իր հայելին կ'ուսումնասիրէ,

Արդեօք ամէնէն շատ հոշակ վայելող աստղն որքա՞ն աւելի պէտք է շարժեր ինծի համար

Ձեր ամէնէն խոնարհ երախան, զոր ըրիք ձեր պատկերին համաձայն:

Ողորմութիւնը թոյլ ընծան չէ բանի մը աւելորդ, կիրք մըն է գիտութեան պէս, Յայտնագործութիւն մըն է ձեր գէմքին գիտութեան պէս, խորը այս սրտին՝ զոր դուք չիցնեցիք:

Եթէ ձեր բոլոր աստղերը անհրաժեշտ են ինծի, որքա՞ն աւելի՜ իմ բոլոր եղբայրներս:

Չտուիք ինծի պաշտօն՝ աղքատները կերակրելու, հիւանդները բժշկելու,

Հացը կիսելու: Տուիք ինծի խօսքը, որ աւելի լման կ'ընդունուի քան հացն ու ջուրը, եւ հողին՝ որ հողույն մէջ կը հասնի:

Թողէ՛ք որ արտադրեմ զայն, սրտիս լաւագոյն նիւթերէնով կազմուած, ինչպէս հունձը մը որ կ'աճի ամէն կողմէ, միայն թէ հող ըլլայ (հասկեր մինչեւ ճամբուն մէջ տեղի):

Եւ ինչպէս ծառը սուրբ անգիտութեամբ, որ փառք կամ շահ չ'ակնկալէր իր պտուղներուն փոխարէն, այլ կու տայ ինչ որ ունի:

Թէ մարդերը զայն կ'ողորպտեն, կամ երկնքի թռչունները, լաւ է այդպէս:

Եւ իւրաքանչիւրը կու տայ ինչ որ ու-

կը առաջուց դրել, ինչպէս կ'ընէ արդէն քանատեղծը (էջ՝ 120):

Գրքին վեցերորդ բաժինն է Աղաղաւանքի բարկամբ, ուր քանատեղծին սէրերը եւ սրտին մօտիկ բաները կը զրտնենք, որպէս անբաժան մտքը կեանքին: Ըստ քանատեղծին, այս անիմաստ աշխարհին մէջ միայն սէրը կրնայ հրաշք գործել, մարդս տանելով հոն ուր «ծառայող» / լեռն լեռան չէ հասեր: Բանաստեղծին սիրտը, կապուած բաներէն է նաեւ անցեալը, որ կը կրէ յիշողութեան ծանրութիւնը եւ մարդկութեան պատմութիւնը:

Վերջին բաժինը կը կոչուի Մառն ու ծիծառն հողիիս, ուր նոր տարիի, նոր յոյսերու եւ երազներու ընդմէջէն կը յանգի այն եղբակացութեան, թէ ինչքան կարելի է շատ ապրում, խինդ ու սէր պէտք է իւրացնել, կեանքին լաւ միայն առնել, «չարը լոյսով միւրտել», երջանիկ երկվայրկեանները ունեցնելով օր ընել (էջ՝ 201):

Այս հատորէն ելած եղբակացութիւնը, ըստ իս, հետեւեալն է. — Կեանքը կը սկսի ոչինչէն ու կը դիմէ զէպի ոչինչ: Այս երկու գերօններուն միջեւ գտնուող ժամանակամիջոցին սակայն, անհատը կ'ապրի իրեն տրուած կեանքը, կը զարգանայ, կը զօրանայ, կը լեցնէ այդ կեանքը սէրով եւ երջանկութեամբ, կ'իմաստաւորէ զայն՝ իր գիտութեամբ, կ'արժեւորէ զայն՝ իր պայքարներով ու յաղթանակներով: Արդէն, կեանքին իմաստը պայքարն է, որ պէտք է յանգի յաղթանակի: Այս պատճառաւ է նաեւ զրքին անունը՝ Դիւցազնահաղթ: Սակայն այդ պայքարն ու յաղթանակը պէտք է որ հաւաքական ըլլան: Պայքարող զիւցազնը անհրաժեշտօրէն պէտք է զգայ իր կոնակին՝ Ժողովուրդի սրտին տրոփումը, որպէսզի յաղթէ եւ իր յաղթանակը վերածուի հաւաքական յաղթանակի մը: Հաւաքական պայքար՝ հաւաքական յաղթանակի համար: Ահա, այս է քանատեղծին պատգամը՝ այս գրքին մէջ:

Կը տեսնենք թէ տիեզերական երեւոյթներու ճանաչողութեան նման ընդհանրա-

կան նիւթէ մը մեկնելով, իրախոնի յանգի եղբակացութեան մը, որ խորապէս ազդային է իր ընդլայնումը: Եւ ասիկա զարմանալի չէ, քանի որ իրախոնի ջահարտի նման, նաեւ բոլոր մեծ գրքերուն նման, գերազանցապէս ազդեցութեամբ մըն է, միայնով հանդերձ անոր անհատական ճամբարով կապին: Խորապէս ստեղծելու եւ հետեւաբար գիտութեամբ անցնելու համամարդկային լարէն զէպի ազդայինը, ինչ որ շատ չէ տուած կերպով կ'երեւի իր բոլոր հատորներուն մէջ:

Ներկայ յոգուածին մէջ, ես պիտակցարար վերլուծումս սահմանափակեցի միայնով Դիւցազնահաղթիս առաւելագոյն բովանդակութեան մակարդակին, քանի որ ներկայ յոգուածը յոգուած է ընթացող գտնուածներու, եւ ոչ թէ՛ մասնաշաղկապներու: Այլապէս, իրախոնի զորակալութիւնը մանրագինն է խոր ուսումնասիրութիւնը չափազանց հետաքրքրական է եւ յայտ կը բերէ այն արուեստորով քանատեղծը կը խմորէ, կը կիկ պատրէ իր բառերը, կը դասաւորէ քանոնք՝ որոշ սկզբունքներու համապատասխան նոր հասկացողութիւններ ստեղծէ, կ'օտարորդէ լեզուին անհատական լեզուներէն եւ կը սպառնա զանոնք կը ստեղծէ ներքին կոչումը եւ երաժշտականութիւն, մէկ խօսքով՝ իր կամքը կ'ենթարկէ լեզուն, երբեմն ալ կը տալի, կը քշուի լեզուի բռնակալութենէն:

Մեծ մըն է իրախոնի, Ջահարտի ման, որ իր անուրանալի ազդեցութիւնը գործեց յետ — եղեռնեան հայ բանաստեղծութեան ընդհանուր գնացքին վրայ անկիւնադարձ մը առաջնորդելով զայն նոր ու արդիական ձեւերով անոր տալ համամարդկային հնչեղութիւն, պահպանել անոր ազդային խորքը, որ առաւել կը մնայ իմաստներու ծովի մը տակին: Կը բաւէ հասկնալ խորհրդանշաններու լեզուն՝ բռնելու եւ զէպի երես թելու համար զայն:

ՀԻԼՏԱ. ԳԱԼՅԱԵԱՆ — ՓԱՆՈՍԱՆ

Իմ մէջս կար հաւատք միայն, եւ ես կը դիմեի լուսեայն, ինչպէս մարդ մը իր բարեկամը կը նախընտրէ:

Ձեզի հետ ես ալ ձեր դամբանը ինչպէս խօսեցի: Յիշողութիւնը որ անհաշիւ կ'ընէ ինչ մեծ: Յիշ ու ցան, որքան տակ, քանի մը լսելով զիմանի միայն այսօր:

Տեղէն չար լուսնայն պատրուիք ձեռք ձեռք լուսնայն դարձան սահմանները ձեր գերքի:

Մէկու մը նման որ իր մոմը կը ծոլ ամբողջ թափօրի մը կու տայ ծնունդը սատար,

Ահա՛ չորս լուսնայն պատրուիք ձեռք ձեռք լուսնայն դարձան լուսնայն դարձան սահմանները ձեր ներքին յուսած շուրջ:

Մեր տան գերանը չէ չինուած մարդ փայտէ, մեր սենեակին տախտակած չէ չինուած կիպարիս:

Եւ խոցը ուր կ'ընդունինք Տեղէն մէջ կ'աճի լուսնայն դարձան լուսնայն դարձան սահմանները ձեր ներքին յուսած շուրջ:

Լսէ՛ Աւետարանը, որ խորհուրդ կու տայ զիմանի սենեակիդ գոտը:

Որովհետեւ խաւարը դուրսն է, լոյսը՝ ներքին:

Թէ կրնաս տեսնել՝ արեւուն միջոցաւ թէ կրնաս ճանչնալ՝ քո մէջը Աստուծոյ միջոցաւ է:

Ամբողջ արարչութիւնը տապանի մտքով, ինչպէս այն հին նոյն, այդ ամբարիակ բնակարանին մէջ, հայրը

Նոր անպէտը իր դուռը կը բանէ ինչպէս խնդրելով

Կը պատասխանէ անոր թէ կը հանգի ինք իր գաւակներուն հետ, խորտակ խուլ:

Թարգմանութիւն՝ Մ. Ն.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

ԹԻԻ 104

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻԱՔԵԱՆ

Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ֆրանսիա : Տար. 600 ֆ. — Վեցամսեայ : 310 ֆ.
Արտասահման : Տար. 700 ֆ. — Հասը : 4,00 ֆ.

61e ANNÉE — No 16.198

ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(1)

1965-ին ետք, «քաղաքականացում» բառը, զարգափարք նաև «հայ գանդուաձ»-ի քաղաքականացման հրամայականը՝ դանդաղորդելով թափանցիկ հայ մամուլի էությունը։ Սկզբը, Լիբանանի, ՀՅԴ-ի դժգոհ Ձախարհականներու, ինչպես նաև Պաղեստինեան ձախի հակող անվատ ու անկախ մտածող զանազան երկրատարրական խմբակներու կարգախոսներն ալ, աւելի «խօսք», քան «կարգ»։ 1975-ին ետք ՀՅԴ-ի պաշտօնական մարմինները, անոր խմբադիրներն ու հանդիսատեսները բոլորովին իւրացուցին թափանցիկ, որ ատեն մը անկարելի էր ՀՅԴ-ի մարտի յիշատիկ յօդուածներէն որեւէ մէկ կարդալ, որեւէ նիւթի մասին, առանց հանդիպելու ալի բառին։ Լիբանանեան պատերազմի ընթացքին փոփոխութիւններ տեղի ունեցան նաև ՌԱԿ-ի մտածողութեան եւ բանաձեւերին մէջ, եւ այսօր «քաղաքականացում» բառը յաճախ կը գործածուի ՌԱԿ-ի պաշտօնական մամուլին մէջ ալ։

Վերջին հնգամեակին մասնաւոր, «քաղաքականացում» բառը օգտուեցաւ, սերտորէն կապուեցաւ «մշակոյթ» բառին հետ, հայկական կուսակցութիւններու, մանաւոր ՀՅԴ-ի, երբեմն նոյնիսկ ՀԱՀԳԻ-ի մամուլին մէջ։ «Բնաշխարհի» կապ մը կար, կարծես, Միջին Արեւելոյ քաղաքականացած երկրատարրութեան համար, «հայրենասիրական» ոտանաւորին եւ ահաբեկչական արարքին միջև։ ՀԱՀԳԻ-ի «Հայաստան» պարբերաթիւրը կը պարունակէր բազմաթիւ ոտանաւորներ, իսկ՝ ալի որեւորեալ գրիչներու կողմէ, գուշակելի նիւթերու մասին։ Իսկ 1982-ին ի վեր, կարծես ծրագրուած ձեւով, ՀՅԴ-ի մամուլը կը գրէ մշակոյթի — մանաւոր գրականութեան — քաղաքականացման կառուցութեան մասին։

1984-ին ՀՅԴ-ն Լիբանանի մէջ հրատարակեց 18ամեայ ձորձ Ատուրեանի Հայդուկները գիրքը, վիպակ՝ նուիրուած Վիպակի հերոսներին, նահատակ հինգ ամբարկներու անմեռ յիշատակին» (էջ 7), ինչպէս կը գրէ երկրատարր հեղինակը իր յառաջաբանին մէջ։ Այդ նախադասութեան մէջ «հերոսներ» բառը գրականութեան հայ մարտիկներու ծնողներուն, — անմահներ նոյնիսկ նահատակներուն կապուած է, զանոնք կ'որակէ «հերոս — ծնող»ներ, այսինքն՝ օրինակելի անձեր, որոնց հերոսութիւնը պիտի զարգացնէ ուրիշ կամաւոր, մարտիկ — հերոսներութիւնը, անոնց քաղաքականացումն ու նահատակութիւնը պատաստականութիւնը։ Լիպակին Հինգերի նուիրուածը պիտի կամաւոր — նահատակները կու դան ողբերկու, գրութեան ընդմէջէն, նոր ընթերցողներ։

Քաղաքականացող, հերոսներ մշակոյթի մը, մանաւոր գրականութեան մը պէտքը կը դրացուի եւ կը յայտարարուի գրականացման մամուլի ուրիշ բազմաթիւ գործերու կողմէ։ Օրինակ, — Շահապուտ, գրագիտուհի մը որ վեթեմաներէն է այս հարցով գրողներուն, կը ստորագրէ «Նահատակութիւն» վասն յեղափոխութեան» յօդուածը (Աղղղի)։ Եւ մէջ, սակայն ըստ մեր մամուլի անհաճոյ սովորութեան, նոյն կուսակցութեան Գալիֆոնիոյ պաշտօնավար Պապարճը բնագրի հրատարակութեան թրակին չի ձգեր, երբ զայն կ'արտատրուէ Սեպ. 18, 1985-ի իր թիւին մէջ)։ Այս յօդուածը գրականութեան է Պետիկ Հեկերեանի «Եւ Երկիր Պաղեստին» անունը կը կոչուի։ Գրականացման գրեթէ ոչինչ կ'ընէ գործին գեղարտական արժէքներ մասին, սակայն կը հաստատէ որ բանաստեղծը «յանուն հայրենիքի մար-

տընդող մարտիկներուն անկեղծ բարեկամն է... զինակիցը անոնց երազին ու տենչին»։ Քաղաքականացած գրականութիւնը կ'արժանանայ քաղաքականացած գրականութեան՝ որ կը գրուած գործին քաղաքական — զարգափարքական արժէքը։ (Ուրիշ առիթով պիտի արժէք խորհրդածել այս մտեցումին մասին, ոչ գրողութեան մեղադրելու նպատակաւ, այլ հարցնելու համար թէ այս բոլորը ինչո՞վ կը տարբերի Պաղեստինի Հայաստանի «գեղարտական» մտեցումէն, այդ մտեցումէն՝ որուն կամաւորական ընդթիւր լուսանքներու ենթարկել է ձանձրանար նոյնիսկ Դանապետական մամուլը։ «Նախ հան գլերան յակնէ ըստմէ»...):

Աւելի կանուխ, Դեկ. 20, 1984-ին, «Հայրենիք» կ'արտատպէր ՀՅԴ-ի որակաւոր երկրատարր մտաւորականներէն՝ բանաստեղծ Յարութիւն Պէրպէրեանի մէկ յօդուածը, «Հ. Յ. Դանապետութիւնը եւ Ուսական Մշակոյթի մը Հրամայական» մէջ, այդ մտեցումին Պէրպէրեան կը շեշտէ որ մշակոյթը միայն գրականութեան չէ, «այլ հիմնականօրէն գիտակցութեան ձեւ մըն է»։ ՀՅԴ, կը գրէ ան, կը գիտակցի «այն մեծ ազդեցութեան, որ Բաֆֆինեան, Մերենցներու, Նալանդեաններու եւ Պէրպէրեաններու սերունդը ձգած էր մեր ժողովուրդին վրայ»։ Կը յիշէ որ Դանապետական մտաւորականութիւնը ոչ միայն գրականութեամբ, այլ նաև հրապարակագրութեամբ փորձած է խթանել ժողովուրդը, կազմել՝ որոշ գիտակցութիւն մը։ Կը մէջբերէ Շախարհ Միաքեանի մէկ խօսքը, որ ան կ'այսպէս քաղաքինի մշակոյթը, — «Կը մահացնէր ուղղմական կիրքերու ազդու կաշիք, վայելի առաքելութեանց յետին մասնիկը, որ կըրցած է անվար միայն առեւտրական, խեղճ ազգի պատմական արժանիքներու մօրտախի մէջ»։ (Մէջբերուած «Վաղուան Համար» յօդուածէն, «Աղղղի», շարա-թարթիւր, 1909)։ Իմ կարգիս կը մէջբերեմ այս տողերը, հաստատելու համար որ Ե. Ի. Ե. Պէրպէրեանի նման, եւ ալ համաձայն եմ որ հրապարակագրութեանը, գրականութեանն ու մշակոյթի կրնան ընկերային ու քաղաքական եղբ եւ ազդեցութիւն ունենալ։ Աւելին։ Ես կը պատկանիմ գրականութեան մասնագէտներու այն խմբակներուն, որ պիտի հաստատէր, — անխտաւարի է գաղափարաբանութեան կապը՝ գրականութեան եւ մշակոյթի հետ, եւ ուրեմն մշակոյթը, կամայ թէ ակամայ, գաղափարաբանութեան ձեւ մըն է իր փոխանցման միջոց, գաղափարաբանութեանն՝ դէպի ընթերցող։ Կարելի է ուրեմն եզրակացնել. քիչ մը հապճեպ, — եթէ այս է պարագան՝ ինչո՞ւ չհամաձայնի մշակոյթի քաղաքականացման հրամայականին։ Այս արդար հարցումին պատասխանը ստիպուած է ըլլալ բարդ, բազմաձաղը ու բազմատեսակ։ Իմ կարողութիւններէս վեր է լիօրէն պատասխանել անոր, նոյնիսկ եթէ տեղի ու ժամանակն ունենայի՝ հատոր մը գրելու ալի մասին։ Մէկ բան, սակայն, կըրնամ ըսել որոշ ինքնավստահութեամբ մը։ Ընթերցողը, իր անձ կամ հաւաքականութիւն, կրաւորական պարագ մըն է, «վաղեւում» մըն է՝ որուն մէջ քաղաքականացած գրականութիւնը կրնայ լիցքել պէս իր փափաքած գաղափարները թիւնել։ Եթէ այդքան պարզ ըլլար հարցը, Լեհաստանի զեկալարները, օրինակ, այսօր աւելի ապահով պիտի գտային իրենց գիրքը։ 1945-էն 1985, 40 տարի, Համայնավար Գուսակցութեան գաղափարները ողողեցին լեհ մշակոյթի հրապարակը, գրական լոյր սեռերու ընդմէջէն։ Արդի՞ւնքը... ՀՅԴ-ն ու ՌԱԿ-ը չեմ կարծեր որ նոյնքան լաւ հակազդիտ ունենան Սփիւռքահայ մշակոյթի հրապարակին վրայ, որքան ունեցաւ լեհ

պետութիւնը ապարդիւն կերպով։ Անշուշտ այս տողերը չեն ծախք մշակոյթի քաղաքականացման կարելիութիւնը, նոյնիսկ՝ անոր կարեւորութիւնը։ Պարզապէս զգաստութեան կոշ մըն են, յաւելաւ մտածումի հրաւեր մը։ Եւ այս բոլորը դեռ նկատի չեն առնել ուրիշ բարդութիւն մը, — ընթերցողին անդին՝ արուեստներն ալ, արուեստի ձեւերը, կառոյցներն ու միջոցներն ալ գուտ կըրաւորական կերպով կանգնել չեն՝ դուր կարելի է թիւնել — ինչեւ փափաքուած գաղափարներով։ Արուեստը ինքը կը զմայրէ, կը ձեւափոխէ, կը յաղթէ, եւ կամ յաղթութեամբ գաղափար — փրփափանտի ճշմարտութիւնը կը վերածուի շարուեստի, որ ոչ ոք իսպիկ լեհաստանի մէջ, կամ՝ Պորտուգալի Հայաստանի։ Ինչո՞ւ տարբեր պիտի ըլլայ պարագան, նորէն հարց կու տամ, Սփիւռքի մէջ։

Զեմ ուղեր անարդար ըլլալ։ Կրնայ ըլլալ որ Յ. Պէրպէրեանէն անդին, ուրիշներ ալ մտեցած են այս հարցին, նիւթին բարդութեան վայել մտածելակերպով։ Սակայն ընդհանրապէս, ինծի ծանօթ յօդուածները շատ պարզ, ուղիակի կապ մը կը տեսնեմ գրողին, գրականութեան, նիւթին եւ ընթերցողին միջև։ «Արուեստներ վերաբերան սեռերու մը յեղափոխական», կը գրէ Պետրոս Հերեան, որ քիչ մը շատ դիւրաւ գուշակեալ կը գտնէ, — «Սերաստացի Մուրաթի գուշակեալ» ծրնաւ... «Ընկեր Մուրաթի» եւ իր կայ-

Գրեց՝

ԽԱԶԻԿ ԲԵՐԵՆԵԱՆ

Ծակնաւազ ձիւն» նուիրուած Դանիէլ Վարուժանի Բեքաւ-ը։ («Մուրաթները կան. ո՞ւր են Վարուժանները», Ապարէզ, Յուլիս 26, 1985)։ Այո՛, անկասկած որ ընկերա — քաղաքական որոշ պայմաններու գոյութեան նորոգիչ նման գուշակեալ մըն է։ Սակայն ինչ է ինչ կապերը, այդ երկուքին միջև, ու որքա՞ն կրկնելի է նման կապ, այսօր։

(2)

Զարմանալի չէ որ յամի Տեառն 1985-ին, մտաւորականներ համագումրով կը խօսին քաղաքականութիւն — մշակոյթ կապի մասին, այսքան պարզ եւ ուղղակի ազդեցութեան հասկացողութեամբ։ Բոլորովին տրամաբանական չէ, սակայն զարմանալի ալ չէ, քանի որ երկու գործօն ազդակներ կը բանին՝ նման գուշակեալ մը ստեղծելու։ Առաջինը՝ պատմութիւնն է, — «այդպէս եղած է մշակոյթ — քաղաքականացում կապը՝ անցեալին. կրնայ նորէն այդպէս ըլլալ՝ ապագային»։ Յարութեան եւ Վերածնունդի գաղափարն է այս։ Միւրը, նոյնքան կարեւոր, անձնական փորձառութիւններն են վկայութիւնները գոյութեանն է։ Արուեստի եւ նոյնիսկ ոչ-գեղարտական պատմութիւնը ազդեցութիւնը երբեք կարելի չէ ստորագրահատել, որովհետեւ գրեթէ ամէն գագաւուն անձ վայելեան մը, որ մը, տարի մը, ամբողջ կեանք մը «համոզուած» անցուցած է հաւանաբար, այս կամ այն գործի հիմնաստեղծող ազդեցութեան տակ։ Մեր անցեալը լիցուն է նման անձերու վկայութիւններով, եւ նոյնիսկ մեր ներկան լոյրերով գուշակ է անոնցմէ։

Երկու օրինակ, երկու սերունդէ։ Արմինի Օպերպեր անգլիպիւր հայ թերթին մէջ Խաղաղութեան Մարտիկան «Հայութեան հանդէպ իր հետաքրքրական արթնացումը կը վերագրէ Մուսա Տաղի Գառաւու Օրերը գրեթէ ընթերցումին»։ Ահա 70ամեայ ամերիկահայ միլիոնատէր մը, արարեալ մը, ծանօթ ՀԲԸՄ-ի մէջ իր ունեցած գործունէութեամբ, որ 1982-ին, կը վկայէ արուեստի գործի համոզելու ու ինչ մասին։ Նոյն տարին, ծնունդով արթնալիս հայ բանաստեղծուհի Ալիսիա Կիրակոսեան կ'ըսէ, — «Բաֆֆին իր վէպերը գրելով՝ յեղափոխականութիւնը ժողովրդականացուց։ Պարոյր Սեւակը իր

«Անլուրի Զանգակատուն»ով ամբողջ Հայաստանի մէջ կայծ մը բռնկեցուց, եւ ազգային գիտակցութիւնը վերակենդանացաւ։ Կայ նաև ազգային նկարագրի հարցը, որուն պահպանումը նախ եւ առաջ գրականութիւնը պիտի հետապնէր, — հաւանաբար»։ («Զրոյց Ալիսիա Կիրակոսեանի հետ», Հարիզմ, Օգոս. 16, 1982)։

Ուրեմն՝ թէ՛ պատմական որոշ երականութիւններ, թէ՛ ալ անձնական վկայութիւնը կը թուին հիմնաւորել քաղաքականութիւն — մշակոյթ կապը։ Արդիւնքն այն է որ նոյնիսկ այսօր, Հայութեան, եւ մանաւոր անոր ՀՅԴ-ի համակիր զանգուածին մէջ այս կապի մասնաշուկ մը կ'ոգեկոչէ Բաֆֆին, ամէն բանէ առաջ, եւ կամ Ալիսիա — Արուեստ — Նալանդեան — Մերենց — Բաֆֆին — Ահարոնեան շղթան։ Այլ խօսքով, «Մշակոյթ»ը, կ'ըմբռնուի իր «գրականութիւն» վերջինս իր վէպ (թէեւ Սիւսանթո ու Մ. Պէրպէրեան կը յիշուին յաճախ, ու Վարուժան՝ երբեմն)։ «Կապ» բառը կ'ըմբռնուի իր գրականութեան ազդեցութիւնը քաղաքականին վրայ, եւ «քաղաքականութիւն» կ'ըմբռնուի իր «յեղափոխական» շարժումը։ (Շատ չենք խօսիլ, օրինակ, Օտեանի եւ Փանչուհիի հակա-յեղափոխական հակամարտութեան ազդեցութեան մասին։ ՌԱԿ-ին գործին չի գար, իսկ ՀՅԴ-ն ալ կը սիրէ հաւատալ որ Օտեանի թիրախը ընկերավարական — ծայրայեղականներ են, որոնք կարծես միայն Հնչակեան էին...)։ Եւ վերջապէս, երբ քաղաքական կը տեսնենք իր ազդու գործօն՝ գրականին վրայ, միշտ նոյն ձեւով կը տեսնենք զայն, — քաղաքականը ներքնայն գրագէտը (Մուրաթը՝ Վարուժանը, Լեւինը՝ Զարեկը)։ Եւ այդ պատճառ եղած որ գրականութիւնը իր մէջ պարունակէ քաղաքականի ցոլացումն ու պատկերացումը, եւ աղբէ զանգուածին։

Կրկնեմ՝ այս բոլորը չեմ ուղեր բացարձակօրէն ժխտել։ Սակայն, ստիպուած ենք մանրամասնել եւ բարդացնել իրականութիւնը, զայն լաւ հասկնալու համար։ Նման բարդացումին առաջին քայլ մըն է հարց տալ, ինչպէս ըրի, — «Եթէ գրականութիւնը համոզել է քաղաքական հարցերու մէջ, ինչո՞ւ լեհաստանի նման երկրի մը մէջ դեռ չհամոզուածներ կան, ընդգիծութիւն կայ»։ Երկրորդ եւ աւելի կարեւոր քայլ մըն է հարցնել, նախ, — «Եթէ կան նման կապեր, ինչո՞ւ խորհրդակցութիւնը, որ 65 տարիէ ի վեր համայնավար կարգերու տակ կ'ապարի, միայն համոզուած համայնավարներէ չի բաղկանար», եւ ապա անմիջապէս հարցնել, — «սակայն ինչո՞ւ համար մեծ ազդեցութիւն ունեցած ըլլալ կը թուի Պ. Սեւակը, ինչպէս կ'ընէ Կիրակոսեան, եւ ինչո՞ւ ազդու եղած ըլլալ կը թուի իր իր Դանապետ, Յուլիսի Դանապետ, Պերճ Զէյթունցեան, Ստեփան Զօրեան եւ Դերենիկ Դեմիրճեան, օրինակ»։

Լաւատես միամիտ մը պիտի պատասխանէր, — «Յատակ է։ Ժողովուրդը կը հաւատայ միայն, անոնց, եւ կը համոզուի միայն անոնցմէ՛, որոնք ճշմարտութիւնը կը խօսին»։ Երանի՛ թէ այդպէս ըլլար, ու ճշմարտութեան զօրանքները լուսէին ամէն կողմ, Հարաւային Աֆրիկէն (Պ. Պրէյթլիպալ, Ժ. Բէյցիլ) մինչեւ Փուլա (Ա. Գարիֆէթի), Գոլոմպիային (Կարսիա — Մարքէզ) մինչեւ արար աշխարհ (Քանաֆանի, Էլիաս Պուրի), Միացեալ Նահանգներէն (սեւ գրողներ Ի. Ռիտ, Ճ. Ճորտըն) մինչեւ Գերմանիա (Կ. Կրաս) եւ Աւստրիա (Փ. Հանտեք)։ Ինչպէս կը տեսնէ՝ բանիմաց ընթերցողը այս ցանկէն, այս անունները բոլորն ալ որոշ յաջողութիւն մը ունեցած են (ապա թէ ոչ մենք ոչինչ լսած պիտի ըլլայինք իրենց մասին), սակայն այդ յաջողութիւնը համոզել չէ եղած անպայման՝ իրենց իսկ չընկալելէն մէջ, — ապա թէ ոչ՝ Հարաւային Աֆրիկէն, օրինակ, արարութեան նման ինչ մը կ'ունենար այսօր, ունկնդրելով Պրէյթլիպալին։

Այլ խօսքով, քաղաքականութիւն — գրականութիւն կապը կը թուի ըլլալ ի-

ՕՇԱԿԱՆԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յ. Օշական. - Նամականի (Ա. հատոր), 100ամեակի հրատարակություն, թիւ 6, Պէյրուսթ 1983: Ոմրագիր՝ Պօղոս Սնապեան:

Յ. Օշական. - Վահան Թէֆէեան: Ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններ՝ Վալէ Դազարեան, հրատ. Հ.Բ.Ր. Միութիւն Վ. Ապտալեան հիմնադրամի, Պէյրուսթ 1985 (1):

Օշականեան մատենագրութիւնը երկար ժամանակ խոպան դաշտ մըն էր: Երբ 1948-ին Հալէպի մէջ Օշական իր մահ-կանացուն կը կնքէր, իր ետին՝ Երուսաղէմի իր խուցին մէջ կը ձգէր հազարաւոր, թերեւս տասնեակ հազարաւոր անտիպ էջեր: Առաջին կարգին՝ Համապատկերի 7000 էջոց ձեռագիրը, որոնցմէ առաջին հատորով՝ 500 էջը միայն հրատարակուած էր: Կը ձգէր հարուստ նամականի մը, տասնամեակներու ընթացքին ցրուած աշխարհի չորս ծագերուն, բայց կազմուած նաեւ իր ընդունած նամակներէն: Ու վերջապէս մամուլին մէջ կը ձգէր անհամար էջեր, որոնք տեղ չէին գտած հատորի մէջ: Ուստի դաշտը մշակելու եւ կարգաւորելու ճամբուն վրայ՝ առաջին աշխատանքը եղաւ Երուսաղէմի մէջ՝ Համապատկերի տարիներու վրայ՝ ձեռագիրներէ հրատարակութիւնը, մինչեւ Երբ հատոր: Երկրորդ ու կարեւոր հանդիմանը եղաւ 1958-ին՝ խոսքի միջոցով լայն շարքին հրատարակութիւնը մէկ հատորով, Պէյրուսթի մէջ: Այդ թուականէն սկսեալ՝ Պէյրուսթ պիտի ըլլար Օշականի մատենագրութիւնը ամբողջացրելու սրբազան առաքելութեան ժառանգորդը: 1968-ին լոյս կը տեսնէր Համապատկերի 6րդ հատորը, 1973-ին՝ Հայքեմիքի մամագրի մէջ լոյս տեսած երեք վէպեր համախմբող հատորը, Երկեր վերնագրով: 1978-էն 1982 Անթիլիասի մէջ լոյս կը տեսնէին Համապատկերի վերջին չորս հատորները, որոնց մէջ վերջինը գործին թագադրումն էր, քանի որ հոն՝ 650 էջի երկայնքին՝ Օշական իր իսկ գործին վերլուծումը կ'ընէր: Մօտ քառասուն տարի պէտք եղած էր ուրեմն սպասել, մինչեւ որ այդ գործը ամբողջութեամբ հասնի ընթերցողին ձեռքը (վերջին հատորը գրուած է 1944-ին):

1983-ին, այսինքն՝ Օշականի ծննդեան հարիւրամեակի տարին, երկարաշունչ ու պատկառելի ծրագիր մը կը մշակուէր Պէյրուսթի մէջ, Պօղոս Սնապեանի ղեկավարութեամբ, մէկ բառով՝ Օշականի Ամբողջական Գործը հրատարակելու ծրագիրը: Եւ քանի որ առ այժմ՝ մէկ հոգիի, նոյնիսկ՝ կրթական կամ ազգային մէկ հաստատութեան ուժերէն վեր ձեռնարկութիւն մըն է այս մէկը, ընտրութիւն մը կատարուած է: Հարիւրամեակի տարին լոյս տեսած հատորներուն մէջ՝ խմբագրական նօթ մը Օշականի վաստակը կը բաժնէ վերը ըսուածին համաձայն՝ երեք ղեկավար խմբաւորումներու. ա) ձեռագիր վիճակի մէջ մնացած գործերը, բ) արդէն իսկ հատորով լոյս տեսածները, գ) պարբերական մամուլին մէջ ցրուած գրութիւնները: Կատարուած ընտրութիւնը այս է, որ «մենք նախամեծար համարեցինք կանց առնել Երրորդ շարքի գործերուն վրայ, որոնք, հասկընալի պատճառներով, այսօրուան ընթերցողներուն ջանքախնայ տոկոսին համար ունին ձեռագրային արժէք» (օրինակ՝ Նամականի, էջ 125): Հատորէ դուրս մնացած Օշականի տպագրեալ գրութիւնները խմբուած են այսօրեւ 21 տարբեր խորագիրներու տակ: Ծրագրուածը ասոնց հրատարակութիւնն է: Առաջին հունձը (գոնէ՝ անկէ մեր տեսածը) կը բաղկանայ վեց հատորներէ, որոնց մաս կը կազմէ ներկայ նամականին:

Նամականի Ա. հատոր ուրեմն, որ կը բովանդակէ 23 նամակներ, բոլորն ալ ասոնց քաջատեղեան՝ արդէն իսկ մամուլին մէջ լոյս տեսած: Ագրիւրները մատուցել են՝ Հայրենիք, Ծիրակ, Բագին, Նայիրի, Սիոն, Յուսարբ, Նոր Գիր, Բուռն մը՝ Սփիւռքի հանդէսներու ամենամատեններէն: Կան նուազ ծանօթները նաեւ: Նամակներու թուականները կ'երկարին 1899-էն (պատանեկան նամակ մը, Արմաշէն Գ. Չազըրեանին ուղղուած) մինչեւ 1947: Իրենց առաջին հրատարա-

կութեան տակ, առնուած էին անոնք «տարեց»ներու (Չօպանեան, Թէքէեան), ինչպէս «նոր»ներու արխիւներէն: Կան նաեւ խմբագիրներու ուղղուած նամակները, որոնք չափազանց հետաքրքրական են, որովհետեւ ցոյց կու տան Օշականի տեւական պայքարը հրատարակային ախորժակներուն դէմ: Բացառութիւն կը կազմէ հոս Ծառուկեան, որ պաշտպանած է Օշականը մինչեւ վերջը Նայիրիի մէջ:

Օշականի գրիչէն ելած ամէն մէկ տող մեզի համար անգնահատելի արժէք կը ներկայացնէ, ու նամակները թերեւս աւելի քան թէ մնացեալը, որովհետեւ բազմաթիւ առասպելներ կը շրջեն Օշականի անձին շուրջ: Նամակներուն մէջ իր կենդանագիրն է որ կը պարզուի, ամենալայն ու հաւատարմ խորագրութեամբ, անձին ամենամտերմ մտահոգութիւններով, որոնք գրագէտի իր մտահոգութիւններն էին: Նամակները անմիջական լոյս մը կը սփռեն զրազէտին ծրագիրներուն, դառնութիւններուն, յոյսերուն եւ յուսախալութիւններուն, ժամանակակիցներու հետ իր յարաբերութիւններուն վրայ: Փաստացի տեւականը կ'ընձեռեն, մեր գիտցածը հաստատելով կամ ժխտելով: Յետոյ՝ երբ Օշական կը տեսնէ թէ դիմացինը յարեացակամ վերաբերում մը ունի իրեն հանդէպ, կ'անդիտանայ ամէն վերապահութիւն, եւ իր խորագրին համոզումները կը դրսեւորէ: Բայց այսպէս է այս՝ իր աշակերտներուն գրած նամակներուն մէջ (Սարաֆեան, Ֆենեքեան, որոնց ուղղուած նամակները կը պատկանին ի հարկէ տարագրութեան վաղ շրջանին, քանի որ որոշ թուականէ մը ետք՝ խորած են յարաբերութիւնները, ու մընացած է դաւանանքուած ըլլալու դառնութիւնը միայն): Ըսի որ շահագրգռական է նաեւ թերթի խմբագիրներուն հետ թղթակցութիւնը: Գարբինեանին հետ օրինակ՝ ի յայտ կու գայ իր ապրուստը զրազանութեամբ հանել ուղղող Օշական մը, ու կը կարգանք առկէ ետք հետզհետէ ամող հակադրութեան նշանները, հանդէպ հանդէպի մը, որ կարող էր իր գրածները «մարտել»:

Մնաց որ անհարկի է զերաբեւորել Օշականի նամակագրութիւնը: Այդ է որ կ'ընէր Բ. Թաշեան 1965-ին, Սփիւռք շաբաթաթերթին մէջ, երբ կը գրէր՝ «ինչ որ աւելի շահեկան կը դարձնէ (իր նամակները), իր խորհրդածութիւններն ու դատումներն են, գրուած» արագ, աշխուժ օճով: Թերեւս շատ աւելի հաճոյքով պիտի կարգացուին իր նամակները, քան, օրինակ, լայնածաւալ վէպերը» (տե՛ս Նամ. էջ 118): Ծանօթ է Թաշեանի եւ իր սերնդակիցներուն վերապահութիւնը Օշականի «լայնածաւալ» վէպերուն հանդէպ: Անմիտ պարսաւ միայն ունէին վէպերու «չեղում»ներուն ու «ճապարկ»ներուն նկատմամբ: Կարճ էր պարզապէս ընթերցողի իրենց շունչը, ու անյարիր՝ վէպի իրենց յղացումը Օշականի յղացումներուն: Քանիցս զանգատած է Օշական չեղումի եւ ճապարկումի վերաբերումներուն դէմ, «քննադատութիւնն օրակուած անընթեան» դէմ (Նամ. էջ 101), «որուն համեմատ օրէնքներ, օրէնսդրութիւններ կը յոխորտան մեզի գրել սորվեցնէր» (անդ): Կ'ըսէ նաեւ՝ «Ես վիպագիր մըն եմ ու կենսաբան բեռնակիրը, հաւատաւորը, ապկերը» (էջ 102): Նամակներու ամփոփումն ու հրապարակութիւնը պէտք է նոր առիթ մը ըլլայ վիպագիրը մոռնալու:

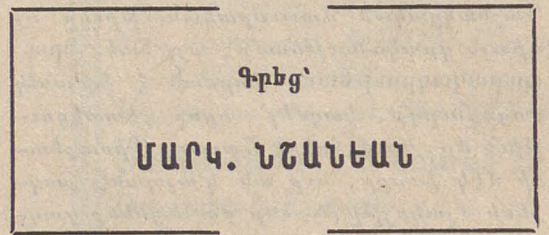
Քառասուն տարուան ժամանակաշրջան մը պէտք եղաւ որ բոլորուի, մինչեւ որ Համապատկերը ամբողջութեամբ հասնի ընթերցողին ձեռքը: Վէպերը աւելի բախտաւոր չեղան: 1933-ին Մնացորդացէն գատ գրուած հինգ վէպերէն երկու հատը միայն՝ Հաճի Մուրատ եւ Հաճի Ապտալլահ արժանանան կանոնաւոր տպագրութեան, Հայքեմիքի մէջ եւ յետոյ՝ հատորով (գարմանալի կերպով՝ Օշական կը կոչէ զանոնք «պատմութեան», տե՛ս Նամ. էջ 39): Հարիւր Մէկ Տարուան կոչուած եռանկար շարքը գոհը գնաց հրատարակչներու այլապէս զոյգելի փութկոտութեան (Սիւլէյման Էփէմի կը քաւէ մինչեւ այսօր հայկական մտային հանդուրժողութեան պարունակները դրած անցած ըլլալու իր տարրական մեղքը): Ինչ որ ուղղակի դժբախտութիւն մըն է, երբ գիտենք թէ որքան հիմնական է Օ-

շականի վէպերուն «չըջանակաւոր» ըմբռնումը (Տե՛ս Նամ. Ժ., էջ 187: «Օշականի ծանր վէպերը կը խմբուին cycloque, խորունկ ձգտումներու իրր արտայայտութիւն»): 1933-ի վէպերէն՝ Մարիք Մեղիխանեանը դեռ կը մնայ Բագինի էջերուն մէջ: Հինգերորդը՝ Սահակ Պարգեւեան (նոյնպէս Բագինի մէջ լոյս տեսած վերջին տարիներու ընթացքին) նոր իշտահրապարակ հատորի հանգամանք զգեցած (Պէյրուսթ, 1985):

×

Նոյն տարիներուն (1933 - 1934) զբոսած է Օշականի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը Վ. Թէքէեանի մասին, այսինքն՝ այն մէկը որ սահմանուած էր տեղի տնէլու Համապատկերի 9րդ հատորին մէջ: Որքան ալ աներեւակայելի թուի խորութիւնը երեւոյթներուն անտեղեակ (եւ հայ «իմացական» աշխարհի բարձրուն անձանօթ) ընթերցողին, այդ մէկ ուսումնասիրութիւնը «կորսուած» է (դուք թարգմանեցէք այդ «կորսուած» ձեռնագրած ձեռնարկ): Գարեգին Կաթողիկոս կը գրէ այս մասին 9րդ հատորի Յառաջաբանին մէջ հետեւեալը. «Յ. Օշականի զաւակներուն եւ իր զրական ժառանգին մօտիկ եղող անձերուն հետ միասին փնտռեցինք «կորսուած» ձեռագիրը Վ. Թէքէեանի ձեռնած բաժնին: Ապարդիւն անցան մեր ջանքերը» (Նամ. Թ., էջ 6): Որպէսզի Թէքէեան չըրացակայի Համապատկերէն, որդեգրուած լուծումը եղած է 1945-ի գրքոյկը («Սփիւռք եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը») վերահրատարակել նոյնութեամբ:

Երբ 1985-ին լոյս տեսաւ «Վահան Թէքէեան» խորագրուած հատորը, յոյսն ունէինք որ «կորսուած» ձեռագիրը իր յայտնութիւնը կը կատարէր հրապարակին վրայ: Յոյսը ի դերեւ ելաւ: Այդ հատորին մէջ Պրն. Վ. Դազարեանի հաւաքած նիւթերը հետեւեալներն են. ա) «Վահան Թէքէեան» խորագրուած ուսումնասիրութիւն մը, 1933-ին գրի առնուած ու ցարդ անտիպ, որ սակայն՝ սպասուած գործը չէ, այլ նախապատրաստական բնոյթ ունի միայն (այս մասին՝ քիչ անդին), բ) երկու յօդուածներ, մէկը «Մեհեան»էն (1914), միւսը՝ «Ճակատամարտ»էն

(1921), Թէքէեանի «Հրաշալի Յարուսթիւն» եւ «Գէս զիշերէն մինչեւ արշալոյս» հատորներուն անդադարձող, գ) կորսուած ուսումնասիրութեան մասին երկու տեղեկագրեր (երկուքն ալ Սիւնի մէջ լոյս տեսած, 1936, 1937), գ) անտիպ նամակներ (էջ 130-165): Հատորը կը պարունակէ նաեւ ներածական բաժնի մը, «Թէքէեան - Օշական կապը եւ Թէքէեանին նուիրուած օշականեան ուսումնասիրութիւնը» խորագրով: Սեպ. 1985-ին՝ Ապարէզի մէջ Վահան Օշական իր շաբաթական քրոնիկներէն մէկը այս հատորին նուիրած էր, ասոնց սակայն մտնելու մատենագրական նուր բայց որքան նշանակալից մանրամասնութիւններուն մէջ:

1924-ին Երիտասնէն՝ Օշական Ֆենեքեանին կը գրէր. «Դուն գոնէ Թէքէեանը ունիս: Ե՛ս» (Նամ. էջ 45), ու յետոյ՝ «Ամիսը անցաւ ու Թէքէեանը չեկաւ: Չորս աշուղ կը սպասեմ իրեն: Իմ մենութեանս լաւագոյն միջոցաւ քրոնիկները պիտի ըլլար աշխատանքը» (նոյն, էջ 49): Օշական ինքզինք ապահով կը գգար Թէքէեանին հետ, ու իր ներկայութիւնը կը փնտռէր միշտ: Նամականի Ա. հատորին մէջ սակայն՝ երկու նամակ կայ միայն Թէքէեանին ուղղուած երուսաղէմէն (1935, Մայիս 9 եւ Մայիս 14): Սկզբնապէս Երիտասնէն մէջ լոյս տեսած այս երկու նամակները նոյնութեամբ վերահրատարակուած են Պրն. Դազարեանի հատորին մէջ (Վ. Թ., էջ 148 - 151): Հատորին մէջ լոյս տեսնող միւս բոլոր նամակները անտիպ են, ու հրատարակչի ծանօթութեան համաձայն՝ «առնուած են Երեւանի Չարեհի անուան... Թանգարանի հանգրուանած Վ. Թ. արխիւներէն»: Բոլորն ալ, բացի երկու հատէ (Սեպ. 1926, Ապրիլ 1927) Օշականի գրիչէն են: Հատորին այս բաժնի կը լըրացնէ ուրեմն մասամբ՝ Պ. Սնապեանի հրատարակած «Նամականին» ու այդ պատճառով է որ ուղեցի զանոնք քով քովի դնել, քննելու համար անոնց պա-

րունակութիւնը: Երկու գրադէտներու միջեւ գոյացած թղթակցութեան մասին աւելի ամբողջական պատկեր մը կարգաւորուած համար, պէտք է ասոնց վրայ աւելցնել 1983-ին Փրոֆ. Ա. Սահեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած է Վ. Թէքէեանի նամականիին մէջ՝ Օշականի ուղղուած չորս նամակները (2), չորս պարզուած Չարեհի Թանգարանի Յ. Ս. Փոնդէն: Բացայայտ է որ ասով չամբողջանար Օշական - Թէքէեան թղթակցութիւնը:

Փակագիր մը պիտի բանամ հոս: Եթէ վերը թէ «Սիւլէյման Էփէմի» մինչեւ այսօր կը քաւէր հայկական մտային հանդուրժողութեան սահմանները քանցած ըլլալու իր մեղքը: Գիտէինք որ Թէքէեան չէ կրցած երբեք Օշականի վէպերը կարգաւ: Կը գուշակէինք որ իր բարոյապաշտ չիր հանգիստ ձգած ըլլալու չէ զինքը մասնաւորաբար «Սիւլէյման Էփէմի» պարագային: 1937-ին գրուած նամակ մը մէջէն կը կարդանք այսօր, որ արմատեղ լարեկամը դատապարտել է վայր: Տխուր է երեւոյթը, եւ յօդէ՛ք Օշականի հանդարտ, լայնամիտ պատասխանը: Յուզիչ է, երբ գիտենք որ Թէքէեան կը զպչէր Օշականի ամենափափայկ կէտերէն մէկուն: Ահաւաստիկ պատասխանը. «Համաժող չեմ քեզի երբ նոր Գրք մէջ լոյս տեսած վէպը կը դատապարտուի ուն արդէն Օշականէն որեւէ վէպ կը նար կարգաւ... Բայց բոլ կարողանալու անկարողութիւնը արդարացնել փորձ վէպէն. ահա ինչ որ շատ է» (Վ. Թ. էջ 158): Յուշարեւում լայնատեսութեան չափը կընաք դատել, երբ գիտենք որ նոյն տարին Նուրիկեանը՝ Նոր Գրք խմբագիրը, տեղի տալով զանդատներուն ու դատապարտութիւններուն, կամ նոյն հասկնալով վէպին նիւթն ու պարունակութիւնը, պիտի դադրեցնէր «Սիւլէյման Էփէմի»-ի հրատարակութիւնը:

Եւ հիմա՝ կորսուած ուսումնասիրութեան մասին: 1933-ի ուսումնասիրութիւնը երկու տարբերակ ունի, ու ասոնց պատմութիւնը կ'ընէ Պրն. Դազարեան ի յառաջաբանին մէջ (էջ 15 - 22): Առաջ տարբերակը ընդօրինակութիւնն է Սիւլէյմանի հաստատութեան մէջ տրուած դասէ մը: Այս մէկն է որ կը հրատարակուի այսօր Վ. Դազարեանի կողմէ (Վ. Թ. էջ 28 - 92): Յ. Օշական կը կոչէ զպ. essai, որ «երկրորդ մշակումով մը պիտի գրուի, ըլլալու համար երեք շարքի էջոց հատոր մը» (Նամ. Ժ., էջ 306): Կորսուած ուրեմն երկրորդ մշակումն է, կատարուած 1934-ին, ու սահմանափակ Համապատկերին մէջ մտնելու: Միւսն այսօր երեւան չեղած այս ուսումնասիրութեան մասին բազմաթիւ ակնարկութիւններ կան մամուլին մէջ: Պատճառը աս է, որ Օշական յանձնած էր զայն «Սիւլէյման Էփէմի»-ի խմբագրութեան մէջ արդարացնելու, «Վ. Թ. ու հայ բանաստեղծութիւնը» վերնագրով: Մըցանակի յանձնախումբն ալ զրկած էր զայն քննութեան համար Մ. Կիրեանի: 1936-ին մըցանակ կը ստանայ Օշական իր այս գործի համար: Սիւնի մէջ 1936-ի Նոյ. ին լոյս կը տեսնէ Մըցանակի պատմական հանգրգալութիւնը, իսկ 1937-ի Մարտին՝ Կիրեանի տեղեկագիրը: Այս երկու գրութիւնները ամփոփուած են այդ 1933-ի տարբերակին հետ միասին՝ ներկայ հատորին մէջ: Պէտք է խոստովանել որ զարմանալի կացութեան մը ասոնք են: 1934-ի փորձագրութիւնը մըցանակի արժանանցած է, ու մինչեւ իսկ լոյս քննարկումի արժանացած չորսը Կիրեանի տեղեկագիրին (Կիրեան կը թուի մանրամասնօրէն նպատակը, մեթոդը արժանիքները, արդիւնքները, տե՛ս Վ. Թ. էջ 121 - 129), բայց յիսուն տարիէ ի վեր չկայ ան հրատարակի վրայ:

Այս անյայտացումն ալ անողորմ սարձակ մը կը նետէ հայկ. որդի ըլլանակներու բարձրուն վրայ: Պրն. Դազարեան, ծանօթագրութեան մը մէջ (էջ 20), կ'ըսէ թէ 1955-ին, երբ հանդիսաւորապէս կը նշուէր Թէքէեանի մահուան 10րդ տարեկիցը, անյայտ ձեռագրեր «Երեւանի» սպասարկուներն մէկուն մօտ» կը գտնուէր: Չի տար անուր:

Նպատակս հոս՝ մատենագրական նշան մարներ հաւաքել էր: Պարունակութեան մասին՝ ուրիշ առիթով:

(1) Յղումները հետեւեալ կիցաւորներով՝ Նամ. Եւ Վ. Թ.: Նկատի առնելու համար կրնաւոր երբ յղումը կ'ընէր թայ Համապատկերին:

(2) Վ. Թէֆէեան, Նամականի, Լոս Անճելըս, 1983: Նամականի քրոնիկներէն 136, 178, 187 եւ 199: (Ապրիլ 1928-ին գր. Վալէ Դազարեան, 1985-ին) **Fonds A.R.A.M.**

PARIGI 1985 86 :

Denis DONIKIAN et alcuni altri

Le Samedi 1er mars 1986 a eu lieu à Paris, dans le cadre du cycle «Créations contemporaines arméniennes et quasi-arméniennes», une troisième après-midi littéraire, présidée par Angèle Kapoïan-Kouymjian et qui réunit une trentaine d'invités. La séance commença par un exposé riche, dense et clair de Marie - Pia Vallet de Buzon: cette approche de type sémiologique avait pour visée principale de commencer à «mettre de l'ordre» et d'approfondir les notions difficiles et controversées de texte et roman quasi-arméniens.

C'est, ensuite, avec le brio du métier et le talent qu'on lui connaît que Jean - Marie Proslie l'ut «Processions», nouvelle inédite de B. Hamazasb Sakayan, tandis qu'en point et contre-point, Agnès Minaz-Djivélékian et Loussana Hovhanissian déclamaient avec sensibilité, respectivement en français et en arménien, une pièce poétique insérée dans la nouvelle. Un débat suivit jusque vers 19 h.

Mais, pour l'heure, il convient d'inscrire les deux premières après-midis de ce cycle en y faisant retour :

Le 19 octobre 85 était ainsi présenté «Mantra n° 3», un long poème de Krikor BELEDIAN* récemment composé dans une langue arménienne magistrale, d'une très grande variété de timbres, de registres (inclusions d'arménien classique, par exemple, ou de faux «gros titres» sensationnalistes, bien saignants, comme la presse des pays de l'Ouest sait les fabriquer). Du fond d'une geôle s'élève une voix, une pensée. Celle d'un jeune prisonnier qui parle de ce qui nous est intimement familier : du pays qui s'évanouit et qui se profile toujours, de la mort de soi et des autres, des conflagrations, celles-là mêmes qui violaient la loi de la Cité et dont la puissance interpellatrice demeure. Le «Mantra n°3», comme ce fut dit lors du débat, est, beaucoup plus qu'une prière, qu'une mélodie, une parole libératrice.

La deuxième séance, le 19 décembre 85, était consacrée à Denis DONIKIAN, écrivain - poète de langue française qui gagnerait à être connu davantage, tant dans le monde arménien que dans l'espace littéraire francophone. C'est vers 15h que fut donnée en première lecture une présentation de Seta Kapoïan - indications biographiques et analyse thématique de l'œuvre de DONIKIAN. Après lecture d'«Entraves» (en extrait ci-dessous), poème en prose tiré de son recueil inédit *Voyages égarés*, l'auteur répondait aux questions de l'assistance. On pourra aussi lire, ci-dessous publiées, les relations / impressions d'Araxie Apovian et de Joseph Altairac.

*Du même auteur, est parue une pièce de vers en français page 6 du catalogue de l'expo. Assadour, février / mars 86. Galerie du Dragon, Paris. Y est dépeint, par petites touches, un espace énigmatique - comme le sont les mondes parallèles terre de Sienne ou jaune indien d'Assadour -, peuplé de semblants d'objets et par un «il» qui se (main)tient dans le voisinage immédiat d'une «vieille». Or, si celle-ci, en tant qu'elle regorge de «écrits de meurtres et de silence», apparaît être une figure emblématique du pays spolié, le poète déclare que «L'arrière - pays nous précède». Il resterait à lever la totalité du sens de cette antériorité.

×

ENTRAVES (fragments)

«Entraves (fragments)» constitue la seconde partie d'un ensemble de textes qui en comprend sept (1- Chroniques des années captives, 3- Voyages égarés, 4- Symptômes, 5- Obliques, 6- Raisons persécutées, 7- Au frère); le titre général du recueil étant *Voyages égarés*. L'extrait présenté ne comporte aucune coupure. Le ton d'«Entraves» est ce-

lui de dégoût et du désir de soi. L'auteur y vomit ses propres chaînes, il y décompose des conflits. Les contraintes formelles ont été volontairement réduites pour pouvoir briser plus librement la coquille des obstacles intérieurs». (Avertissement de l'auteur).

(...) Ainsi se chante le chaos. Porter la vie jusqu'à l'hypnose froide, sous les pires soleils. L'homme accède à son risque, gouverne son secret, à l'écart des yeux affadissants - comme une fiction. Car il n'a pas d'identité, il est mobile, passage.

Difficile d'appareiller. Né avec ta langue, débrouille-toi !

L'accouplement vieillit à force de singeries et de solitudes.

Ma tête exprime des étourdissements, elle ne les comprend pas. Le sang y fait une trouble circulation. Minutes qui roulent, de moment en moment, malgré l'obstination à vivre. Arbre fiévreusement tourmenté. D'où je vois des rêves condamnés, des plaies souterraines. D'où je vois se dessiner d'insondables pierres, comme un squelette de cheval miraculé, transperçant de son galop une étrange chaleur.

La forêt ruisselle. Le cœur n'aveugle plus. Le paysage reste imprenable. Déployer sa convalescence dans une langue à peine ébruitée. A l'intention des ardoises et des flèches.

L'écart ne saurait maigrir d'une seule iniquité.

Tête neuve. Mais la mémoire dispose de moi comme une active agonie. M'oublier dans une expédition capable de mesurer l'inachèvement. De quoi s'ouvrir, s'inverser. Jeu de ronces avec l'asymétrie.

Mes yeux trahissent une intimité tournoyante. Va-et-vient qui ravine, décompose tout élan. Je me tiens trop éloigné des jours que hante mon secret. Domestique d'une malédiction.

D'une mutilation. Ma bouche est noire, buvant à même l'aberration de ma jeunesse par quoi le monde prit fin. Je récidive à chaque mot: même clou, même éclair qui me raye les yeux, affole mon humanité, jette mes doigts sur le nœud. Je n'ai pas une existence géante, mais à peine moins insomniause qu'une frontière en pleine forêt.

Ce que j'ignore est l'avidité réalité qui agit sur mes aliments. Sens oblique de mes maux.

Aller. Mordre la mer. Rivé à son entêtement. Le mal réalise. Il sème un cri de proie. Avoir assez de mots pour assécher sa mémoire.

Je n'exagère pas les cendres de ma naissance. Ma bouche est un printemps martyr gonflé de soif.

Sur mon corps la nuit dort nue, elle ne prendra congé qu'entraînée vers une saison immobile. Posée sur moi, paume de femme, baiser de neige et de résine. Expérience pariétale de qui peint d'obscurs chevaux lyriques. Longévité du geste. Tout pays sort diminué au regard d'une révolution solitaire. Mieux vaut rire de ses poids hérités. Terreur qui envénime l'interrogation.

Les hommes effervescents, où vont-ils? Ils dédaignent les objectifs sages, et si heureusement désemparés. Amoureux de leur fronde, précoces à fixer dans leur vie l'immobile. Ils accumulent des palabres. Engourdis par leur attente à nul être adressée.

Ces démons pressés d'utopies unanimes, les tuer au plus vite. Leur jeu ne vit pas assez loin. Leur mémoire ment : je ne louerai plus leur blessure. A quoi bon énumérer ses morts? La liberté fait ruines.

Oser l'approche convertissante, tout déroulé vers le ventre, là où saigne la naissance.

Continue à dépenser ta volonté d'appréhender. Ne renonce pas, même si la féerie est obscure. Pas sur pas, préparatifs, aveuglements exaspérés. La douleur est totalitaire : tu n'es pas assez silencieux.

Il y a ce qui vivifie : la terre initiale. La vie sans défaut existe. Par elle, le cer-

veau sera pacifié. Lumière spacieuse, plaisir ingéré sans controverses.

L'avalanche divorce. Je tombe des arbres. Poussé à faire mon chemin dans l'utopie. La rédaction affine la métamorphose, fût-elle une confusion de flots, une vocation d'ubiquité. Comprenez qui doit l'achèvement de ce galop dans l'inaction. Pour l'instant, conservez les chances d'épaisseur, de force sédimentaire.

Pas de conduite plus innocente. Je contourne les justiciers. Les sentiers vers la terre veillaient sur ma figure : ils ne la gouvernent plus.

Telle est mon infidélité, usage du monde.

Exercice de survie. Je trompe la blessure par une confiance en quête de dissonance. Les chiens fatiguent le cerveau. Complots d'aboies qui cherchent à gourmander l'âme même. A précipiter la pensée. A distraire le jugement.

Il faut échapper à ses plis. Tromper les insomnies des singeries et du sang.

L'homme souillé par la colère ou le panégyrique.

Oui, ma foi fut de courte durée. Je ne puis désormais étreindre ni l'éponge ni la cascade. Je m'applique au plaisir millénaire d'être une silhouette s'incrétant sur l'abîme.

La chute collective n'est pas mon chagrin.

Décadence, l'être se précise. L'insecte fait chanter la pelouse. Le présent devient favorable à l'éloge.

Oui, trop d'hommes défigurés. Frères de riposte et de grimace. Débitant discours

par

B. Hamazasb SAKAYAN

moribonds. Leur prose enfièvre des cailoux. Ils animent de sang toute paresse. Ils inclinent toute vie impitoyablement vers l'émeute.

Car telle est bien la réponse que je me dois. Favorable au milieu le plus juste où les frontières s'annulent. L'obscurité repose encore plus loin. Jusqu'à elle ma poitrine mesure l'approche. Et jamais n'ai été plus vivement traité qu'en mesurant une existence inaccomplie. Je vendange mes ombres. Presse mes terreurs.

Vieille ambition.

L'escalier monte à chaque tour au-dessus des lampes. L'ouragan laissera-t-il s'endormir la mémoire? Hâte d'atteindre la chambre, au plus haut de la rue. En compagnie de la clarté. Lectures éventrées. Terres reproduites dans l'intimité des contours. Et le château, debout sur l'autre bord, force objective et immobile.

Se dire que rien ne désaltère. Le sang inextinguible appelle d'autres sangs. S'irrite à quémander son royaume.

Or, le silence conquis est seul doué de ruines bienfaisantes. Se lever chaque matin au plus loin de la terre promise. Que cesse ton cœur de reproduire ses gluantes fatalités !

Je le sais. Nous avons un pays pour loi. Mais sa beauté me chasse. La sécheresse y établit sa nuit. La neige y est inextinguible. Je vis, étranger aux chemins des ancêtres. L'air que je respire est fou de tous les cris humains. Ma volonté soit fraîche! Que vienne à moi un ciel vivant!

Oh! Je le sais. Oui, je le sais. Même fugitif, le passé nous atteindra toujours. Dans nos bouches. Nos chaleurs. Dans la dictée de nos événements. Mais le frère jumeau se tient encore plus loin, à l'écart des glas, des cris pulvérisés, dans la sieste la plus franche, pour sa santé (...)

Denis DONIKIAN

×

ARMENIE :

PAYS DU DEDANS, PAYS DU REEL

Partance littéraire pour le pays du dedans

(...) un texte de présentation, écrit en exclusivité pour l'occasion par Seta Kapoïan et lu par Seta Mavian, nous initie à l'œuvre littéraire de Denis Donikian : «Il est question de l'Origine, de l'Exil, de la Terre, de la Cause, de la Liberté enfermée, du Désir de vie. Dans *Vivre*,

ils ont vécu, Julien se rend compte que «Il n'y a de salut nulle part. On nous a inventé notre exil. Depuis, notre avenir est toujours derrière nous. C'est notre enfance, et c'est plus loin encore.»

A mon tour lentement le souvenir m'étreint, l'évocation de l'Arménie — lointaine et vécue il y a quelques années — remonte à ma mémoire et je sais déjà trop ce qui a poussé Denis Donikian à écrire sur la Terre ancestrale et sur l'Exil. Partie en Arménie, j'en étais revenue transformée (...). Donikian m'y a précédée de plusieurs années et dans *Ethnos* (1975) il décrit son voyage. Il a vécu de 1969 à 1971 à Erévan pour y retourner par la suite. Arrivant sur sa terre, la «terre foulée», l'Arménie pour Donikian c'est «la beauté simple d'une église, le communisme baillon, c'est aussi l'humour». Dans la deuxième partie d'*Ethnos* — La Montagne Intérieure —, j'ai retrouvé les quelques lignes qui décrivent l'émotion de tout «voyageur égaré» en Arménie et ressentant avec confusion la dignité des pierres inébranlables de la montagne intérieure :

«A mesure que nous montons, nos pas perdent de leur automatisme citadin et l'ascension ressemble au passage d'un gué depuis la plaine populeuse jusqu'à ces plages froides qui béent sur le grand ciel d'octobre. Le pied cherche la pierre en situation solide pour assurer sa constante progression. Seul, insoutenable, un vent jaloux habite ces hauteurs désertées. Le vieux refuge de planches a perdu une partie de son toit et se tient comme une épave échouée aux rivages de l'univers.» (pp. 99 et 100)

Continuant son périple, le voyageur découvre ostensiblement comment son Arménie vécue intérieurement a perdu de sa certitude :

«Ce pays, comme tant d'autres, se comprend sitôt qu'on en décèle l'ambiguïté. Car tout ici porte le double visage du visible et de l'immergé... Le pays conquis et l'autre part perdue.» (p. 236)

Croire à un retour possible ; croire en une Nation arménienne là où c'est l'Autorité qui régit le geste et la pensée, est-ce utopie ? L'utopie relève d'un territoire lointain, coupé de la réalité immédiate dans l'espace et le temps. Denis Donikian est né à Vienne (France) et a rêvé son Arménie, l'a aimée en exil plus fortement que lui-même.

Utopie coupée du temps quand elle revendique un âge d'or ou un paradis perdu illo tempore, mais aussi quand elle mise sur un monde meilleur dans le futur. Donikian en avait la sincérité farouche, l'utopie n'étant que dans la force du désir.

Mais la coupure existe aussi dans l'espace. L'utopie existe déjà «ailleurs», loin d'ici. Cette distance géographique est une des garanties mêmes de son existence. Le territoire de l'utopie — et je n'utilise ce terme que dans son authentique désir d'atteinte et non comme vain — implique donc l'effort de créer un «autre monde», tel qu'il devrait être dans le futur, ou tel qu'on l'imagina dans le passé, ou encore tel que nous supposons qu'il existe déjà ailleurs.

Créer cette représentation nécessite la construction d'une contre-image de notre réalité immédiate. Cet «autre monde», en même temps qu'il est utopique, doit être «critique» de ce monde-ci. Il doit le corriger et suppose que l'on remédie à l'injustice de sa structure. L'utopie devient alors nécessairement révolutionnaire dès qu'elle se projette dans le futur parce qu'étant critique de l'ordre existant. De même est conservatrice quand elle revendique un paradis perdu, et elle est a-historique quand elle se réfère à un autre monde existant déjà «ailleurs» et dont seules nous séparant les difficultés d'un voyage. Cet autre monde est déjà «donné», et a la forme d'une utopie «non sociale», coupée de toute causalité historique ; il ignore forcément les lois du développement et des changements sociaux auxquels l'utopie serait soumise si elle prétendait s'implanter «ici et maintenant».

Confrontation avec le réel

La confrontation avec la réalité, ajoutée à la dissolution du projet originel, fait

ՕՇԱԿԱՆԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յ. Օշական. — Նամականի (Ա. հատոր), 100ամեակի հրատարակություն, թիւ 6, Պէյրուֆ 1983: Խմբագիր՝ Պօղոս Սնապեան:

Յ. Օշական. — Վահան Թէֆեան: Ներածություն և ծանոթագրություններ՝ Վաչէ Ղազարեան, հրատ. Հ.Բ.Ը. Միություն Վ. Ապտաբեան հիմնադրամի, Պէյրուֆ 1985 (1):

Օշականեան մատենագրությունը երկար ժամանակ խոսքի դաշտ մըն էր: Երբ 1948-ին Հայկաի մէջ Օշական իր մասկանացուն կը կնքէր, իր ետին՝ Երուսաղէմի իր խոցին մէջ կը ձգէր հազարաւոր անթերթեալ տասնեակ հազարաւոր անտիպ էջեր: Առաջին կարգին՝ Համապատկերի 7000 էջոց ձեռագիրը, որոնցմէ առաջին հատորով՝ 500 էջը միայն հրատարակուած էր: Կը ձգէր հարուստ նամականի մը, տասնամեակներու ընթացքին ցրուած աշխարհի չորս ծագումն, բայց կազմուած նաեւ իր ընդունած նամականիէն: Ու վերջապէս մամուլին մէջ կը ձգէր անհամար էջեր, որոնք տեղ չէին գտած հատորի մէջ: Խոսքի դաշտը մշակելու եւ կարգաւորելու ձախուստը վրայ առաջին աշխատանքը եղաւ Երուսաղէմի մէջ՝ Համապատկերի տարիներու վրայ ձգողուած հրատարակութիւնը, մինչեւ 5րդ հատոր: Երկրորդ ու կարեւոր ձեռնարկներ եղաւ 1958-ին՝ Խոնարհներու լման շարքին հրատարակութիւնը մէկ հատորով, Պէյրուֆի մէջ: Այդ թուականինէն սկսեալ՝ Պէյրուֆի պիտի ըլլար Օշականի մատենագրութիւնը ամբողջացընելու սրբազան առաքելութեան ժառանգորդը: 1968-ին լոյս կը տեսնէր Համապատկերի 6րդ հատորը, 1973-ին՝ Հայրենիքի ամսագրի մէջ լոյս տեսած երեք վէպեր համախմբող հատորը, Երկեր վերջորով: 1978-էն 1982 Անթիլիանի վերջին չորս հատորները, որոնց մէջ վերջինը գործին թագադրումն էր, քանի որ հոն՝ 650 էջի երկայնքին՝ Օշական իր իսկ գործին վերլուծումը կ'ընէր: Մօտ քառասուն տարի պէտք եղած էր ուրեմն սպասել, մինչեւ որ այդ գործը ամբողջութեամբ հասնի ընթերցողին ձեռքը (վերջին հատորը գրուած է 1944-ին):

1983-ին, այսինքն՝ Օշականի ծննդեան հարիւրամեակի տարին, երկարաշունչ ու պատկառելի ծրագիր մը կը մշակուէր Պէյրուֆի մէջ, Պօղոս Սնապեանի ղլխաւորութեամբ, մէկ բառով՝ Օշականի Ամբողջական Գործը հրատարակելու ծրագիրը: Եւ քանի որ առ այժմ՝ մէկ հոգիի, նոյնիսկ՝ կրթական կամ ազգային մէկ հաստատութեան ուժերէն վեր ձեռնարկութիւն մըն է այս մէկը, ընտրութիւն մը կատարուած է: Հարիւրամեակի տարին լոյս տեսած հատորներուն մէջ լրմբաբարական նօթ մը Օշականի վատակը կը բաժնէ վերը ըսուածին համաձայն՝ երեք ղլխաւոր խմբագրութեան: ա) ձեռագիր վիճակի մէջ մնացած գործերը, բ) արդէն իսկ հատորով լոյս տեսածները, գ) պարբերական մամուլին մէջ ցրուած գրութիւնները: Կատարուած ընտրութիւնը այս է, որ «մենք նախամեծար համարեցինք կանգ առնել երրորդ շարքի գործերուն վրայ, որոնք, հասկընալի պատճառներով, այսօրուան ընթերցողներուն ջանքախիչ տոկոսին համար ունին ձեռագրային արժէք» (օրինակ՝ Նամականի, էջ 125): Հատորէ գլուխ մնացած Օշականի տարգրեալ գրութիւնները խմբուած են այստեղ 21 տարբեր խորագիրներու տակ: Ծրագրուածը ասոնց հրատարակութիւնն է: Առաջին հունձըր (գոնէ՝ անկէ մեր տեսածը) կը բաղկանայ վեց հատորներէ, որոնց մաս կը կազմէ ներկայ նամականին:

Նամականի Ա. հատոր ուրեմն, որ կը բովանդակէ 23 նամականի, բոլորն ալ առանց քաջատուութեան՝ արդէն իսկ մամուլին մէջ լոյս տեսած: Աղբիւրները մատչելի են՝ Հայրենիք, Շիրակ, Բագին, Նայիրի, Սիոն, Յուսարբեր, Նոր Գիր, Գունձ մը՝ Սփիւքի հանդէսներու ամենամանօթներէն: Կան նուազ ծանօթները նաեւ: Նամականի թուականները կ'երկարին 1899-էն (պատանեկան նամակ մը, Արմաշէն Գ. Չազրբեանին ուղղուած) մինչեւ 1947: Իրենց առաջին հրատարա-

կութեան առեւ, առնուած էին անոնք «տարեց»ներու (Չապանեան, Թէքեան), ինչպէս «նոր»երու արխիւներէն: Կան նաեւ խմբագիրներու ուղղուած նամակները, որոնք չափազանց հետաքրքրական տեւական պայքարը հրապարակային ախորժակներուն դէմ: Բացառութիւն կը կազմէ հոս Ծառուկեան, որ պաշտպանած է Օշականը մինչեւ վերջը Նայիրիի մէջ: Օշականի գրիչէն ելած ամէն մէկ տող մեզի համար անգնահատելի արժէք կը ներկայացնէ, ու նամակները թերեւս աւելի քան թէ մնացեալը, որովհետեւ բաղմաթիւ առասպելներ կը չըջին Օշականի անձին շուրջ: Նամակներուն մէջ իր կենդանագիրն է որ կը պարզուի, ամենայն ու հաւատարմով տարողութեամբ, անձին ամենամտերիմ մտահոգութիւններով, որոնք գրագէտի իր մտահոգութիւններն էին: Նամակները անմիջական լոյս մը կը սփռեն գրագէտին ծրագիրներուն, դառնութիւններուն, յոյսերուն եւ յուսախալութիւններուն, ժամանակակիցներու հետ իր յարաբերութիւններուն վրայ: Փաստացի տուեալներ կ'ընձեռեն, մեր գիտցածը հաստատելով կամ ժխտելով: Յետոյ՝ երբ Օշական կը տեսնէ թէ զիմացինը յարեացաւ մերարբերում մը ունի իրեն հանդէպ, կ'անդիտանայ ամէն վերապահութիւն, եւ իր խորագոյն համոզումները կը գրեւորէ: Բացառապէս է այս՝ իր աշակերտներուն գրած նամակներուն մէջ (Մարաֆեան, Փենեքճեան, որոնց ուղղուած նամակները կը պատկանին ի հարկէ տարագրութեան վաղ շրջանին, քանի որ որոշ թուականէ մը ետք՝ խոսուած են յարաբերութիւնները, ու մընացած է դաւաճանուած ըլլալու դառնութիւնը միայն): Ըսի որ շահագրգռական է նաեւ թերթի խմբագիրներուն հետ թղթակցութիւնը: Դարբինեանին հետ օրինակ՝ ի յայտ կու գայ իր ապրուստը գրականութեամբ հանել ուղղող Օշական մը, ու կը կարգանք ատկէ ետք հետզհետէ աճող հակադրութեան նշանները, հանդէպ հանդէսի մը, որ կարող չէր իր գրածները «մարսելու»:

Մնաց որ անհարկի է գերաբեւոյնը Օշականի նամակագրութիւնը: Այդ է որ կ'ընէր Բ. Թաշեան 1963-ին, Սփիւքը շարժաթերթին մէջ, երբ կը գրէր՝ «ինչ որ աւելի շահեկան կը դարձնէ (իր նամակները), իր խորհրդածութիւններն ու դատումներն են, գրուած՝ արագ, աշխուժ ոճով: Թերեւս շատ աւելի հաճոյքով պիտի կարդացուն իր նամակները, քան, օրինակ, լայնածաւալ վէպերը» (տե՛ս Նամ. էջ 118): Ծանօթ է Թաշեանի եւ իր սերնդակիցներուն վերապահութիւնը Օշականի «լայնածաւալ» վէպերուն հանդէպ: Անմիտ պարսաւ միայն ունէին վէպերու «չեղում»ներուն ու «ճապարկում»ներուն նկատմամբ: Կարճ էր պարզապէս ընթերցողի իրենց շունչը, ու անյարկի՝ վէպի իրենց յղացումը Օշականի յղացումներուն: Քանիցս զանպատած է Օշական չեղումի եւ ճապարկումի վերաբերումներուն դէմ, «քննադատութիւն որակուած անլրջութեան» դէմ (Նամ. էջ 101), «որուն համեմատ օրէնքներ, օրէնսդրութիւններ կը յոխորտան մեզի գրել սորվեցնելը» (անդ): Կ'ըսէ նաեւ՝ «նա վիպագիր մըն եմ ու կանգքին բեռնակերը, հաւատաւորը, ասպետը» (էջ 102): Նամակներու ամփոփումն ու հրապարակութիւնը պէտք է նոր առիթ մը ըլլայ վիպագիրը մոռնալու:

Քառասուն տարուան ժամանակաշրջան մը պէտք եղաւ որ յոլորուի, մինչեւ որ Համապատկերը ամբողջութեամբ հասնի ընթերցողին ձեռքը: Վէպերը աւելի բախտաւոր չեղան: 1933-ին Մնացորդացէն գտնուած հիմք վէպերէն երկու հատոր միայն՝ Հաճի Մուրադը եւ Հաճի Ապտալլահ արժանացան կանոնաւոր տպագրութեան, Հայրենիքի մէջ եւ յետոյ՝ հատորով (զարմանալի կերպով՝ Օշական կը կոչէ զանոնք «պատմութեան», (տե՛ս Նամ. էջ 39): Հարիւր Մէկ Տարուան կոչումը ետանկար շարքը գոհ գնաց հրատարակչներու այդպէս զովելի փութկոտութեան (Սիւլէյման Էֆէնդի կը քաշէ մինչեւ այսօր հայկական մտային հանդուրժողութեան պարունակները գլած անցած ըլլալու իր տարբական մեղքը): Ինչ որ ուղղակի դժբախտութիւն մըն է, երբ գիտենք թէ որքան հիմնական է Օ-

շականի վէպերուն «չըջանակաւոր» ըմբռնումը (Տե՛ս Համ. Ժ., էջ 187: «Օշականի ծանր վէպերը կը խմբուին cyclique, խորունկ ձգտումներու իր արտայայտութիւն»): 1933-ի վէպերէն՝ Մարիֆ Մեխիսանեանը դեռ կը մնայ Բագինի էջերուն մէջ: Հինգերորդը՝ Սահակ Պարգեւեան (նոյնպէս Բագինի մէջ լոյս տեսած վերջին տարիներու ընթացքին) նոր իջաւ հրապարակ հատորի հանդամանք գրեցած (Պէյրուֆ, 1985):

×

Նոյն տարիներուն (1933 - 1934) գրուած է Օշականի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը Վ. Թէքեանի մասին, այսինքն՝ այն մէկը որ սահմանուած էր տեղ գտնելու Համապատկերի 9րդ հատորին մէջ: Որքան ալ աներեւակայելի թուի իրողութիւնը երեւոյթներուն անտեղեակ (եւ հայ «իմացական» աշխարհի բարբերուն անձնօթ) ընթերցողին, այդ մէկ ուսումնասիրութիւնը «կորսուած» է (դուք թարգմանեցէք այդ «կորսուած»ը ձեր հասկած ձեռով): Գառեղին Կաթիլիկոս կը գրէ այս մասին 9րդ հատորի Յոռաջարանին մէջ հետեւեալը. «Յ. Օշականի դաւաններուն եւ իր զրական ժառանգին մօտիկ եղող անձերուն հետ միասին փնտեցինք «կորսուած» ձեռագիրը Վ. Թէքեանի ձեռնած բաժնին: Ապարդիւն անցան մեր ջանքերը» (Համ. Թ., էջ 6): Որպէսզի Թէքեան չբացակայի Համապատկերէն, որդեգրուած լուծումը եղած է 1945-ի գրեթէ (Սփիւքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը) վերհրատարակել նոյնութեամբ:

Երբ 1985-ին լոյս տեսաւ «Վահան Թէքեան» խորագրուած հատորը, յոյս ունէինք որ «կորսուած» ձեռագիրը իր յայտնութիւնը կը կատարէր հրապարակին վրայ: Յոյսը ի զերեւ ելաւ: Այդ հատորին մէջ Պրն. Վ. Ղազարեանի հաւաքած նիւթերը հետեւեալներն են. ա) «Վահան Թէքեան» խորագրուած ուսումնասիրութիւն մը, 1933-ին գրի առնուած ու ցարկ անտիպ, որ սակայն՝ սպասուած գործը չէ, այլ նախապատրաստական ընդթ ունի միայն (այս մասին՝ քիչ անդին), բ) երկու յօդուածներ, մէկը «Մէհեան»էն (1914), միւսը՝ «Ճակատամարտ»էն

Գրեց՝

ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

(1921), Թէքեանի «Հրաշալի Յարութիւն» եւ «Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս» հատորներուն անդրադարձող, գ) Կորսուած ուսումնասիրութեան մասին երկու տեղեկագրեր (երկուքն ալ Սիւմնի մէջ լոյս տեսած, 1936, 1937), դ) անտիպ նամակներ (էջ 130-165): Հատորը կը պարունակէ նաեւ ներածական բաժնի մը, «Թէքեան - Օշական կապը եւ Թէքեանին նուիրուած օշականեան ուսումնասիրութիւնը» խորագրով: Սեպ. 1985-ին՝ Ապարէզի մէջ Վահէ Օշական իր շարժական քրոնիկներէն մէկը այս հատորին նուիրած էր, առանց սակայն մոռնելու մատենագրական նուրբ բայց որքան նշանակալից մանրամասնութիւններուն մէջ:

1924-ին Եղիպտոսէն՝ Օշական Ֆենեքճեանին կը գրէր. «Դուն գոնէ Թէքեանը ունիս: Ե՞ս» (Նամ. էջ 45), ու յետոյ՝ «Ամիսը անցաւ ու Թէքեանը չեկաւ: Չորս աշբով կը սպասեմ իրեն: Իմ մենութեանս լաւագոյն միտքերանքը պիտի ըլլար աւելի» (նոյն, էջ 49): Օշական ինքզինք ապահով կը գտար Թէքեանին հետ, ու իր ներկայութիւնը կը փնտռէր միշտ: Նամականի Ա. հատորին մէջ սակայն՝ երկու նամակ կայ միայն Թէքեանին ուղղուած երուսաղէմէն (1935, Մայիս 9 եւ Մայիս 14): Սկզբնապէս Շիրակի մէջ լոյս տեսած այս երկու նամակները նոյնութեամբ վերահրատարակուած են Պրն. Ղազարեանի հատորին մէջ (Վ. Թ., էջ 148 - 151): Հատորին մէջ լոյս տեսնող միւս բոլոր նամակները անտիպ են, ու հրատարակչի ծանօթութեան համաձայն՝ «առնուած են Երեւանի Չարենցի անուան թանգարանը հանգրուանած Վ. Թ. արխիւներէ»: Բոլորն ալ, բացի երկու հատէ (Սեպ. 1926, Ապրիլ 1927) Օշականի գրիչէն են: Հատորին այս բաժինը կը լրբացնէ ուրեմն մասամբ՝ Պ. Սնապեանի հրատարակած «Նամականին» ու այդ պատճառով է որ ուղեցի զանոնք քով քովի դնել, քննելու համար անոնց պա-

րունակութիւնը: Երկու գրագէտներու միջեւ գոյացած թղթակցութեան մասին աւելի ամբողջական պատկեր մը կապը մեղու համար, պէտք է ասոնց վրայ աւելցնել 1983-ին Փրնֆ. Ա. Սանճեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած է Վ. Թէքեանի նամականիին մէջ՝ Օշականին ուղղուած չորս նամակները (2), չորսն ալ քաղուած Չարենց թանգարանի Յ. Պրն. Գրնդէն: Բացառապէս է որ ասով Համալրանար Օշական - Թէքեան թղթակցութիւնը:

Փակագիր մը պիտի բանամ հոս: Այդ վերջ թէ «Սիւլէյման Էֆէնդի» մինչեւ այսօր կը քաշէր հայկական մտային հանգրգուծութեան սահմանները զանալը ըլլալու իր մեղքը: Գիտէինք որ Թէքեան չէ կրցած երբեք Օշականի վէպերը կարդալ: Կը գուշակէինք որ իր բարոյապաշխիղը հանգիստ ձգած ըլլալու չէ զինք մասնաւորաբար «Սիւլէյման Էֆէնդի» պարագային: 1937-ին գրուած նամակ մը մէջէն կը կարդանք այսօր, որ այս մտերիմ բարեկամը դատապարտել է վէպը: Տխուր է երեւոյթը, եւ յուզիչ՝ Օշականի հանդարտ, լայնամիտ պատմական: Յուզիչ է, երբ գիտենք որ Թէքեան կը զգչէր Օշականի ամենափառաւոր կէտերէն մէկուն: Ահաւասիկ պատասխանը. «Համաժախտ չեմ քեզի երբ Նոր Գիր մէջ լոյս տեսած վէպը կը դատապարտեն Դուն արդէն Օշականէն որեւէ վէպ չէ կրնար կարդալ...: Բայց քու կարողութեան խորագրութիւնը արդարացնել փորձ վէպէն. ահա ինչ որ շատ է» (Վ. Թ. էջ 158): Յուսարբերուած լայնածաւալութեան շափը կրնաք դատել, երբ դիտար որ նոյն տարին Նուիրկեանը՝ Նոր Գիր խմբագիրը, տեղի տալով զանալներուն ու դատապարտութիւններուն, կամ Նոր հասկնալով վէպին նիւթն ու պարունակութիւնը, պիտի դադրեցնէր «Սիւլէյման Էֆէնդի»ի հրատարակութիւնը:

Եւ հիմա՝ կորսուած ուսումնասիրութեան մասին: 1933-ի ուսումնասիրութիւնը երկու տարբերակ ունի, ու ասոնք պատմութիւնը կ'ընէ Պրն. Ղազարեանի յաւաքարանին մէջ (էջ 15 - 22): Առաջին տարբերակը ընդօրինակութիւնն է Ս. Բոնեան հաստատութեան մէջ տրուած դասէ մը: Այս մէկն է որ կը հրատարակէ այսօր Վ. Ղազարեանի կողմէ (Վ. Թ. էջ 28 - 92): Յ. Օշական կը կոչէ զա. essai, որ «երկրորդ մշակումով մը պիտի գրուի, ըլլալու համար երեք հարիւր էջոց հատոր մը» (Համ. Ժ., էջ 306): Կորսուածը ուրեմն երկրորդ մշակումն է կատարուած 1934-ին, ու սահմանուած Համապատկերին մէջ մտնելու: Մինչեւ այսօր երեւան չեղած այս ուսումնասիրութեան մասին բաղմաթիւ ակնարկութիւններ կան մամուլին մէջ: Պատճառը այն է, որ Օշական յանձնած էր զայն Սիւլէյման Թարգմանչաց - Դուրեան գրական մըք ցանակին, «Վ. Թ. ու հայ լայնատեղծութիւնը» վերնագրով: Մրցանակի յանձնախումբն ալ զրկած էր զայն քննութեան համար Մ. Կիւրճեանին: 1936-ին մրցանակ կը ստանայ Օշական իր այս գործի համար: Սիւմնի մէջ 1936-ի Նոյ. ին լոյս կը տեսնէ Մրցանակի պաշտօնական հաղորդագրութիւնը, իսկ 1937-ի Մարտին Կիւրճեանի տեղեկագիրը: Այս երկու գրութիւնները ամփոփուած են այսօր 1933-ի տարբերակին հետ միասին՝ Նոր կայ հատորին մէջ: Պէտք է խոստովանել որ զարմանալի կացութեան մը ատկէ ետք: 1934-ի փորձագրութիւնը մրցանակի արժանացած է, ու մինչեւ իսկ լոյս քննարկումի արժանացած Հարճիկ Կիւրճեանի տեղեկագրին (Կիւրճեան կը թուէ մանրամասնօրէն նպատակը, մեթոդը, արժանիքները, արդիւնքները, տե՛ս Վ. Թ. էջ 121 - 129), լրացյ յետոն տարիէ ի վեր չկայ ան հրապարակի վրայ:

Այս անյայտաբարումն ալ անողորմ տարձակ մը կը նետէ հայկ. որոշ ընդունակներու բարբերուն վրայ: Պրն. Ղազարեան, ծանօթագրութեան մը մէջ (էջ 20), կ'ըսէ թէ 1955-ին, երբ հայկ. մասնաւորապէս կը նշուէր Թէքեանի մատուցած 10րդ տարեկիցը, անյայտ ձեռագրերը «Եկեղեցւոյ սպասարկուներէ մէկէն մօտ» կը գտնուէր: Չի տար անուշը:

Նպատակս հոս՝ մատենագրական նըք մարներ հաւաքել էր: Պարունակութեան մասին՝ ուրիշ առիթով:

(1) Յղումները հետեւեալ կրճատութեամբ ըլլան: Եւ Վ. Թ.: Նկատի տալով նաեւ Համ. կրճատումը երբ յղումը կ'ըլլայ Համապատկերին:

(2) Վ. Թէֆեան, Նամականի, Լոս Անջելէս, 1983: Նամականի Բիւրոյի 136, 178, 187 եւ 199: (Առաջինը Եւ 1928-ին գրուած վերջինը՝ Յուն. 1985-ին):

PARIGI 1985 86 :

Denis DONIKIAN et alcuni altri

Le Samedi 1er mars 1986 a eu lieu à Paris, dans le cadre du cycle « Créations contemporaines arméniennes et quasi-arméniennes », une troisième après-midi littéraire, présidée par Angèle Kapoïan - Kouymjian et qui réunit une trentaine d'invités. La séance commença par un exposé riche, dense et clair de Marie - Pia Vallet de Buzon: cette approche de type sémiologique avait pour visée principale de commencer à « mettre de l'ordre » et à approfondir les notions difficiles et controversées de texte et roman quasi-arméniens.

C'est, ensuite, avec le brio du métier et le talent qu'on lui connaît que Jean - Marie Proslieut lut « Processions », nouvelle inédite de B. Hamazasb Sakayan, tandis qu'en point et contre-point, Agnès Minaz-Djivélékian et Loussana Hovhanissian déclamaient avec sensibilité, respectivement en français et en arménien, une pièce poétique insérée dans la nouvelle. Un débat suivit jusque vers 19 h.

Mais, pour l'heure, il convient d'inscrire les deux premières après-midis de ce cycle en y faisant retour :

Le 19 octobre 85 était ainsi présenté « Mantra n° 3 », un long poème de Krikor BELEDIAN * récemment composé dans une langue arménienne magistrale, d'une très grande variété de timbres, de registres (inclusions d'arménien classique, par exemple, ou de faux « gros titres » sensationnalistes, bien saignants, comme la presse des pays de l'Ouest sait les fabriquer). Du fond d'une geôle s'élève une voix, une pensée. Celle d'un jeune prisonnier qui parle de ce qui nous est intimement familier : du pays qui s'évanouit et qui se profile toujours, de la mort de soi et des autres, des conflagrations, celles-là mêmes qui violaient la loi de la Cité et dont la puissance interpellatrice demeure. Le « Mantra n° 3 », comme ce fut dit lors du débat, est, beaucoup plus qu'une prière, qu'une mélodie, une parole libératrice.

La deuxième séance, le 19 décembre 85, était consacrée à Denis DONIKIAN, écrivain - poète de langue française qui gagnerait à être connu davantage, tant dans le monde arménien que dans l'espace littéraire francophone. C'est vers 15h que fut donnée en première lecture une présentation de Seta Kapoïan - indications biographiques et analyse thématique de l'œuvre de DONIKIAN. Après lecture d'« Entraves » (en extrait ci-dessous), poème en prose tiré de son recueil inédit *Voyages égarés*, l'auteur répondait aux questions de l'assistance. On pourra aussi lire, ci-dessous publiées, les relations / impressions d'Araxie Apovian et de Joseph Altairac.

*Du même auteur, est parue une pièce de vers en français page 6 du catalogue de l'expo. Assadour, février / mars 86. Galerie du Dragon, Paris. Y est dépeint, par petites touches, un espace énigmatique - comme le sont les mondes parallèles terre de Sienne ou jaune indien d'Assadour -, peuplé de semblants d'objets et par un « il » qui se (main)tient dans le voisinage immédiat d'une « vieille ». Or, si celle-ci, en tant qu'elle regorge de « récits de meurtres et de silence », apparaît être une figure emblématique du pays spolié, le poète déclare que « L'arrière - pays nous précède ». Il resterait à lever la totalité du sens de cette antériorité.

ENTRAVES (fragments)

« Entraves (fragments) » constitue la seconde partie d'un ensemble de textes qui en comprend sept (1- Chroniques des années captives, 3- Voyages égarés, 4- Symptômes, 5- Obliques, 6- Raisons persécutées, 7- Au frère); le titre général du recueil étant *Voyages égarés*. L'extrait présenté ne comporte aucune coupure. Le ton d'« Entraves » est ce-

lui de dégoût et du désir de soi. L'auteur y vomit ses propres chaînes, il y décompose des conflits. Les contraintes formelles ont été volontairement réduites pour pouvoir briser plus librement la coquille des obstacles intérieurs». (Avertissement de l'auteur).

(...) Ainsi se chante le chaos. Porter la vie jusqu'à l'hypnose froide, sous les pires soleils. L'homme accède à son risque, gouverne son secret, à l'écart des yeux affadissants - comme une fiction. Car il n'a pas d'identité, il est mobile, passage.

Difficile d'appareiller. Né avec ta langue, débrouille-toi !

L'accouplement vieillit à force de singeries et de solitudes.

Ma tête exprime des étourdissements, elle ne les comprend pas. Le sang y fait une trouble circulation. Minutes qui roulent, de moment en moment, malgré l'obstination à vivre. Arbre fiévreusement tourmenté. D'où je vois des rêves condamnés, des plaies souterraines. D'où je vois se dessiner d'insondables pierres, comme un squelette de cheval miraculé, transperçant de son galop une étrange chaleur.

La forêt ruisselle. Le cœur n'aveugle plus. Le paysage reste imprenable. Déployer sa convalescence dans une langue à peine ébruitée. A l'intention des ardoises et des flèches.

L'écart ne saurait maigrir d'une seule inquiétude.

Tête neuve. Mais la mémoire dispose de moi comme une active agonie. M'oublier dans une expédition capable de mesurer l'inachèvement. De quoi s'ouvrir, s'inverser. Jeu de ronces avec l'asymétrie.

Mes yeux trahissent une intimité tournoyante. Va-et-vient qui ravine, décompose tout élan. Je me tiens trop éloigné des jours que hante mon secret. Domestique d'une malédiction.

D'une mutilation. Ma bouche est noire, buvant à même l'aberration de ma jeunesse par quoi le monde prit fin. Je récidive à chaque mot: même clou, même éclair qui me raye les yeux, affole mon humanité, jette mes doigts sur le nœud. Je n'ai pas une existence géante, mais à peine moins insomniaque qu'une frontière en pleine forêt.

Ce que j'ignore est l'avidité réalité qui agit sur mes aliments. Sens oblique de mes maux.

Aller. Mordre la mer. Rivé à son entêtement. Le mal réalise. Il sème un cri de proie. Avoir assez de mots pour assécher sa mémoire.

Je n'exagère pas les cendres de ma naissance. Ma bouche est un printemps martyr gonflé de soif.

Sur mon corps la nuit dort nue, elle ne prendra congé qu'entraînée vers une saison immobile. Posée sur moi, paume de femme, baiser de neige et de résine. Expérience pariétale de qui peint d'obscurs chevaux lyriques. Longévité du geste. Tout pays sort diminué au regard d'une révolution solitaire. Mieux vaut rire de ses poids hérités. Terreur qui envénime l'interrogation.

Les hommes effervescents, où vont-ils? Ils dédaignent les objectifs sages, et si heureusement désemparés. Amoureux de leur fronde, précoces à fixer dans leur vie l'immobile. Ils accumulent des palabres. Engourdis par leur attente à nul être adressée.

Ces démons pressés d'utopies unanimes, les tuer au plus vite. Leur jeu ne vit pas assez loin. Leur mémoire ment : je ne louerai plus leur blessure. A quoi bon énumérer ses morts? La liberté fait ruines.

Oser l'approche convertissante, tout déroulé vers le ventre, là où saigne la naissance.

Continue à dépenser ta volonté d'appréhender. Ne renonce pas, même si la féerie est obscure. Pas sur pas, préparatifs, aveuglements exaspérés. La douleur est totalitaire : tu n'es pas assez silencieux.

Il y a ce qui vivifie : la terre initiale. La vie sans défaut existe. Par elle, le cer-

veau sera pacifié. Lumière spacieuse, plaisir ingéré sans controverses.

L'avalanche divorcée. Je tombe des arbres. Poussé à faire mon chemin dans l'utopie. La rédaction affine la métamorphose, fût-elle une confusion de flots, une vocation d'ubiquité. Comprenez qui doit l'achèvement de ce galop dans l'inaction. Pour l'instant, conservez les chances d'épaisseur, de force sédimentaire.

Pas de conduite plus innocente. Je contourne les justiciers. Les sentiers vers la terre veillaient sur ma figure : ils ne la gouvernent plus.

Telle est mon infidélité, usage du monde.

Exercice de survie. Je trompe la blessure par une confiance en quête de dissonance. Les chiens fatiguent le cerveau. Complots d'aboies qui cherchent à gourmander l'âme même. A précipiter la pensée. A distraire le jugement.

Il faut échapper à ses plis. Tromper les insomnies des singeries et du sang.

L'homme souillé par la colère ou le panégyrique.

Oui, ma foi fut de courte durée. Je ne puis désormais étreindre ni l'éponge ni la cascade. Je m'applique au plaisir millénaire d'être une silhouette s'incrétant sur l'abîme.

La chute collective n'est pas mon chagrin.

Décadence, l'être se précise. L'insecte fait chanter la pelouse. Le présent devient favorable à l'éloge.

Oui, trop d'hommes défigurés. Frères de riposte et de grimace. Débitant discours

par

B. Hamazasb SAKAYAN

moribonds. Leur prose enfieuvre des cailoux. Ils animent de sang toute paresse. Ils inclinent toute vie impitoyablement vers l'émeute.

Car telle est bien la réponse que je me dois. Favorable au milieu le plus juste où les frontières s'annulent. L'obscurité repose encore plus loin. Jusqu'à elle ma poitrine mesure l'approche. Et jamais n'ai été plus vivement traité qu'en mesurant une existence inaccomplie. Je vendange mes ombres. Presse mes terreurs.

Vieille ambition.

L'escalier monte à chaque tour au-dessus des lampes. L'ouragan laissera-t-il s'endormir la mémoire? Hâte d'atteindre la chambre, au plus haut de la rue. En compagnie de la clarté. Lectures éventrées. Terres reproduites dans l'intimité des contours. Et le château, debout sur l'autre bord, force objective et immobile.

Se dire que rien ne désaltère. Le sang inextinguible appelle d'autres sangs. S'irrite à quémander son royaume.

Or, le silence conquis est seul doué de ruines bienfaisantes. Se lever chaque matin au plus loin de la terre promise. Que cesse ton cœur de reproduire ses gluantes fatalités !

Je le sais. Nous avons un pays pour loi. Mais sa beauté me chasse. La sécheresse y établit sa nuit. La neige y est inextinguible. Je vis, étranger aux chemins des ancêtres. L'air que je respire est fou de tous les cris humains. Ma volonté soit fraîche! Que vienne à moi un ciel vivant!

Oh! Je le sais. Oui, je le sais. Même fugitif, le passé nous atteindra toujours. Dans nos bouches. Nos chaleurs. Dans la dictée de nos événements. Mais le frère jumeau se tient encore plus loin, à l'écart des glas, des cris pulvérisés, dans la sieste la plus franche, pour sa santé (...)

Denis DONIKIAN

×

ARMENIE :

PAYS DU DEDANS, PAYS DU REEL

Partance littéraire pour le pays du dedans

(...) un texte de présentation, écrit en exclusivité pour l'occasion par Seta Kapoïan et lu par Seta Mavian, nous initie à l'œuvre littéraire de Denis Donikian : « Il est question de l'Origine, de l'Exil, de la Terre, de la Cause, de la Liberté enfermée, du Désir de vie. Dans *Vivre*,

ils ont vécu, Julien se rend compte que « Il n'y a de salut nulle part. On nous a inventé notre exil. Depuis, notre avenir est toujours derrière nous. C'est notre enfance, et c'est plus loin encore. » »

A mon tour lentement le souvenir m'étreint, l'évocation de l'Arménie — lointaine et vécue il y a quelques années — remonte à ma mémoire et je sais déjà trop ce qui a poussé Denis Donikian à écrire sur la Terre ancestrale et sur l'Exil. Partie en Arménie, j'en étais revenue transformée (...). Donikian m'y a précédée de plusieurs années et dans *Ethnos* (1975) il décrit son voyage. Il a vécu de 1969 à 1971 à Erévan pour y retourner par la suite. Arrivant sur sa terre, la « terre foulée », l'Arménie pour Donikian c'est « la beauté simple d'une église, le communisme baïllon, c'est aussi l'humour ». Dans la deuxième partie d'*Ethnos* — La Montagne Intérieure —, j'ai retrouvé les quelques lignes qui décrivent l'émotion de tout « voyageur égaré » en Arménie et ressentant avec confusion la dignité des pierres inébranlables de la montagne intérieure :

« A mesure que nous montons, nos pas perdent de leur automatisme citadin et l'ascension ressemble au passage d'un gué depuis la plaine populeuse jusqu'à ces plages froides qui béent sur le grand ciel d'octobre. Le pied cherche la pierre en situation solide pour assurer sa constante progression. Seul, insoutenable, un vent jaloux habite ces hauteurs désertées. Le vieux refuge de planches a perdu une partie de son toit et se tient comme une épave échouée aux rivages de l'univers. » (pp. 99 et 100)

Continuant son périple, le voyageur découvre ostensiblement comment son Arménie vécue intérieurement a perdu de sa certitude :

« Ce pays, comme tant d'autres, se comprend sitôt qu'on en décèle l'ambiguïté. Car tout ici porte le double visage du visible et de l'immergé... Le pays conquis et l'autre part perdue. » (p. 236)

Croire à un retour possible ; croire en une Nation arménienne là où c'est l'Autorité qui régit le geste et la pensée, est-ce utopie ? L'utopie relève d'un territoire lointain, coupé de la réalité immédiate dans l'espace et le temps. Denis Donikian est né à Vienne (France) et a rêvé son Arménie, l'a aimée en exil plus fortement que lui-même.

Utopie coupée du temps quand elle revendique un âge d'or ou un paradis perdu illo tempore, mais aussi quand elle mise sur un monde meilleur dans le futur. Donikian en avait la sincérité farouche, l'utopie n'étant que dans la force du désir.

Mais la coupure existe aussi dans l'espace. L'utopie existe déjà « ailleurs », loin d'ici. Cette distance géographique est une des garanties mêmes de son existence. Le territoire de l'utopie — et je n'utilise ce terme que dans son authentique désir d'atteinte et non comme vain — implique donc l'effort de créer un « autre monde », tel qu'il devrait être dans le futur, ou tel qu'on l'imaginait dans le passé, ou encore tel que nous supposons qu'il existe déjà ailleurs.

Créer cette représentation nécessite la construction d'une contre-image de notre réalité immédiate. Cet « autre monde », en même temps qu'il est utopique, doit être « critique » de ce monde-ci. Il doit le corriger et suppose que l'on remédie à l'injustice de sa structure. L'utopie devient alors nécessairement révolutionnaire dès qu'elle se projette dans le futur parce qu'étant critique de l'ordre existant. De même est conservatrice quand elle revendique un paradis perdu, et elle est a-historique quand elle se réfère à un autre monde existant déjà « ailleurs » et dont seules nous séparent les difficultés d'un voyage. Cet autre monde est déjà « donné », et a la forme d'une utopie « non sociale », coupée de toute causalité historique ; il ignore forcément les lois du développement et des changements sociaux auxquels l'utopie serait soumise si elle prétendait s'implanter « ici et maintenant ».

Confrontation avec le réel

La confrontation avec la réalité, ajoutée à la dissolution du projet originel, fait

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Շար. Ա. Էջէն)

que la problématique de l'émigrant et celle de l'exilé se rapprochent.

Que peut-on faire quand l'utopie n'a pas été possible à l'origine et qu'elle ne l'est plus maintenant ? (...)

Araxie APOVIAN

×

(...) Une lave verbale emporte l'auditeur surpris. Ce torrent de mots incandescents fascine et éblouit l'esprit qui, au début, se laisse porter sans chercher à comprendre la signification de ce qu'il entend. Mais pourtant, peu à peu, je parviens à me dégager de cette pure contemplation et je m'attache à saisir le sens du texte. Des phrases s'éclaircissent, parfois d'une manière à peine perceptible, parfois dans une lumière d'une extrême violence (...)

... Donikian est en train de dire qu'il abandonne ce qui, jusqu'ici, semble avoir été le but de sa vie : la cause arménienne. Et il le fait en des termes montrant une rupture brutale, impitoyable, peut-être définitive :

«leur vie, rongée de malaises bel-
liques, dévouée à l'origine lé-
gendaire, me fait suffoquer».

«Les martyrs ont beau enrichir le
territoire, je demeure modeste».

Difficile d'être plus dur au moment où certains pensent servir la cause en fabriquant des martyrs...

La lecture s'achève, le silence tombe et me semble pesant, tendu. Le poète le rompt en expliquant en langage clair ce qu'il vient de nous dire poétiquement. Et plus aucun doute n'est permis. Les déceptions qu'il avait éprouvées dans sa quête étaient telles qu'elles auraient pu déboucher sur le suicide. Seule issue pour le poète : un retour à une certaine conception de la nature. Dans «Passages en Vercors», autre texte de Donikian, on trouve quelques phrases qui nous permettent de mieux comprendre ce que le poète attend de ce retour à la nature :

«Je me laisse imprégner, apprivoiser
par les pierres, les arbres, l'air,
comme s'ils étaient autant de
sources».

«La terre dissipe mes vieilles aber-
rations mythologiques. Elle est
partout. A tous. La faire entrer en
soi».

«Moi, je l'aime nue, indifférente
aux combinaisons humaine, plus
forte».

Il ne s'agit pas simplement pour Donikian de se livrer à la contemplation de la nature, mais de se confondre avec elle...

Abandonner la cause arménienne pour chercher le salut dans la fusion avec la nature, c'est une trahison. Mais Donikian ne réfute pas le terme, il utilise à ce propos celui de «rénégat», en référence à un texte de Cioran qui nous dévoile, avec une acuité presque insupportable, l'état d'esprit actuel du poète :

«Il se rappelle être né quelque part, avoir cru aux erreurs natales, proposé des principes et prôné des bêtises enflammées. Il en rougit..., et s'acharne à abjurer son passé, ses patries réelles ou rêvées, les vérités surgies de sa moëlle» (*).

Un tel revirement ne peut que bouleverser, qu'il semble justifié ou non. On ne sort pas indemne d'un tel événement, quelles que soient ses opinions. Donikian exerce sa liberté de conscience, son droit le plus fondamental.

J'étais venu entendre un poète arménien; j'ai entendu un homme libre. Je ne le regrette pas.

Joseph ALTAIRAC **

* Emile M. Cioran, «Le renégat», in Précis de décomposition, Gallimard, pp. 91, 92 dans la coll. «TEL», 1980.

** Directeur - éditeur du Petit arménophile illustré, feuille périodique à tirage limité de «documents oubliés sur l'Arménie, ses arts, son histoire, son peuple». Abonnements : 60 F. pour 10 n° : numéro échantillon contre 5 F. en timbres. Ecrire à J. Altairac, 57, rue de Stalingrad, 95120 Ermont.

B. Hamazash SAKAIAN

բայ, անժխտելի եւ սակայն կարծես մի-
այն անկանոն ու պարբերական ձեւով ազ-
գու, թէ մեք, թէ՛ ալ ուրիշ ազգերու
անցեալին ու ներկային մէջ: Յաւելաւ,
կը տեսնենք թէ, քաղաքական գէշ վի-
ճակներ երբեմն ըմբոստ գրականութիւն
մը տուած են, բայց աւելի յաճախ՝ ոչ, -
օրինակ՝ 1500-ին ալ, այսօր ալ, ըստ
Հերեմիի գանգատին, Հայութիւնը չու-
նեցաւ եւ չունի յեղափոխութեան բա-
նաստեղծներ: Վերջապէս, թէեւ քաղա-
քականօրէն բացարձակ յետադիմութեան
հակող զբաղեցանքներ թիւը փոքր է (Օտ-
եան. Լուի - Ֆերտինան Սէլին, 1935 -
1945 թուականներուն. Տրիէօ տը լա Ռո-
էշէ, Էւլին.), յայտնօրէն կան անոնք: Նա-
եւ կայ զորոշերու եւ ընթերցողներու
հակալ գանգաւածը, որ կը հաւատայ թէ
ամուսրբք է կամ չէ՞գո՞ք է եւ կամ կըր-
նայ դատել իր քաղաքականութիւնը՝ իր
գրականութենէն: Այս բոլորը կու գան
բարդացնելու գրականութիւն - քաղա-
քականութիւն կապին հարցը, - այդ կա-
պը կը թուի գոյութիւն ունենալ եւ չու-
նենալ: Երբեմն ֆոնէ-էֆթէ ու իրաւի-
ճակէ իրաւիճակ կը տարբերի, սակայն
Երբեմն նո՛յն վիճակին մէջ թէ՛ չկայ (չե՛հ
կատարարութեան նախընտրած գրակա-
նութիւնը չաղդեր իր ժողովուրդին), թէ՛
ալ կայ (չե՛հ սամփրաւք-ով, ընդլայտակ-
եայ հրատարակչութիւններու գործը համո-
զիչ կը թուի): Երբ կայ այս կապը, թէ՛
ձախին կը ծառայէ, թէ՛ ալ աջին, թէ՛
յառաջադասին, թէ՛ ալ յետադէմին:

Երբ նման չփոխ վիճակ գոյութիւն ու-
նի վերլուծումի մը առաջին հանգրուանէն
ետք, մի քանի կարեւորութիւններ կան, -
(ա). - Հարցը սխալ հասկցումած է, եւ
պէտք ունի տեսական վերաքննութեան:
(բ). - Հարցը ենթակայ է տեղական, ըն-
կերային ու պատմական յատուկ վիճա-
կի մը բնորոշումին: Կարելի չէ ընդհան-
րացումներ կատարել. պէտք է իւրա-
քանչիւր իրավիճակ քննել զատ - զատ:

(3)

Նման քննութիւն՝ հատուր մը պիտի
պահանջէր դոնէ: Հատորներ գրուած են
արդէն գրականութիւն - քաղաքականու-
թիւն կապին շուրջ: Հոս կ'ուզեմ պար-
զապէս ուրուագծային ձեւով տալ մի
քանի կէտեր, պարզել այն գործօն ազ-
գակներու բնոյթը, որոնք (մեր եւ ուրիշ-
ներու) պատմութեան մէջ, բնորոշած ու
սահմանած են կապին բնոյթը: Նոյնիսկ
ամէնէն նախնական պատմական վերլու-
ծումէն առաջ, սակայն, պէտք է կրկնել
աւելի ընդհանուր եւ տեսական հաստա-
տում մը, - Գրականութեան եւ մշակոյ-
թի կապը, հաւաքականութեան գիտալի-
ցութեան հետ, ոչ միայն կա՛յ, այլ՝ ան-
խուսալիք է: Այսինքն, մէկը միշտ
կ'աղդէ միտին վրայ, երկուքը միշտ
կ'աղդեն իրարու վրայ, - ի վերջոյ, բա-
ռերուն լայն ըմբռնումով, չկայ անձնա-
կան ու հաւաքական գիտակցութիւն, ա-
ռանց մշակոյթի: Որոշ չըջանակի մը մէջ,
«մշակոյթ» կը նշանակուի «հաւաքակա-
նութեան» հետ: Այս նիւթը զատ
յօդուած պիտի պարտադրէր: Հոս՝
խօսքը մշակոյթի տարածուն հասկացո-
ցութեան մասին չէ, այլ՝ անոր գրական
մասնիկին, ուր՝ բարձր գրականութիւնը
եւ ենթա - գրական ոտանաւորներ ու պա-
տումներ նոյն մակարդին տակ նկատի
առնուած են: Պէտք է ընդգծել նաեւ սա
վերջին կէտը, - քանի որ նիւթս քաղա-
քականացում - յեղափոխականացումի
կուսակցական առաջնութիւնէն կը բխի,
հոս գրականութիւն - քաղաքականութիւն
կապին բացայայտօրէն ազդու, արդիւնք
բերող գրականներն են: Իմ կարծիքով գր-
ականութիւնը եւ մշակոյթը միշտ ազ-
գու են, այն իմաստով որ միշտ գիտակ-
ցութիւն եւ գիրքաւորում որոշելու հար-
ցին մէջ դեր ունին, սակայն ընդհան-
րապէս կու տան ինքնաթիւրուած, ան-
ուղղակի, կրաւորական թուող «ար-
դիւնքներ», որոնք չեն ճանչցուիր իր
արդիւնք, զանազան բարդ պարագաներու
բերումով: Այսքանը՝ իբր նախաբան:

Պատմական, յատկապէս հայկական ի-
րավիճակին մէջ, կը տեսնենք որ գրակա-
նութիւնը երբեք իր ներքին նիւթին, կա-
ռոյցին, ոճին ապաւինելով չի կրնար
քաղաքականացման տանիլ գանգաւածը:
Նիւթ, ձեւ, կառոյց, - անկասկած որ
կարեւոր են, սինէ ֆուա նոն են, առանց
անոնց չըլլար: Սակայն միայն անոնցմով
ալ չըլլար: Տասնութներորդ գարու մեր
քաղաքական զարթոնքը բաղձալի գոր-
ծօններու համընկնումի, զուգորդու-

թեան, ֆոնֆոնֆիւրի արդիւնքն էր: Նը-
ման համընկնումի ուրուագիծ մը պիտի
պարունակէր դոնէ հետեւեալ կէտերը:

(Ա). - Հպարտակ, ստրուկ ժողովուրդ
մը դարերու ընթացքին կը զարգացնէ հը-
պարտակ իրավիճակին յարմար մշա-
կոյթ, որ թէ՛ վերնախաւերէն արտադրե-
ւած ու պարտադրուած կրնայ ըլլալ,
թէ՛ ալ զանդուածին կողմէ արտադրուած
ու որդեգրուած: Ազգային վերնախաւ-
եր (որոշ ջոշեր, կղեր) եւ օտար վերնախա-
ւեր (հողատէր ազանք, սուլթան, ցար
եւլին.) բանեցուցած հսկայ ճնշումին ու
դարերու ծանրութեան դէմ նոր, քաղա-
քականացնող գրականութիւն մը ստեղծել
կը պահանջէ, նախ՝ որ վերնախաւեր այս
կամ այն պատճառով կորսնցնէ իր տնաւ-
կու հմայքը, իր անսխալութեան, ան-
սոյթաւորութեան, չձախողելու համբաւն
ու այդ համբաւին ներշնչած ինքնավրա-
տահութիւնը: Քաղաքականացումներն ու
յեղափոխութիւնները չեն պատահիր երբ
տիրապետող կարգերը - որքան ալ դա-
ման - կը ծաղկին ու ինքնավստահ են:
Կը պատահին տկարութեան, ձախողու-
թեան առաջին հանգրուանէն ետք, -
երբ 1776-ին եւ 1789-ին ամերիկեան ու
եւրոպական յեղափոխութիւններու շուր-
ջը կը սկսի թափանցել հիւանդ օտմանեան
կայսրութեան մէջ (կամ՝ 1917-էն ետք,
երբ համայնավորութիւնը կը մտնէ հի-
ւանդ, 1930-ական թուականներուն շա-
հիւանդ, բացայայտօրէն հիւանդ գրա-
մատիւրական պետութիւններուն մէջ):
Յարական կայսրութիւնն ալ հիւանդ է
1825-էն, Դեկտեմբերեաններու դիւրա-
դարուած ըմբոստ նախընտրութեան ետք:
Յաւելաւ, կը տկարանայ հայ աւանդա-
կան վերնախաւեր, երբ կղերը կը կորսն-
ցնէ ուսումի զեկամարութեան մենաշը-
նորճը, քեֆնիք պատճառներով, ի շահ
թէ՛ եւրոպայի, թէ՛ կաթողիկէներու, թէ՛
բողոքականներու, թէ՛ ալ, ի վերջոյ, աշ-
խարհական վարժապետներու: Հայու-
թեան քաղաքականացումը անբեւաւա-
րելի է առանց աշխարհական, ոչ Տէր -
Թողիկեան նախալրթարաններու ցան-
ցին: Իսկ այդ ցանցը, վարժապետներու
եւ խմբագիրներու համեստ այլ կենսական
փաղանջը չէր կրնար գոյութիւն ունե-
նալ՝ եթէ հին ռէֆորմն ու կարգը արդէն
տկարացած չըլլային: Արդ՝ այսօր քա-
ղաքականացնող գրականութիւն մը լըր-
ջօրէն պահանջող ստիպում է պար-
կեշտօրէն հարցնել, - ո՞րք կ'ապրի ըմ-
փրագահութիւնը: Ո՞րք իր հեղինա-
կութիւնը կորսնցուցած է կամ կորսնցը-
նելու վրայ է օտար տէրը, օտար մշա-
կոյթը, եւ հայ իշխող տարը: Ո՞րք կայ
կամ կարելի է ստեղծել կառոյց մը (նա-
խալրթարաններու ցանցին նման, ա-
նոր զուգահեռ) որ կրնայ տարածել ընդ-
դիմադրութեան համար կենսական «գը-
րահանաչութիւնը», որպիսին էր քեֆնիք
կարողութիւնը (գրել - կարդալ գիտնալ)
եւ անոր օղակուած մտածելակերպը
(մեկնաբանական ըմբոստ ոգի, անձնա-
կան ու հաւաքական ինքնապատկերացման
նոր թափ): Առանց պատասխանելու նը-
ման հարցումներու, չենք կրնար կուսնել
նոյնիսկ թէ մշակոյթի ո՞ր ճիւղը (գրա-
կանութիւն, երգ, Փիլմ, վիպէօ, նկար-
չութիւն, ճարտարապետութիւն, պատ-
մագրութիւն, կրօնք, քննադատական մը-
տածում, քաղաքական մտածում), ո՞ր
տեսակը, ժանրը կամ սեռը ընդունակ է
նման քաղաքականացում մը «կրկնելու»:
ՀՅԴ - ն կ'ուզէ որ պատմութիւնը,
այս պարագային՝ յեղափոխականացումը
կրկնուի, սակայն նման կրկնութիւններ,
վերա - ծնունդներ դիւրին չեն կատար-
ւիր եւ երբեք «նոյն» չեն վերստեղծեր:
Յիշել չէ՞ք - Մարքսական խօսքը -
առաջին անգամ ողբերգութիւն, երկրորդ
անգամ՝ գուշտ:

(Բ). - Նախորդ պարբերութեան մէջ
ընդգծուած իրականութիւններէն մէկը
կ'արժէ անշուք քննել: Տասնութներորդ
դարու Հայութեան քաղաքականացման
մէջ դեր խաղացին մշակոյթի այն տար-
րերն ու սեւերը, որոնք երկու յատկանիշ
ունէին: Նախ՝ համեմատաբար անկախ է-
ին վերնախաւերու հակաշնչին, եւ ուրե-
մըն՝ կ'ընդունէին նոր, յաճախ ոչ - հայ
սովորներէն, նաեւ ըմբոստ անձերէ եւ իւր-
րակներէ ծաղող զաղափարներ, այսպէս՝
Նալբանդեանի, Պէշիկթաշեանի, Պատ-
կանեանի քերթուածը, Բաֆֆիի եւ Ծե-
րենցի վէպը: Նաեւ՝ ժողովրդական, յետոյ
յեղափոխական երգը: Ի վերջոյ, 1890-էն
ետք, ժողովրդական լուսանկարն ու ֆարս-
փոսքալը, որ կը պատկերացնէին, - օ-
րինակ՝ հայ Փէտայիներ: (1984-ին ի-

ՔՈՄ-ի հրատարակչականը հրատարակե-
լայդուկ հատորը. գեղեցիկ դերք, որ
ունի զեղադրական ու պատմագիտակա-
նութիւն, եւ որ աւելին պիտի ունենայ
եթէ զայն պատրաստողները վերանայն
փրփակաւորի այն ճիշդ ու աշխատասէր
որ ՀՅԴ-ն տարաւ, տարածելու համար
իր հայրենիներուն փալապէս դէմքեր
յուշը եւ սպասարկութիւնը, անունն
առնական համբաւը, թէ՛ 1894-էն 1912
թէ՛ ալ՝ որոշ չափով, 1922-էն ետք: Հայ
կը մատնանէմ լուսանկարչական տա-
րապահատուած, զրեթէ մոռցուած ձե-
ղը, որովհետեւ թէ՛ տասնութներորդ դա-
րուն, թէ՛ ներկայիս, Միջին Արեւելի
մէջ լուսանկարչական արհեստին մասան
դէտներէն շատեր Հայեր ըլլալով հա-
ղիւն, այս սեռը քաղաքականացման
բաղձին չենթարկուիր ընդհանրապէս
կուսակցական մտաւորականութեան տա-
մանափակ երեւակայութեան պատա-
ռաւ, բացի՝ ինչպէս ըսի, հայրենա-
յին շըջանէն):

Ուրեմն, թէեւ զաղափարաբանութիւն
մը, այս պարագային քաղաքա - յեղա-
փոխականը, կրնայ թափանցել մշակո-
յթային ամէն սեռի մէջ ու անոր միջ-
ցաւ՝ տարբեր մտքերու մէջ, ամէն լըր-
ջան ունի իրեն յատուկ սեռեր, որոն
թէ՛ համեմատաբար անկախ են վերնա-
խաւերու հակաշնչին, թէ՛ ալ՝ ժողովրդ-
ականութիւնը կը վաշխեն, դիւրաւ կը
րացուին ժողովուրդին կողմէ: 1978 -
Երանեան յեղափոխութեան մէջ հայ
գեր խաղաց ֆաւսէք - քէլիք, ձախը-
րը, որուն միջոցաւ կէս - անգրագիտ
պարսիկ ժողովուրդը անգաղար ունկնա-
րեց ինքնիշխան պատգամը: Այսօր, կը
ֆիլմն ու երգայնակը տեղի կու տան վի-
տէօյին եւ ձայներիդին, ու ամէն ին-
համակարգիչին, արդեօք ատենը չէ
մտածելու թէ՛ ո՞րն է աւելի ժողովրդ-
կան միջոցը, զաղափարաբանութեան նա-
ռախլու, - վիպակա՞ն դպրոցը, թէ՛ վի-
տէօ շինելու դպրոց մը: Ճիշդ է որ կը
կուրն ալ կարելի է գորակողի ենթակի
սակայն եթէ հարցը զանդուածին վրա
ազդող, ազդու փրփակաւորն է...

(Գ). - Երբորդ կարեւոր հարց մի
քաղաքականացման շարժումի ենթակա-
յին, ունկնդիրին հարցը: Հոս, թէ՛ ՀՅԴ
թէ՛ ալ ՀԱՀԳԻ նոյն դասը ստրկած են
նոյն պատասխանը գտած, - երկաստ
դութիւնը: Անցեալը, Բարգէն Սիւնի
սկսած, լի է օրինակներով: Զոհուած
պատրաստ սերունդը կու գայ զիջել
ու բանուր համեմատ զատակարարեթէ,
որոնցմէ գրեթէ գուրկ է այսօր, տասն
մեծամասնութիւնը արեւմտեան Սփիւ-
քին, եւ կամ կու գայ քաղքենի երկա-
սարգութեան իտէլապաշտ հաստածին
Քիշ մը այսպէս եղած է բոլոր յեղափո-
խութեանց պարագային: Երբ պատ-
րագիւրը կ'ըսէ. - «Գիրուորեալ մամուլ
նոյն եւ ամենայն ժողովուրդին», «ժո-
նուկ» թաւը, որ երկիմաստ է, ներկայի
կը մեկնաբանենք իբր պատանի ու եր-
տասարդ: ՀՅԴ-ի «Կայծեր» պարբեր-
ութիւնը, որ լոյս կը տեսնէ 1983-ի Յունի-
սէն ի վեր, Կ. Յովհաննէսեանի խմբա-
րութեամբ, ողևորուած թերթ մըն է որ
կ'ուզէ ողևորել ու յեղափոխական ողջ
սողովրդի երկտարակութիւնը, Բաֆֆի
սկան կայծերու վերածնունդով: Կը
նայ երկու հարցում, - արդեօք երկա-
սարդ, զրեթէ պատանի սերունդի մը
գաղաքականացումը կը բաւէ՞, իբր մա-
ցում: Միայն ուղղակիօրէն «Թերթ»
մօտենալով կը տարուի թաղթերթա-
կայծերը: Եւ յետոյ, նորէն, մամուլ
երբ երկտարակութեան միտքն ու հո-
ւէ թիւալը, արդեօք գրականութիւն
յարմար սե՞ռն է, միջոցն է նման մա-
ցումի: Պատասխանը «ոչ» է, հաստա-
րար: Նոյնիսկ գրաւոր ուրիշ մօտեցու-
նեք (օրինակ՝ իտալական վերլուծա-
մեկնաբանական յօդուած, յուշար-
թիւն, Մալխասեան պատում) կ'աւա-
ռուին համեմատաբար. ո՞րք մնաց ոչ-պը-
կանը:

Անշուշտ այսպիսի ուրուագիծ մը
սպասել նոյնիսկ նշուած տարբերութիւն
լուծումը, եւ շատ աւելի հեռու է բա-
լոր գործօն աղլակներու թուարկու-
թեան վերլուծումէն: Զիս մտահոգող բար-
ձրագիւր կէտերէն մի քանին շոշափելի
այն հոս, եւ մտահոգիչ է իտալական
այսօր քաղաքական, «յեղափոխական»
հասարակչական ոչ - անօրուտ սակա-
նականացման անբաւարար ու պէտք
պէտք կու չմտածուած գործունէութիւններ
կու գայ միանալու մշակոյթի քաղաք-
կանացման գորակողը: Նման շարժ-
ներ՝ հրովարտակով չեն ստեղծու-
ալ մարտակողով: Յարդ պատասխան
նախերգանք մըն է միայն, քէշ մը
հասցեն ու բուն - նախերգանք մըն
այս՝ իմ ուրուագիծը:

ԽԱՅԻ ԹԵՂԵՂԵՂ

Fonds A.R.A.M

խօսակցիներն էին որ մերը «Արմի-
նիան էստ պիզանթին էմիլար» անունով
հրատարակեցի:

Հ. - Կրեմլի անհատական, քե մեծ է,
կարեւոր տեղ ունի մեր մշակութիւն մէջ
մեր հարապատեցումները: արդեօ՞ք ա-
տոր գուցահեռ տեղ մը կրնամք գնել
մեր զարգացումները: մանրակար - քան-
դակ - որմանակար:

Պ. - Մանրակարները՝ այս: Թէ բուն
Հայաստանի եւ թէ Լիբիի մանրակար-
կարչութիւնը բարձր տեղ ունին:

Հ. - Բուն Հայաստան երբ կ'ըսէ, մե-
ջը կ'առնէ՞ վաւարականը:

Պ. - Վաւարականի արուեստը աւելի
ժողովրդական է. համակրելի են, սա-
կայն նոյն որակը չունին:

Հ. - Արդեօք ո՞ր է մեր զարգացում-
տիւն ամէնէն փայլուն շրջանը. քե ժամա-
նակի, քե շրջաններու տեսակետէ:

Պ. - Հայաստանի 10րդ եւ 11րդ դարու
դարձերը, յետոյ Գլաճորի համալսարանի
շուրջը, Միւնիքի դարձերը. սակայն միջ-
նադարեան Կիլիկիան արուեստը աւելի
բարձր է. շատ աւելի օրինակներ ալ ու-
նինք: Գիտէք, Հայաստան արշաւանքնե-
րու երկիր եղած է, շատ բան կորսուած
է: Ստեփանոս Օրբելեան տեղ մը կը յի-
շէ որ հազարէ աւելի ձեռագիրներ բեր-
ցի մը մէջ գրուած էին պահուելու հա-
մար եւ ամբողջ փճացած են Սիւնիքի մէջ:

Մարդ կը դարձանայ. այդ որքան մեծ
արտադրութիւն եղած է որ այսօր մեծ
թիւով հասած են մեզի. միայն Մատենա-
դարանը 10 հազարէն աւելի ձեռագիր կայ.
4 հազար կայ Վենետիկ: Երուսաղէմ՝
նոյնպէս: Քանի մը հազար ալ Հալէպ եւ-
այլն: Եւրոպայի մէջ Միսթարեաններէն
զատ ամէնէն շատ Փարիզ կայ: Ազգա-
յին մատենադարանը՝ 300է աւելի: Հոս
Լուի ԺԴ-ի շրջանէն սկսած են կանոնաւոր
կերպով հաւաքել:

Հ. - Գրեթէ 20 հազարի շուրջ է ուրեմն
հայկական ձեռագիրներու թիւը այսօր:

Պ. - Այո:

Հ. - Եւ ամենցով ամէնէն ինքն...

Պ. - Գրդ գարէն է. աւելի հինէն էջեր
կան միայն:

Հ. - Կը գարմանայիք, քե հալիստակ
բոլոր ժխտական պայմաններուն -արշա-
ւանք, քալան ելլան - մեծ թիւով ձեռա-
գիր հասած է այսօր մեզի. կը խորհիմ քե
երկու պատմաբան կան ասոր հաւար-
նալիս այն, որ ինչպէս ըսիք, շատ արտադ-
րած են, յետոյ մանա պահելու իրենց հո-
գածութիւնը, գործարաններ:

Պ. - Այո, սակայն երբ պատերազմ է,
կու գան կը հրդեհեն, Եգիպտացիները,
Արաբները երբեք եկան Սիւն օրինակի հա-
մար, ամբողջ քանդեցին, այլեցին. խնա-
մով պահեն ալ շատ անգամ բանի չէր
ծառայեր: Միշտ կ'ըսուի ձեռագիրներուն
մէջ, որ խնամքով պէտք է պահուի: Ձե-
ռագրի մը մէջ գրուած է. «պատերազմի
ատեն թաղեցէք, պահեցէք. բայց խաղա-
ղութեան ատեն հանեցէք, կարգացէք»:

Հ. - Ամբողջ մտայնութիւն մը կը յայտ-
նուի ասով:

Պ. - Այո: Յուցականեղէն մէկուն մէջ
յիշած եմ այս պարագան: Յուզիչ է կար-
գայ ձեռագիրներու յիշատակարանները:
Գիտէք, թէ մէկ տեղէն միւսը կ'երթար
մարդ լուս քրիչ մը, մագաղաթը, ներկը
գտնելու համար:

Հ. - Այսօր որքան ծանօթ է մեզի ի-
րենց գործածած քեմիքը. կրնամք ըսել
քե ինչ կը գործածէին սա կամ մա մեր-
կին հաւար:

Պ. - Կան ձեռագիրներ որոնց մէջ գրե-
ւած է գոյներու բազմազանութեան մա-
սին. հիմա կրնան քննել նաեւ գործած-
ուած նիւթերը:

Հ. - Միշտ հալիստ մը կայ հայկական
արուեստը, հարաւարապետութիւնը մկա-
սելու բիւզանդականին մէկ ճիւղը, կամ
մասնակիւր: Ի՞նչ կը խորհիք այս մա-
սին:

Պ. - Չափազանցուած ձեռով ճիւղ չէ:
Բայց միւս կողմէ կարելի չէ ըսել թէ ազ-
գեցութիւն չէ եղած:

Հ. - Այսինքն կայ ուրաջն գիծ մը, քան
մը, որով մերինը կը գատուի միւսին:

Պ. - Այո. մեր հարաւարապետութեան
եթէ նայինք, ընդամենը կարծիքով
է, հայկականը՝ քարով: Երկու տարբեր
նիւթով կարելի չէ նոյն բանը ընել: Ազ-
գեցութիւնները կարելի չէ ուրանալ եւ
կարելի չէ սահմանել: Քիչ մը պատահա-
կան է. որոշ ճարտարապետ մը կրնայ
ուրիշ տեղ մը երթալ ու բան մը տես-
նել, կիրարկել: շատ փափակ խնդիր է
այդ: Բաներ կան որոնք զիւրիկ կը տես-
նուին, սակայն ոչ բոլորը: Յետոյ, այ-
սօր ալ գիտութեան մէջ տարբեր տե-
ղեր նոյն գիտար կ'ըլլայ. նոյնը եղած է
միջնադարուն. յեղաշրջումի հարց է:
Կը գրուանամ վճռական խօսքէ ազգե-
ցութիւններու հարցին մասին: Այնքան

տուեալներ կան որ կ'անցիտանանք...

Հ. - Ազգեցութիւնը անուրանալի է ան-
շուշտ. սակայն կրնամք ըսել քե մեր հար-
աւարապետութիւնը ունի իմբնութիւն գիծ
մը որով կը գատուի բոլորէն. չէ՞:

Պ. - Այո. ճիշդ է:

Հ. - Նայն քանը կարելի է ըսել ման-
ւանակարներու եւ փանդակներու մա-
սին:

Պ. - Ինծի եթէ մանրակար մը բերուի,
կրնամք ըսել - գրեթէ միշտ - թէ ընդհա-
նական է կամ հայկական. նաեւ գարը:

Հ. - Իսկ վրացական՝ ձեռագիրները...

Պ. - Սակայն, 9րդ - 10րդ դարու դու-
ծերը շատ կը նմանին հայկականներուն:
Վերջին աւելի նման են ընդհանրականին:
Այնքան աշխատ շատ չեն որքան հայկա-
կանները, մինչդեռ եկեղեցիները աւելի
մեծ թիւով մնացած են հոն: Որմանակար-
չութեան աւելի շատ օրինակ ունին քան՝
մենք: Իմ կարծիքով վրացական մանրա-
կարչութիւնը աւելի ազդուած է ըն-
դհանրականէն, քան՝ մերը: Սակայն ինչ-
պէս ըսի, իրենց մօտ պահուած աւելի
շատ որմանակար կայ: Իրենց երկիրը
մերինին պէս ենթակայ չէ եղած ներխու-
ժումի, արշաւանքներու. յետոյ աւելի
բարեբեր է: Երբ Հայաստան էր՝ կ'ըսէ-
ին. «Վրաստան փայտ մը կը անկեն ծառ
կ'ըլլայ, մենք ծառ մը կը անկենք փայտ
կ'ըլլայ»:

Հ. - Շատ մը օտար գիտական շրջա-
նակներու մէջ գտնուած է. Ի՞նչ է արդ-
եօք օտարներու գնահատումը գէպի մեր
արուեստը... Խնդրեմք հարցադրուիմ եւ
մանրակարչութիւնը:

Պ. - Շատ դժուարեղով կը խօսին. անդ-
լիցի պաշտօնակից մը ունիմ, քանի մը
տարի առաջ Հայաստան գացած էր, Մա-
տենապարանի գիրքերը եւայլն տեսած,
վերջերս երբ եկած էր, կ'ըսէր. «այնքան
ափսոսացի որ հայերէն չեմ սորված եւ
հայկական արուեստը ալ քիչ են գրագած
չեմ»: Այսօր, միջնադարեան արուեստով
զբաղուցներ Հայաստանը երբեք չեն մոռ-
նար:

Հ. - Արդեօք մեր զարգացումը ի՞նչ
տեղ ունի միջազգային բեմին վրայ:

Պ. - Բարձր տեղ մը ունի: Բիւզանդա-
կանը, մանաւանդ արեւմտեանը շատ օ-
րինակ ունին. այս պատճառով զփուար է
բազմաթիւ, սակայն եթէ անէք որակա-
ւոր հայկական արուեստի դորձ մը եւ
նոյն շրջանի ընդհանրական կամ ֆրանսա-
կան մը, տարբերութիւն չկայ անոնց մի-
ջեւ: Մերինները թիւով քիչ են այնքան:
Այնպէս որ զփուար պայմաններ ունէին.
Երբ կարգաւ քիչատակարանները, կը
տեսնէք որ մէկը սկսած կ'ըլլայ փանք մը,
թշնամին կու գայ, կը ստիպուի երթալ
ուրիշ տեղ... Գրիչ մը դրած է. «Սեն-
հակա ցուրտ է, կրակ չկայ»: Յետոյ զը-
րած պէտք էր ունենալ նիւթերը ձեռք ձը-
րելու համար:

Հ. - Իրե՞նք կը պատրաստէին մերկերը:

Պ. - Այո:

Հ. - Արդեօք կ'ա՞ն ձեռագիրներ, որոնց
մէջ մէկէ աւելի անգ զօմ կ'ա՞ն գրած ըլ-
լայ:

Պ. - Այո: Օրինակ Թորոս Ռոսլինի դոր-
ձերուն մէջ կան նկարներ, որոնք նոյն
արժէքը չունին միշտ: Օղնակներ կ'ու-
նենային: Ամերիկա գտնուող ձեռագրի մը
մէջ, որ ստորագրուած է Թորոս Ռոսլինի
կողմէ, չեանի է որ բոլոր նկարները իր
գործը չեն:

Հ. - Ինչո՞ւ կը նկարագրադէլին արդեօք.
միայն զարգարելո՞ւ նպատակով կ'ընե-
ին:

Պ. - Այս մասին խօսելու համար պէտք
է յունական, բարբարոս արուեստէն ըս-
կալ: Կ'ուզէին որ գործը աւելի մատ-
չելի ըլլայ, աւելի հասկնալի: Եկեղեցի-
նու մէջ ալ նկարները կը զօնէին, որ-
պէսզի ազդեցութիւն կը գործնայ անոնց վը-
րայ. նոյն պարագան էր ձեռագիրներուն
համար. հոն մանաւանդ որ բացատրող ալ
չկար:

Հ. - Սակայն այդ ձեռագիրները ժո-
ղովուրդին մօտ չէին գտնուեր, կը մնա-
յին վանքներու մէջ...

Պ. - Մեծ մասով. սակայն անհատներ
ալ կ'ունենային: Յիշատակարանի մը
մէջ կը պատմուի, թէ մէկը որքան կ'ու-
զէր ձեռագիր մը ունենալ, գրած կը հա-
ւաքէր այդ նպատակին համար, ծանօթ-
ները կ'օգնէին իրեն: Յետոյ նաեւ երբ
կ'ուզէին ազդեցիկ, գրեթէ մը չունէին ա-
տոր համար. այսօր զիւրիկ բան է գրեթ
ունենալ:

Հ. - Միայն կրօնական գիրքեր նկարա-
գրադած կ'ըլլային արդեօք:

Պ. - Կան ուրիշներ ալ: Աղեքսանդրի
պատմութիւնը կայ պատկերազարդ: Գիր-
քը մատուցելի պէս էր իրենց համար: Կ'ու-
զէին որ կրօնականները աւելի լաւ ըլ-
լան:

Հ. - Դառնումք այսօրուան. պիտի ու-
զէինք մեր վերջին աշխատութեան մասին
խօսիլ քիչ մը:

Մ Փ Ի Ի Ռ Ք Ա Հ Ա Յ Ո Ւ Ք Ր Ո Ն Ի Յ

Այս անգամ Սկովտլոյ մայրաքաղաքէն՝
Էդինպուրգէն կը գրեմ: Փաբլիստացիներ-
ու հաշարանի մը մէջ: Քիչ առաջ ժան-
դոտած արարեքէնովս խօսակցութիւն մը
ունեցայ Թունուցիի նպարաւմանաթի մը
հետ, որ՝ ինչպէս կ'երեւի, Փաբլիզ եր-
թաւու համար ճամբայ է եւրո, «Էդուր-
ւեր» է, ու հաստատուած է հոս...
Այն եւրոպական քաղաքներուն մէջ,
ուր Հայ չեմ ճանչնար, Միջին Արեւելքը
կը փնտռեմ, իր հաշարաններն ու նպարա-
ւմանները: Եւ, ինչպէս այս պարագա-
յին, զանոնք յաճախ կը գտնեմ համարա-
րաններու մօտ: Անգլիացիներ եւ Սկովտլո-
յիներ ընդհանրապէս՝ համեմատած ուսուցիչ-
«արկածախնդրութիւն» նկատուցներ են,
սակայն համարաբարեան երկրորդադ-
ամէն տեսակի ճաշ կը փորձէ, մանաւանդ
երբ աժան է ան:

Երեսուցից ժամէ ի վեր հոս եմ:
Ամերիկայէն՝ Լոնտոն, Լոնտոնէն՝ ա-
ռանց դադարի, ուղղակի հոս: Սկովտլո-
յին, թաղաւորանիստ ուստանը, մայրա-
քաղաքը: Վաղը կը մեկնիմ Ապրիլի,
փոքր ու համարաբարեան քաղաք,
ուր գաղափարներն մը պիտի տամ, ու
պիտի մասնակցեմ երեք օրուան ընթաց-
քին տեղի ունեցող համալսարանի մը՝
որուն նիւթն է ահաբեկչութիւնը:

Կանոնը համար էլայ, որպէսզի առիթն
ունենամ այս քաղաքը տեսնելու: Գիր-
քերով ողբերգուող անձ մըն եմ, ու պա-
տանեկութեան կարգադրած եմ վեցհա-
տորեայ վիպաչարք մը պատմական վէ-
պերու, որոնց հերոսը Սկովտլոյի մըն
էր (հեղինակին նման): Այդ վիպաչար-
քին շնորհիւ, - ուղարկեմ որովհետեւ
Սկովտլոյի Բրիտանական Կայսրութեան
մաս կը կազմէ (իսկ ես՝ բրիտանական
գրականութիւն սերտած եմ ժամանակին),
քիչ մը բան սորվեցայ այս երկրի պատ-
մութեան մասին ալ:

Երկաթուղիի կայարանը, թերթաւա-
ճառին մօտ, մեկհատորեայ, թղթակազմ
զիւրք մը կարծես հայեալքս կ'ազդեցէր,
իր կողքի կայսրայ, սկովտիական զօ-
ւակով ու վերնադրով, - «Պատմութիւն
Սկովտլոյի»: Գնեցի, ու երբ կը վճարէի՝
մտածեցի թէ չկայ անգլերէնով գրուած,
միահատոր, մատչելի, թղթակազմ «Պատ-
մութիւն Հայոց» հատոր մը: Ֆրանսա-
յի Հայութիւնը ունեցաւ հասարակօր, մի-
ահատոր պատմութեան մը նման, որ՝ հա-
կառակ իր տկարութիւններուն, արժէք
մը կը ներկայացնէ: Մինչ Միացեալ Նա-
հանգներուն մէջ նման բան չկայ գեո,
եւ հայաճին ակադեմիականները այլեւս
վարժուած են այն մեղադրանքին, որ
հետաքրքրուած Հայեր կ'ուզեն իրենց՝
«Դուք ինչ կ'ընէք: Ոչ Եդուին պատմու-
թիւնը զրեցիք, ոչ ալ Հայ ժողովուրդի,
որպէսզի տամ (տղուս, օտար կնոջս, գը-

րացիիս) որ կարդան»: Անկեղծ ու վա-
միտ աչք անձերը չեն գիտեր թէ նախ-
քեր ակադեմիականներուն ընտրող, եւ
նոնց զանազանութիւնը՝ հայ մեծաւոր
ներու հետ, գլխաւոր արգելք է որ
պատմագրքի իրագործման: Հայ ակադե-
միականները, որոնց ողն - ու - ծով-
ները մտած ու խաբիւր զբաժնէ մասնա-
գիտացման հանդէպ ակնածանքն ու
անձ կրնայ լաւ գրել մեր երկարամե-
պատմութիւնը, քանզի փաստորէն չկը
մէկ ակադեմիական՝ որուն մասնագիտու-
թիւնը ընդգրկէ մեր ամբողջ պատմու-
թիւնը: Կ'եղբարկացուի, ուրեմն, թէ ի-
րաքանչիւր պատմական շրջան պէտք է
փաստաւոր մէկ մասնագէտի, ապա բոլոր
հատուածները պէտք է խմբագրուի
Իսկ այս բոլորին իրագործումը՝ ասի-
ներ ու մեծ գումարներ կը պահանջէ:
Գործի լծուած են մեր ակադեմիական
նուիրաւոր մեծերը, եւ այդ անգլիաւոր
«Պատմութիւն Հայոց» իրագործման
համարուն վրայ է: Միջոցին, երբ, օրինակ
երկրորդական վարժարանի ամերիկացի
ուսուցչուհի մը Հայոց Պատմութեան մա-
սին զիւրք խնդրէ ինձէ, որովհետեւ քե
զատպանութեան մասին լսած է ու վա-
ղէ հրէական սպանդը զատաւանդած ասի-

Գրեց՝
ԽԱՅԻԿ ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆ

Հայոց մասին ալ խօսիլ (ինչ որ պատմե-
ցաւ ամիս մը առաջ), եւ անվարան Մա-
քըլ Առլէն Կրասերի «Անցը՝ Դէպի Արա-
րատ»-ը կու տամ ձեռքը: Երկու օր ետ
կը հեռագրեմ: «Ապիմ» է զիւրք, որ
պատմումի ձերբով գրուած է:

Այս բոլորը մտքէս կ'անցնի, երբ կը
չափեմ Էդինպուրգի փողոցները: Կ'որ-
չեմ գրել: Թուղթ չունիմ քովս: Հաղա-
դէպ է որ սեւ, փողոս պաշտակաւ եւ
զանազան նոթատետրերս չունենամ ու-
սիս վրայ, սակայն զանոնք ձգած եմ
երկաթուղիի կայարանին կից պանդակ-
մէջ: Եւ ուրեմն կը փնտռեմ, Կիրակի
օրով, բոլորեմ անոնք որ այս զանախ քա-
ղաքին մէջ, ոչ միայն հայաբան, այլ
թղթավաճառ: Կը գտնեմ արդէն իսկ մա-
նանչուած թունուցիի նպարաւմանաթի, որ
նոթատետրեր ալ կը ծախէ, ապա՝ փա-
քիսթանցիներու այս հաշարանը, որ ալ-
լատաւորները կը չափակրատեն իրենց
Փունճապի լեզուով, լեզուով մը՝ որուն
մէջէն իմ ակաճիւս կը խօսին ինծի աւելի

Պ. - Տարիներէ ի վեր նիւթերը հաւա-
քած եմ, գրեթէ ամբողջ կիլիկիան ձեռա-
գիրները տեսած եմ...

Հ. - Փանի՞ք հաւ եմ:

Պ. - Հարկւրներով: Նոր Ջուզա գտնե-
ւող մէկ - երկու հատը միայն չեմ տե-
սած: Սակայն պատկերներ ունիմ:

Հ. - Ուրիշ հրատարակութիւններ ե-
ղած են կիլիկիան մանրակարներու մա-
սին:

Պ. - Այո: Հայաստան Լեւոն Ազարեան
հրատարակած էր կիլիկիան մանրակար-
ներու մասին: Յետոյ Մարգարի Պիճակի
մասին ալ գիրք կայ. Թ. Ռոսլինի մասին
զարձակ Հայաստան պիտի հրատարակ-
ուի, յառաջարանը եւ գրեցի:

Հ. - Կիլիկիան մանրակարչութիւնը
պատմական Հայաստանէն որոշ տարբե-
րութիւններ ունի՞:

Պ. - Աւելի եւրոպական ուղեցուցիչ
մը ունի. գիտէք, չիման մէջ էին, իստոն
ամուսնութիւնները կ'ըլլային. յետոյ, Կի-
լիկիայ մէջ եւրոպական հաստատութիւն-
ներ ալ կային:

×

Ջրոյցը կը շարունակուի. Սկիւարի
Տէր Ներսէսեան կը խօսի երկարօրէն Հա-
յաստանի իր պարունակներուն, տպուկու-
թիւններուն մասին: Երկու անգամ գտնե-
ւած է հոն. «Էջք գիտեր ինչ զգացում
մըն էր ամէն կողմ հայերէն տեսնել. փո-
ղոցներուն անուանները եւայլն. առաջին
անգամ 1960ին էր երբ տակաւին Հայաս-
տան զաջող շատ ճամբորդներ չկային»:
Կարճ կը տեսնեմ իր մասին բացուած փա-
կազինները: Խօսքը կու գայ զարձակ ձե-

ռագիր-մատենաներու. անոնց կորուս-
տին: Յաւ կայ աչքերուն մէջ երբ կ'ըսէ
«Որքան ձեռագիրներ անհետացած են
1915 - 16ին ընթացքին. ցուցակներ ու-
նինք, չկան այլեւս այդ ձեռագիրները»:
Արժաւ րուական կային, այսօր ոչինչ
Սեբաստիոյ գործերը Երուսաղէմ են:
Փրկուած են: Անհատներ կրցած են որով
փրկուել: ամէնուն պարագան, հա-
կառակ փրկելը տարբեր եղած է: Ու կը
կրկնէ. «Կը զարմանամ որ այսօր քան
մնացած է»:

×

«Արթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին», «Բի-
զանդական արուեստը», «Հայկական ար-
ուեստը», «Հայկական մանրակարչու-
թիւն» գործերու եւ շատ մը թերթերու
պարբերականներու մէջ հրատարակու-
ած քաղաքի գիտական յօդուածներու
զինակ, «Հանգստեան կուլուած» այլ
գիտական հոդուածներ ներկայիս կանոնաւոր-
բար կ'աշխատի Կիլիկիան ձեռագիրներու
հատորին վրայ: «Պէտք է անպայման ա-
ւարտեմ, կ'ըսէ, եթէ նոյնիսկ չունենեմ
հրատարակութիւնը. տակաւին 3 - 4 ամ-
սուան դորձ ունիմ»:

Կը մագլթեմ որ իրեն չպակտի այլ ալ-
լատի, եւ տայ այլ աշխատութիւններ
ալ եւ ունենայ հրատարակութիւնը, նաեւ հայ մա-
նակարչութեան Բ. հատորին, որպէսզի
ան ալ վերջապէս իր տեղը գրաւէ մեր
գրադարաններուն մէջ:

Տեսակցեցաւ
Fonds A.R.A.M. թ.

Fonds A.R.A.M

«ՅԱՌԱՋ»ի սեռակցութիւնները

ՓՐՈՓ. ԺԱՆՓԻԷՌ ՄԱՅԷԻ ՀԵՏ

Փարիզի մէջ զոյտութիւն ունի արեւել-
եան լեզուներու բարձրագոյն ուսումնա-
բան մը, ուր հաստատուած է հայերէնի
ամպլոն մըն ալ: Այս ամպլոնին պա-
սախանաւորն է Փրոֆ. Ժան — Փիլէս
Մաէ: Ան արեւելեան լեզուներու, յատ-
կապէս վրացերէնին զուգահեռ, հետա-
զոյգութիւն ցոյց տուած է նաեւ հայե-
րէնին, ապա Հայաստանի մէջ կատարե-
լագործած իր այս մասնագիտութիւնը,
ն. Փրոֆ. Յ. Ֆէյտիի հանգստեան կոչ-
ուելէն ետք (1977) նշանակուած հայագի-
տութեան ամպլոնին ղեկավարութեան:

Երբ կ'երթանք տեսակցութիւն մը ու-
նանալու իրեն հետ, համայնարանին ներս
հայերէնին պարզած պատկերէն աւելի կը
հետաքրքրէ մեզ սա օրերուն, լիսէններու
մէջ, կամ լիսէական ուսանողութեան հա-
մար մեր լեզուին ճակատագիրը. Ժանօթ
է, թէ վերջերս զանազան ձեռնարկներու
ընթացքին, թէ մամուլէն, յաճախ խոս-
ուեցան, գրուեցան պաշտօնագրի քննու-
թիւններու հայերէնին որպէս Ա. կամ Բ.
լեզու ընդունուելու հարցին մասին: Յատ-
կապէս Սամուէլ — Մուրատ վրժ. ի տե-
սուէ. Հ. Վարդան Քէլիշեանի այս ուղղու-
թեամբ ստացած զբաղան պատասխան —
զրոյթները («Յառաջ», Մարտ 5) չըջա-
նի կրթական պատասխանատուներէն, իս-
կական լաւատեսութիւն ծաւալած էր հե-
տաքրքիր չըջանալներու մէջ:

Մեր զրոյցը կը սկսինք ուրեմն այս
կէպէն. կը պատասխանէ մաքուր արեւե-
լահայերէնով մը, ուր ոչ մէկ օտար բառ կը
լանգրէ մուտք գործել:

Հ. — Որպէս այս հարցով զբաղող ու լա-
ւաստեցող անձ մը, ի՞նչ ունիք մեզի ըսե-
լիք այս մասին:

Պ. — Ես երկար ատենէ ի վեր ուզած եմ
որ այդ իրաւունքը տրուի. պաշտօնական
լեզուներէ դատ, ինչպէս՝ գերմաներէնը,
իտալերէնը եւայլն, արտասահմանեան ժող-
ովուրդներու պատկանող ուսանողներ ի-
րաւունք ունին, ըստ իրենց հպատակու-
թեան, ընտրելու իրենց լեզուն, պաշա-
նարէնի քննութեան համար: Ուզեցի որ
Հայերու եւս տրուի այդ իրաւունքը. սա-
կայն օրինական հնարաւորութիւն չկար,

քանի որ Հայերը պետութիւն չունէին:
1980-էն ետք որպէս սկզբունք կառավա-
րութեան պատկանող քանի մը անձնաւո-
րութիւններ ընդունած էին թէեւ, սա-
կայն ոչ մէկ որոշում պաշտօնագրէն հրա-
պարակուեցաւ:

Հ. — Հ. Վարդանի տրուած պատասխա-
նը...:

Պ. — Թէեւ պաշտօնական էր, սակայն
չէր յենուր հրատարակուած որեւէ օ-
րէնքի ընդգրկ. կարելի է միայն ապագայ
կարգադրութիւններու սկիզբ մը նկատել:
Ինչպէս ըսի, հայերէնը ֆրանսական Պե-
տութեան համար ոչ պետական լեզու մըն
է այսօր, ոչ ալ դաւառական լեզու մը,
դժուար է օրինական տրամադրութիւննե-
րու պատշաճեցնել կացութիւնը: Եթէ
բազմաթիւ ծնողներ այս ուղղու-
թեամբ դիմում կատարեն, թերեւս հե-
տապիւրուի ու վերջապէս օրինական դառ-
նայ:

Հ. — Ներկայի պայմաններու մէջ ի՞նչ
ընոյթ ունի հայերէնի քննութիւնը լիսե-
ւարտներու համար:

Պ. — Նոր նիւթեր պատրաստեցինք դը-
րաւոր քննութեան համար: Նախարարու-
թեան ընդհանուր ցուցմունքներ ստացայ
այս մասին, ինչպէս ուրիշ նման լեզուներ
ու համար:

Հ. — Կրնայի՞ք ըսել թէ ինչե՞ք կը պա-
հանջուիք պաշտօնագրի աստիճանին հա-
յերէնի գրաւոր քննութեան մերկայացող
ուսանողի մը:

Պ. — Իրեն 30 տողոց ընդգրկ մը կը
տրուի. յետոյ երեք տեսակ հարցում
կ'ուղղուի. Ա) Բնագրին մասին հարցում-
ներ, բառերու նշանակութիւն եւ ընդգր-
կիւն, բ) Բնագրի լեզուականութեան եւայլն, Գ) Հա-
րաւորութիւն, օրինակի համար ուսանո-
ղէն կը պահանջուի որ տրուած նիւթին
նմանութեամբ այլ ընդգրկ մը պատրաս-
տէ, Դ) լեզուական գիտելիքներ, ինչպէս
քերականական հարցումներ, հատուածի

մը թարգմանութիւնը մէկ լեզուէն միւ-
սը:

Իսկ եթէ քննութիւնը բերանացի է ու-
սանողը պէտք է 20 կտոր պատրաստած
ըլլայ, որոնցմէ կ'ընտրուի մէկը որպէս
քննութեան ընդգրկ:

Այս մասին յետագային եթէ պետական
որոշում մը տրուի պէտք է անպայման
քննութեան ցուցմունքներ պատրաստուին
ու հրապարակուին:

Հ. — Պէտք ունի՞մք նաեւ դասաւանդու-
թեան ծրագրի մը, ու դասագրքերու:

Պ. — Հայերէնի ապագային համար ան-
պայման պէտք է այս հարցը պետական
տնօրինութեամբ կազմակերպուի. պաշ-
տօնական ըլլալու պարագային պէտք է
մանկավարժական կամ կրթական հիմ-
նարկ մը ստեղծել, որպէսզի ըլլալիքը
ճշդուի. յետոյ անհրաժեշտ է շատ մօտիկ
կապ պահել պետական զարգացման հետ,
եթէ ոչ, ոչինչ կարելի է: Կան տակաւին
այլ նիւթեր ալ. լեզուն սորվել անշուշտ
էականն է, սակայն պէտք է զբաղանդու-
թիւն եւ պատմա — մշակութային պատ-
րաստութիւնն ալ ընկերանայ անոր:

Հ. — Երբ «հայերէն լեզու», «հայերէնի
քննութիւն» կ'ըսե՞ք, նկատի ունի՞ք արեւե-
լահայերէնը, թէ արեւմտահայերէնը:

Պ. — Այս մասին պաշտօնական որոշում
մը չկայ. ես արեւմտահայերէն ընդգր-
կներ պատրաստեցի, զարգութիւն լեզուն
արեւմտահայերէնէն է, սակայն ուսանողը
հարցումներու պիտի պատասխանէ արեւ-
մտահայերէն կամ արեւելահայերէն, դա-
սական կամ նոր ուղղադրութեամբ: Եթէ
պահանջ ներկայանայ, կարելի է նաեւ արեւ-
ելահայերէն հարցումներ պատրաս-
տել:

Յուսալի է որ երբ հարցը պաշտօնական
ձանաչում գտնէ, Հայերը այս մասին
միաբանին ու վէճ չըլլայ: Ես շատ եմ լը-
սեք ըսողներ, «պետական համալսարանի
տնօրէնը արեւելահայերէն կը խօսի, կը
թաղէ արեւմտահայերէնը» եւայլն. այդ-
պիսի նպատակ երբեք չեմ ունեցեր: Նման
հարցեր պէտք է զարգութիւն մէջ մտնեն:

Հ. — Միջին հաշուով քանի՞ ուսանող
կը մասնակցի այս քննութիւններուն:

Պ. — 70 — 80 ուսանող. նոյնքան ալ
լիոնի եւ Մարսէյի մէջ. ենթադրե՞նք
չուրջ 200 — 250 հոգի:

Հ. — Եւ ի՞նչ կ'ըլլայ յաջողութեան հա-
մեմատութիւնը առհասարակ:

Պ. — Քիչեր կը ձախողին:

Հ. — Եթէ զիմողներու թիւը աւելնայ,
ամիսը թիւը աճեցնելու մասին քննու-
թիւն կատարելու համար:

Պ. — Եթէ պէտք ունենանք, կրնա՞մ կա-
րող ունէ մէկը նշանակել, որպէս հայե-
րէնի քննիչ:

×

Մեզի համար այնքան այժմէական այս
նիւթին ետք, խօսակցութիւնը կը շարու-
նակուի հայագիտական մասին: Լեզուի դասա-
ւանդութիւնը բաժնուած է հին երեք մա-
սի. Ա) արեւմտահայերէն, Բ) արեւելա-
հայերէն, Գ) զրաբար: Ասոնցմէ զատ կան
Հայոց պատմութեան, գրականութեան

եւ արուեստի դասընթացներ: Եթե՞ր հո-
ղինոց անձնակազմ մը միայն ունի այս
ամպլոնը:

« — Եթե՞ր հոգի ենք, ամէն բան չենք
կրնար ընել: Գոհ եմ որ Ժ. Տէմէանը
Հայոց պատմութեան դասադիրք հրատա-
րակեց ու ամէն տարի ստիպուած չենք
ըլլար ընդհանուր պատմութեան մասին
խօսելու. փոքր հարցեր կ'արծարծենք:

Ցանկալի կ'ըլլար որ ուրիշ նիւթերով
զբաղողներ հայերէնով ալ հետաքրքրու-
էին. զրաբար կամ աշխարհաբար սորվե-
ին իրենց աշխատանքներուն մէջ զործա-
ծելու համար»:

Փրոֆ. Մաէ համալսարանի հայագի-
տական ընթացքին զրաբար, արեւելահա-
յերէնի քերականութիւն, զրական մեկ-
նարանութիւն եւ քաղաքակրթութեան
պատմութիւն եւ արեւմտահայերէնի ձե-
ւարանութիւնը կը դասաւանդէ: Կը խօ-
սի Հայաստանի մէջ տեղացի մասնագիտ-
ներու հետ ունեցած սերտ զօրծակցու-
թեան մասին, ու յատկապէս այն նորու-
թիւններուն, որոնք յայտնուած են Ա-
նանիա Շիրակացիի վաստակին ուսում-
նասիրութեան ընթացքին: Մատենադա-
րանի ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեոս-
եանի աշխատանքներուն շնորհիւ այսօր
կարելի կ'ըլլայ ամբողջական չղթան կազ-
մել Ա. Շիրակացիի վաստակին: Անկէ,
Միջնադարու հայ քաղաքակրթութեան ու
մատենագրութեան կու դայ խօսքը:

« — Հայկական միջնադարեան մատենա-
գրութիւնը շատ բազմազան է. զպատկա-
նը, օրինակի համար, միալար է կրօնա-
կան — սրբախօսական նիւթեր միայն ունի,
կամ վրացականը, շատ հետաքրքրական
է, սակայն է. — Ժ. Գ. զարեւելի երկու հա-
տոր պատմութեան ձեռագիր միայն ու-
նին. եթէ մէկը կ'ուզէ վրացական պատ-
մութիւնը ուսումնասիրել, անպայման
պէտք է հայկական աղբիւրներու դիմէ:
Հայերը առատ նախանիւթ ունին. օրի-
նակ, Եղիշէն. պատմութեան աղբիւր է,
սակայն վէպ է նաեւ, քարոզական տար-
րեր կան, բարոյական մեծ բովանդակու-
թիւն ունի: Յետոյ հաշտի է միջնադար-
եան հայկական լուստեղծութիւնը.
բարձր կրթութեան իրակատար համա-
կարգ ունին Հայերը: Ասորինքէն զատ
ոչ ոք այնքան ամբողջական կերպով
թարգմանեց յունական բազմազան գոր-
ծեր:

Ժ. Գ. զարուս Այրեւանքի մէջ, օրինակ,
կը տեսնենք թէ ուսումնական մակարդա-
կը որքան լաւ կազմակերպուած էր. կը
կարդային Աստուածաշունչը, հեթանոս
հեղինակները եւ փիլիսոփայութեան բարդ
ընդգրկները»:

Հ. — Այս բոլորին քով հայագիտական
աշխատանք կը տանիք նաեւ «Էմպիքի»
Քաթալիքի մէջ. կ'ուզե՞ք խօսիլ մեր այս
գործունէութեան մասին եւս:

Պ. — Հոն զրաբար քերականութիւնը
կը դասաւանդեմ, տարրական եւ աւելի
բարձր մակարդակով. կ'աշխատինք ա-
ւելի ձեռագիրներու եւ արձանագրու-
թիւններու լուսանկարներուն վրայ: Գի-
տա-հետազոտական աշխատանքի մը ան-
հրաժեշտ գիտելիքը կու տամ, կ'ուզե՞մ
տալ:

Հ. — Իսկ Revue des Etudes Arméniennes-ը,
որում խմբագրութեան քարտուղարն էք,
որքա՞ն ժամանակ եւ ի՞նչ աշխատանք
կ'անուէ մեզմէ:

Պ. — Բաւական չափ. կ'ուզեմ որ լուրջ
գործ մը ըլլայ հանգէտը. կարելի կը հա-

ՕՇԱԿԱՆԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Համապատկեր»-ի 10րդ հատորին Գ. զրուխին մէջ, «Վիպոդը» վերնագրուած Օշական կ'անդրադառնայ իր վէպերուն համադրական ընդթիւն ու կը գրէ հետեւեալը. «Օշականի վէպին մեծագոյնը միութիւնը, «Մնացորդաց», ծրագրած էր ինքզինք աւարտել տարապրութեան մէջ (1915), ինչ որ կը նշանակէ համադրումը 1840-ին սկսող մեր նորագոյն շրջանին մօտաւորապէս դարու մը կեանք. իր բոլոր երեսներով (Համ. Ժ. էջ 102)։ Ու տաւոր տող վարել, կ'աւելցնէ. «Օշական ունի համադրական ուրիշ ձեռնարկ մը, «Յուանքլար» ընդհանուր խորագրով» (էջ 105)։ Երկու մէջբերումներուն միջեւ կը տարածուի երեք էջոց ծանօթութիւնը, ուր նիւթը «Մնացորդաց»-ի չգրուած Գ. հատորն է։ Ասոր կը հետեւի անմիջապէս ուրիշ ծանօթութիւն մը, նոյնքան երկար, որ կը բացատրէ «Յուանքլար» խորագրուած ծրագրին տարրոյթիւնը, պարտականութիւնը, ծրագիրը։ Երկու ծանօթութիւնները, առաջին ակնարկով՝ անազերս իրարու, խորքին մէջ՝ ստընչուած են մէկը միւսին, որովհետեւ կը խօսին չգրուած, ծրագրի մնացած գործերու մասին։ «Մնացորդաց»-ի առաջին երկու «գրքեր»-ը կ'սկսին գրուած են. կրորդը, այսինքն այն՝ որ տարապրութեան պիտի մօտենար ու «Դժոխք» պիտի կոչուէր, չունինք։ Անոր մասին հեղինակը կ'ըսէ. «Գ. հատորը, այն պարագային որ նուաճուի... պիտի պատկերէր, իւրաքանչիւրը երեք հարիւրը անցնող տարւոյ զիրեքու վրայ, մեր տարապրութիւնը...» (էջ 103)։ Միւս համադրական ձեռնարկէն ալ, նոյնպէս, մաս մը միայն ունինք, քանի որ ծրագրուած երեք հատորներուն առաջինը գրուած է, լայն յաջորդ երկու հատորներուն ձեռք չէ զոյցուցած Օշական. պրում հատորին վերնագիրն է՝ «Սահակ Պարզեւեան»։ Այն մէկն է, որ կը հասնի այսօր մեզի Անթիլիասի տպարանէն, գրքի ձեւով, լոյս տեսնելէ ետք վերջին տարիներուն՝ մաս մաս «Քաղին»-ի էջերէն։ 467 էջոց պատկառելի եւ (ինչո՞ւ իրողութիւնը պարտկել) զժուար մարտեկի հատոր մըն է։

Տասը տարի է ահաւանդիկ՝ Օշական կրկարցում, ու առաջին անգամն է որ իր դորձերէն մէկուն մասին կ'ըսեմ «դժուար մ'ըսեմ»։ Ստիպուած եմ բացատրուիլ տեւ տալու։ Բացատրութիւնը, զոնէ ետիմ հաշտու, պիտի գտայ իմ ինքնի ուշ։

Նախ պիտի շարունակեմ հետեւիլ Օչա-
կանի ծրագրային պարզարանումներուն :
Օչական «Էնտելար»ի մէջ իր հետապն-
դած առաջադրանքը կը ներկայացնէ սա-
պէս . «Գործը կը ձգտի նուաճել արեւմու-

մարիմ որ հեղինակութիւն ունենայ ան
մէջըբերումի պարազային. զրկուած յօդ-
ուածներու նօթագրութիւնները մէկ մէկ
կը ստուգենք. աննկատելի աշխատանք է
այդ, տակայն շատ ժամանակ կ'առնէ :

Հ. - Ի՞նչ է սպաֆանակը, եւ որիւմ կը սպանի :

Պ. — 800 հատ կը տպուի. 300 հատ կը սպառուի. նաեւ 100 օրինակ կը զրկուի ՈՒՍՏՈՒՄԻ. Միւսթեան եւ արեւելեան Եւրոպայի հայկախան եւ օտար զանազան հաստատութիւններու: Պէլժիա, Լոսէն կը տըպուի:

Հայազգիտական այս հանդէսը եթէ իր զոյուժիւնը կը պարտի մէկ կողմէն Գ. Կիրլաչեւեան հիմնադրի ներթափան յառկացումին, միւս կողմէ սակայն տէր եւ տրեկին Մահէի բծախնդիր ու յարա-տեւ աշխատանքին. այլ ահազէն զործը կը կատարուի երկու հողիով միայն, սըր-բազրուութենէն, նօթագրումներու ատու-դումէն մինչեւ կապոցներու պատրաստու-թիւն եւ ուղարկում: «Նոյնիսկ հանդէս-ները պահպանուող յատուկ տեղ մը չունէինք, կ'ըսէ ան ժպտելով. տաւն մէջ մտքող

տահայ փաղաքը, անոր ընտրանին, որմ
դատուած են երեք յատկանշական անձնա-
ւորութիւններ, երեքն ալ արուեստի կա-
ռուածէն. — զբաղէտ մը, երաժիշտ մեծ ար-
ուեստագէտ մը, զերասան մը» (էջ 105-
106)։ Կարեւորը ուրեմն այն է, որ «Սա-
հակ Պարզեւեան»ով սկսած այս շարքի
մէջ՝ Օշական կ'ուզէր նուաճել արեւմտա-
հայ իրականութեան մէկ նոր երեսը, զո-
ստիպուէր էր մէկ քով ձգել «Մնացորդ-
ցի» մէջ, ու այդ նոր երեսը «քաղաք»ն է
ի՞նչ կը հասկնայ «քաղաք» ըսելով
Անշուշտ՝ Պոլիսը, Իզմիրը, Գահիրէն
այսինքն հայ համարականութեան քաղաք-
նի մասը զրկող ոստանները, յայց նաեւ
Սփիւռքը, բառին տալով թերեւս այսօր-
ուանէն քիչ մը տարբեր իմաստ. «Օշական-
ին վէպէն կազմ տակաւին մեր փաղաքը
Դուք բաւական կը ճանչնաք զայն...
Բայց չէք ճանչնար Սփիւռքը, զոր կը
յաւանդին սեւեռած բլլալ, «Սահակ Պար-
զեւեան» վէպին մէջ։ Եւ որովհետեւ ըՍ-
փիւռքը, այդ վէպէն ներս, կ'իտադարեան
ապրումներու համապատասխան մը կը թե-
լալորէ, կը հասկցուի թէ որքան հարուստ
էրեւանոց մը կայ հոն...» (էջ 154)։ Կ'իտա-
հարեան ապրումներու համապատասխան, ո-
րովհետեւ քաղաքացի եւ քաղցեւի հա-
յուլութեան բարքերը, սովորոյթները, մը-
տաշնութիւնները խնդրոյ առարկայ պի-
տի դառնան հոն, 1915-էն առաջ եւ վերջ,
տիպարային անձերու վրայով ժողովրդ-
րական խառնուրդ վերլուծած մը։ Ու ի՞նչ-
քը «Սփիւռք»ի մասին է, քանի որ 1915-էն
իսկ առաջ՝ այդ քաղաքներուն մէջ կը
զրպացուէր արեւմտեան ազդեցութիւնը, որ
Օշականի մտքին մէջ կը նշխանայ ոստա-
նային բարքերուն։ Այնպէս որ քաղաքա-
ցի Հայականեան ճամբով՝ Օշական կը յա-
ւանդին նաեւ սեւեռել Արեւմուտքի «հովը»,
անոր «էութիւնը»։ Ինքը կ'ըսէ՝ ինչ որ
Պարթեւեան, Օտեան «չէին համարձա-
կած գործադրել, — էպպէս քոմուիտիլի-
նկարագիրը Արեւմուտքին նուաճել — Օ-
շական յանդգնած է ընել» (էջ 155)։ «Սա-
հակ Պարզեւեան» վէպին գործողութեան
վայրը՝ Գահիրէն է, այդ «տարօրինակ
քաղաք»ը, որուն մէջ «Պարզ ալ ժողովուրդ-
ը հասած է բոլորժուական կերպարան-
ներուն», Գահիրէն «իբր Սփիւռք, իբր
Արեւելք, իբր հեշտանքի, իբր ներքին
հիւժուով ու հողեկան փառախօսի քա-
ղաք» (անդ)։ Յայտնօրէն՝ «Սփիւռք»
բառը հոմանիչ է հոս մեծ ոստաններու
«քոմուիտիլի» երեւոյթին։

Ահաւաստիկ հիմա ամենաբայցն տարա-
զումը առաջադրուածին. «վերլուծել...
միտքին եւ մարմինին, մտածումին եւ սե-
ռին, երազին եւ կիրքին փոխ-յարարերու-
թիւնները» (էջ 106) : «Եռանկար» չարքին

սենեակ մը զրաւած էին նախկին թիւ-
ըւ. հիմա «Քոլէժ տը Ծրան»-ի մէջ աշ-
խատասենեակ մը ունեցայ ու բոլորը հոն
փոխադրեցի, որպէսզի տանս մէջ սենեակ
մը պարպուի» :

Երբ աշփի առջև կը պարզուի հայա-
գիտութեան մարդին մէջ աշխրան լազմա-
ճիւղ ու տենդապին աշխատանք, տակա-
ւին հայերէնէ կատարուած թարգմանու-
թիւններ, համալսարանական ամպլոնի
մէ դեկամպորութեան պարտադրած յատ-
շական գործը, գանապահ հարցերի՝ յատ-
կապէս արտասահմանցի հայ ուսանող-
ներու, որոնք կը դիմեն իրեն ու անպայ-
ման կը գտնեն օգնելու, օգտակար Ըլլա-
նու իր պատրաստութեան ութիւնը, մարդ
չի կրնար հարց չտալ. «Ինչպէ՞ս ժամա-
նակ կը գտնէք այս բոլորիդ»:

«- Միշտ յապադում ունիմ. ժամանակը ապառիկ կը գնեմ» կ'ըլլայ պատասխանը :

Շնորհակալութիւն յայտնելով ու իր «ապառիկ» ժամանակէն աւելի չզոյնաւոր մտահոգութեամբ, կ'աւարտենք մեր զբոսը ու հրաժեշտ կ'անենք:

երեք վիպերուն ալ կեդրոնը՝ արուեստագիտ մը պիտի գտնուէր։ Առաջինին հետոն է այսօր քիչ մը մոռցուած, բայց արեւմտահայ գրականութեան մէջ յատկանշական տեղ մը զբաղող Սուրէն Պարթեւեանը, որուն անունը հազիւ փոխուած՝ զարձած է հոս Սահակ Պարզեւեան։ Պարթեւեանին նուիրուած են չահագորդական ու կարեւոր էջեր «Համապատկերելի Է. հատորին մէջ» (էջ 351–394) Մենագրութեան մէջ՝ ահնարկութիւններ կան Պարթեւեանի անձնական կեանքին ողբերգութեան։ Վէպին մէջ՝ այդ ողբերգութիւնը առանցքը կը գտնուի պատմութիւնն ու պատմական համալրումի փորձին, բայց փոխադարձաբար ու ստիպողաբար՝ զրական գործն ալ կը վերլուծուի ընդերքի, երբեմն՝ իր ընդհանուր յատկանիշներուն մէջ։ Երբեմն՝ մանրամասնորէն, բայց զրեթէ միշտ՝ առանց որ տրուին գործերուն անունները։ Տեղ մը միայն վէպին մէջ՝ Պարթեւեանի «Հայուն հին» պատմութեան հատորը (ուր կը ներկայացնէ 1896–ի ջարդարարներուն յանձնուած կոտորածի ախարհներ ու համադրամասիան գրուածքներ) թեթեւ մը այլափոխուած է «Հայ Օրիորդը» ձեւին տակ։ Կու տամ հատուածը. «Անիկա իր տաղանդին սա զմիշտակ անհաւատարմութիւնը պատմել էր փորձեր, զայն ստիպելով, բռնի, զրեթէ ծեծի տակ, զրելու պատմութեան փնտրել չարք մը, վերջում 96–ի աղէտէն, բացառաբար կին հերոսներով։ Որոշն էլ կը պատմէր իր չքով, ուսման թիւ ու կեղծ ոճով... մտայածին էականներու զլլուել հատ իրական, քստմեղի պատահարներ, որոնք այդ ոճին հրաշքով կ'այլափոխէին ու կ'ըլլային անտանելի (Ս. Պ. էջ 218)։ «Հայ Օրիորդը» զրեթէ իր վրլայանքին մասին այս տողերը կը նկատվի կարգով, թեթեւ մը փոփոխութեամբ, Պարթեւեանին նուիրուած մենագրութեան մէջ, ուր գաղտնիքն ու վերլուծումը շատ տարբեր չեն հոս գործադրուածէն։ Ո՛րք էր կենաց վէպը, ո՞րք էր սկսի քննադատութիւնը։ Մանաւանդ երբ վէպին ամբողջ առաջին մասը, մօտ երկու հարիւր էջ, վերլուծումն է Պարթեւեան – Պարզեւեան անունով զրադէտի մը կեանքին, հոգեբանութեան, բայց նաեւ գործին։ Յետոյ միայն՝ վէպը կ'անցնի ողբերգական դրուագի պատմութիւն, ու պիտի յօրինէ մէկ օրուան հիւսկը իր գանալարն պատահարներով՝ Պարզեւեանի կեանքին վերջին օրը ասիկա։

Վէպի եւ քննադատութեան միջեւ սահմանը յուզող այս հարցումը աճապարուած հարցում մըն է սակայն: Աւելի զարմանալի ու աւելի անմիջականօրէն բմբւրնելի է «անդրփոխանցում»ի բացարձակ րացակայութիւնը (գիտէք թէ «անդրփոխանցում»ը Օլախանի իսկ րաոն է րսեւրէ համար Փրանսերէնի transposition-ը, ախինքն վիպական հերոսներու եւ զըրէպոներու անդրփոխումը րիւումը իրական տիպարներէ եւ պատահարներէ): Արդեօք «Սոնարհներ»ի կամ «Միացորդացի» մէջ՝ նոյնքան չնչին է «անդրփոխանցում»ը, ու մենք չենք անդրադառնար առօրէ, զոգափար չունենալով «Իրական» տիպարներէն: Բայց ի՛նչ փոյթ, քանի որ այդ պարագային՝ հեռուորութիւնը ներքին օրէնքի մը վերածումը է. պատմութեւքները, վէպը կը պատմեն կործանած աշխարհ մը, կը պատմեն աշխարհի մը վախճանը: Քաղաքին նուիրած զրութիւններուն մէջ ընդհակառակն (ու պիտի տեսնենք որ «Սահակ Պարզեւեան» վէպին դա՛մ Օլախանի թատրոնին մեծ մասը «բաղադր»էն կը խօսի), յատկանիշը՝ հեռուորութեան պակասն է, հեռուարը՝ անդրփոխանցումի ձախդոթութիւնը, զէջթ՝ նուագադոյն չափի վերածուիր:

Տեսանք թէ «Եռանկար»ին առաջին հաս-
տորը ունի իրրեւ առանցք շատ թանձրաց-
եալ՝ քունքէթ տիպար մը: Աւելին՝ կը
մեկնի այդ տիպարին կեանքէն վերցումած
իրական, ու վերտախի՝ հազիւ անդրիտ-
իկացեալած դրոսադէ մը: Քիչ անդին պի-
տի տեսնենք, թէ ինչ պայմաններու տակ
Օշական լաած է իր պատածմը: Զարփին
միւս հաստորներուն մէջ, Օշական պիտի
դնորէր նոյնպէս իրական տիպար մը,
գոյտի վէպի մը հերոսը դարձնելով: Երկ-
րորդ վէպին «Երածիշտ մեծ արուեստա-
գէտ»ը պիտի ըլլար կոմիտիար, ու երրորդ
վէպին «գերասան»ը՝ մէկը որուն անու-
նը չի տրուիր, բայց որուն մասին կ'ըսուի

թիվ «1920) – 22ին Պոլսոյ մէջ ստեղծել
լուրջ խռովքներ», պէտք է խանգարու
նուշտ՝ սեռային – սիրային մարզէ (Համ
Ժ., էջ 105) : Կոմիտասը մեջ պիտի տա
նէր մինչեւ «արեւմտեան բարձրագոյն տա
նանները», իսկ «Գ. Հատուրը պիտի նուիր
ուէր մեր հայրենասիրութեան սննդ, ազա
րարոյ, հոս–հոս... տարրերուն», վեր
ցուած ասոնք մեծ մասնականներու զո
ւնէն, ինչպէս իրենց «Ջոյ տիկնիկներն»
«որոնք ազգային բազմակարգ հասա
տութեանց համար նազանքով ու բարե
բօրէն գեկաւարուած շնորհարարու
թեամբ մը զիւնէին պարահանդէս, ներա
յացումներ ստրկել, իրենց մութ հաւիւն
ըն ծածկելով միշտ կտրուկ տառիպ պար
կեշտութեամբ մը, իրենց կտառաձե
րուն, խահարարներուն, նաւար վարդ
ներու հետ իրենց անլպուրդ արգանք
շարժարներ... , թաթ երկարել քրթե
լու, արուեստագէտներու, գերասանն
րու, զոյթարկութեանն անս, լիւր
չափ քաղութէնի բը ետեւին, անոն

This image shows a blank, aged, cream-colored page, likely an endpaper or flyleaf of a book. The paper has a slightly textured appearance with some minor creases and discoloration, characteristic of old paper. The left edge of the page is bound, showing the stitching and the inner cover material. The overall tone is a warm, off-white or light beige.

Q. 1769

ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

աշուրներու սիրոյն տուն, տեղ, զաւա-
ռւ էրիկ...» (նոյն, էջ 107)։ Զուր տեղը
չէ որ ըրի այս երկար մէջքերովը։ Նոյն
«անբարոյութիւն»ը, նոյն վագրը սեռային
տարբերակուած հեշտանքներուն համար,
վախճակազալից նոյն արարքները ու ա-
նոնց հանդէպ նոյն այլուրութիւնը պիտի
գտնէք բազմապատկուած ձեւով «Սահակ
Պարզեւեան»ի երկայնքին. սեռային նոյն
գոյրը, նոյն առքը եւ նոյն փառքը։

Մէջերեւումը ցոյց կու տայ նաեւ Օլա-
կանի մօտ գարմանալի վայրոյթ մը (ս)
քաղաքինի «կատարելատիպ» այլ կիներուն
հանդէպ, զայրոյթ որ անզուտապ յախա-
կութիւն մը կը մատնէ: Վէպին մէջ
առաջին ամուսինը մաշած, զիսկացօրէ
պատած ու թաղած, երկրորդ ամուսինը
հետ նոյնը փորձած, խափշիկ պարտի-
պանին հետ իր արգանդը չարչարած,
Պարզեւեանին հետ փախած ու անոր կող-
քին իր անցեալը քաւող տիկին Արտեմի-
Գոհաբեանը մէկն է այդ «անկարելի» փե-
ներէն: Եթէ ուրեմն «քաղաք»ն է նա Օ-
լականի ինքը, հոն իրենց արմատները
կենտոյղ քաղաքինական լարքերը, Օլականի
հայեացքով՝ բոլորովին ռոտաններուն
յատուկ լարքերու ազատագումը, ինչի
այն ստին «Նոանկար»ի ամէն մէկ վէպի
ստանցքը արուեստագետ մը պիտի գտը-
էր: Պատասխանը կը գտնուի ընդհա-
նուր առաջագործութեան մէջ: Օլականի
յամանալը իմացական կեանքին եւ
սեռային «աւք»ին միջեւ յարաբերութիւնն
է: Ժիւղ է որ քաղաքը ամէն կարգի լար-
քերու հանդէս մըն է, ու առիթ մը
հայ հաւաքական յայացքին» մըլին կեր-
պարամբը գտնելու: Ժիւղ է որ Օլական իր
նոյնական մեթոտին համաձայն՝ կը
տեսնուի «ամենքնորովի, բայց իրական ազ-
նումէ մը», անկէ ծաւալելու համար գոյն-
նորոգորոյ ազդակներուն: Մնաց
քաղաքը» ամին վայրն է, ուր
ութիւնը (միտք, մտածում,
սեռային կիրքը իրարու կը հանդիպի,
իրար կ'առնինքեն, իրարու հետ կը խա-
նան, գոհ կը գտանան մէկը միւրին: Այ-
նեանապագտին կամ մտքի մարդուն յար-

ՏԵՍԱԿԵԴԱՆ՝
Ա. Թ.

«Սահակ Պարզեւեան»ի ուժը ուրիշ տեղ է: Թէքէեանի «Նամականի»ին մասին գրելու ատեն, անգրգայարժան էի «Թանձրացեալ պատմութիւն»-ի «Histoire concrète»-ը տաւած ժամբրին չահեկանութեան, ունկառել տաւած էի որ Թանձրացեալ պատմութիւնը տաւած էր ինքնին իր իրականութիւնը:

ԴԱՐՈՒ ՄԸ ԾՆՈՒՆԴԸ

Փարիզի Ժ. Փոմպիդու Կեդրոնի սը-
րահներուն մէջ Փետրուար 13 - Մայիս 5
թուականներուն միջեւ կազմակերպուած
էր ցուցահանդէս մը, նուիրուած 1880 -
1938-ի վիճակական արուեստին: Յուշա-
հանդէսը միկրոտուած էր «Դարու մը ծը-
նունդը»: Կը ներկայացնէր արուեստի
չըջան մը, որ քիչ ծանօթ էր ընդհան-
րապէս լայն զանգուածներու, եւ որ սա-
կայն կը նշէր կարեւոր անկիւնագար մը,
դասական արուեստէն արդիականի անցքի
ճամբուն վրայ:

19րդ դարու վերջաւորութեան մօտ
Հայաստանի մենատիրութիւնը ան-
կումի մէջ է: ասոր յայտարար մէկ նը-
շանը կ'ըլլայ Սատուլայի ճակատամար-
տը (1866), ուր Աստուհուհուհարիոյ
կայսրութիւնը - մեծագոյններէն մէկը
պատմութեան - կը պարտուի ու հողա-
յին կարեւոր կորուստ կ'ունենայ: Կը
կորսնցնէ Վենետիկը, Վենեսիան, Գեր-
մանիան: Ասկէ զատ կայսրութեան սահ-
մաններէն ներս խրտուամներ կը սկսին, ու-
րոնց դրդապատճառը ազգային դիտակ-
ցութեան մը դարձնելն է ընտելութեան
բողոքացող զանազան տարրերուն մօտ:
Ինչպէս ծանօթ է, այս ընդարձակ հո-
գերուն վրայ կ'ապրէր բազմազգ կայս-
րութիւն մը, որուն հպատակներն էին Լե-
հերը, Սլովէները, Սերպերը, Սլովաք-
ները, Չեխերը, Հունգարացիները եւն:

Քաղաքական դեռնի վրայ այս ճախո-
ղութեան քով, Վիէննա - կայսրութեան
մայրաքաղաքը - վերոյիշեալ չըջան պի-
տի դրոշմէ սակիս աւելի մ'աշուշն ու
ոչ-պատերազմական կնիքով մը, որ կու-
գայ արուեստի ու մտաւորական աշխար-
հէն: աշխարհ մը՝ որ մարմին առա-
ւելորհիւ հոն գտնուող մտաւորականներու,
արուեստէտներու: Այս չըջանի ակնը-
բայն է արմատական խզում մը դասա-
կան ոգիէն: Ու ասիկա՝ թէ՛ մտածու-
մի, թէ՛ արուեստներու մարզին մէջ:
Այս հոլովոյթին մէջ Հայաստանի զա-
րուար մայրաքաղաքը կը դառնայ մշա-
կոյթի նորօրեայ կեդրոն մը: Այս փո-
փոխութեան զլխաւոր ազդակը կ'ըլլայ
19րդ դարու ճարտարարուեստական յե-
ղաշրջումին ներգործութիւնը: Իր կար-
գին, Աստուհուհուհար եւս կը սկսի ճարտարա-
րուեստի երկիր մը դառնալ: Վրժարուի եր-
կաթուղիով, կը զարգանայ մետաղի,
կերպար ճարտարարուեստը, հանքերու
հարստութիւնը ճարտարարուեստի սպա-
սարկութեան կը գրուի լայնօրէն:

Շրջանի նորարարութեան գործունէու-
թեան սկզբնաքայլը կը հանդիսանայ Վի-
էննայի մէջ Ռիկկիաթի իրագործումը:
Հին մայրաքաղաքը չըջապատող պարիս-
պը կը փլցուի, ու անոր տեղ կը բացուի
57 մ. լայնքով 16,5 մ. նոց եզրուղի մը որ
կը բաժնէ Վիէննայի հին եւ նոր մասե-
րը: Նորակառոյց այս եզրուղին է, որ կը
կոչուի Ռիկկիաթի: Այս ուղիին վրայ
կը բարձրանան հանրօգուտ կամ անձնա-
կան բազմաթիւ կոթողային շինութիւն-
ներ, ինչպէս՝ օփերա, թատրոնի, թան-
գարանի շէնքեր, քաղաքապետարան, հա-
մալարան, սակարան, խորհրդարան եւ-
այլն եւ հասարակաց պարտէզներ:

Մինչ այդ, Վիէննա նկատուած է պա-
ռոք արուեստի կեդրոնը: Եւ կառուցու-
մի այս նորայայտ թափը, գոնէ սկիզբին,
չի ներկայանար որպէս խզում անցեալի
դասական ոճերէն: քանի որ հոն քաղաքա-
պետարան մը կը կառուցուի Գեօ-կոպիքի
արուեստով, կամ Պուրկիթէյար մը՝ Գեօ-
պարոք ու օփերա մը՝ Գեօ - ռքնէսան
ոճով: Հին ոճերու այս գործածութիւնը
պէտք է մեկնել որպէս նոր օրերու մար-
դուն կողմէ անցեալի ժառանգութեան
օգտագործումը, եւ անոր չաղկապումը,
արդի արուեստին: Այս կերպով է որ
մարմին առաւ նոր ճարտարարուեստի
մը, բոլորովին հաշտ՝ արդի ժամանակ-
ներու ոգիին: Այս կէտը լատադոյնս կը
բացատրէ իր «Նոր ճարտարարուեստի»
գործին մէջ Օթթօ Վակնէր, որ քսան

տարի զլխաւոր ճարտարապետը եղած է
Ռիկկիաթի: Ան երբ կը խօսի իր այս
գործունէութեան յատկապէս առաջին
չըջանի մասին, զայն կ'որակէ «ազատ
վերածնունդ» մը: վերածնունդ մը, ուր
անցեալին վերցուած ձեւի մը ամենայն
հաւատարմութեամբ կրկին օգտագործու-
մը չէ հալըր, այլ հաստատումը բոլոր-
ովին անձնական տրամախօսութեան մը
- կամ նոյնիսկ արուեստի մարդին մէջ
մղուած պայքարի մը - հին մեծագոյն
վարպետներու հետ:

Վիէննայի արդիականութիւնը՝ հինի
նկատմամբ, «յեղաշրջական» կոչուած այլ
յատկապէս շարժումներու կեցումներ
չունի: Ինչպէս օրինակի համար խոսի-
կան ապագայապաշտութիւն մը, որ բո-
լորովին կը մերժէր, կ'ուզէր ջնջել անց-
եալ մշակոյթի մը յիշատակներն ու վը-
կաները: Յատկապէս հոսանքներու հի-
նը մերժող այս ընդհանուր կեցումներն
քով, Վիէննա այլ պատկեր կը պարզ-
հան՝ Ռիկկիաթի վրայ կը կառուցուին
թանգարաններ, ուր կ'արժեւորուին հին
արուեստի գործերը: «Նոր» հինի միա-
ձուլումով ստեղծած ըլլալու այս յատկա-
նիշն է հաւանաբար, որ Վիէննայի արդի-
ական շրջանը կը դարձնէ մշակույն ու նա-
եւ ներգործոն, մինչ անդին, նոյն ժա-
մանակներու կը տեսնուին արդիականու-
թեան յազմաթիւ այլ ձգտումներ, որոնք
սակայն չեն տեսներ: Վիէննայի պարա-
զան կրնայ կոչուիլ մշակոյթի իրական
համագործ մը, ուր ոչինչ կը ջնջուի,
այլ միայն տարրեր ծիր մը կը փոխադ-
րուին անցեալի արժէքները:

Ասիկա շրջան մըն է, ուր արուեստա-
գէտն ու մտաւորականը կը կեդրոնանան
մարդուն ներաշխարհին վրայ: մար-
դուն ներքին ապրումներն են, որոնք կո-

նեկալուծիւն մը: Մտաւորական այս
նոր սերունդը գէժ է ազատական շար-
ժումի հիմնադիրներուն մշակոյթի հա-
մագրումին: Անոնք կ'ունենան իրենց կեդ-
րոնը, ուր ամէն տարի պիտի կազմակեր-
պուին ցուցահանդէսներ եւն: Այս չէն-
քին ճակատը կը դառնուի հետեւեալ արձա-
նագրութիւնը: «ամէն շրջանի՝ իր ար-
ուեստը եւ ազատութիւն արուեստին» ինչ
որ կ'ըլլայ իրենց կարգախօսը: Անոնք
չեն զանազաններ արուեստները: մեծ կամ
փոքր, հարուստի կամ աղքատի չափանի-
շերով: Արուեստը կը պատկանի բո-
լորին:

Այս խմբակը կ'ունենայ իր ամսաթիւ-
թը՝ «Վէր սաքրում» (Սրբազան դարուն):
Հոն կը հրատարակեն յատկապէս զրա-
կանութեան գործեր եւ ցուցահանդէսնե-
րու նկարագրականներ: Իւրաքանչիւր թի-
ւի կողքը կը գտնուի իրենց մէջ արուեստագէտ
մը, որմէ զանազան նկարներ ալ կը տըր-
ւին ներսի էջերուն մէջ - փորագրութիւն,
վիճակագր եւայլն:

Այս խմբակին ամէնէն կարեւոր գէժ-
քերէն են ճարտարապետներ՝ Ժ. Հոֆ-
ման, Ժ. Մ. Օլպրիս, Նիկարիշներ՝ Կ.
Քլիմթ, Է. Շիլէ, քանդակագործ՝ Գ.
Մոսէր եւայլն:

Վիէննայի այս շրջանի նկարչութիւնը
չատ ու զանազանուած է, որովհետեւ իր
երկու մեծագոյն անուններէն Քլիմթի
գործերու կարեւոր մէկ մասը փճացած
են, իսկ Է. Շիլէ կարճատեւ կեանք մը
ունեցած է:

Քլիմթ ունենալով հանդերձ բնակար-
անը, աւելի կը յիշուի իր այն պատառ-
ներով, ուր զլխաւոր նիւթը կ'ունենէ: Կի-
նը ստեղծուածային էակ մըն է, զոր մարդ
երբէք չի յաջողիր ամբողջովին խորհր-
դագրել: Խորհուրդը՝ որ երբեմն բարի
է եւ երբեմն չար: Իր յայտնի պատառ-
ներէն՝ «Կեանքը եւ մահը» կը ներկայա-
ցնէ սեռը (էքսոս) եւ մահը (Թանաքսոս)
զոյգը: Իր տիպարները ան գրեթէ միշտ
կը ներկայացնէ ենթախորքի մը վրայ որ
կը յիշեցնէ բնականական յաճախ ու-
կեղծ խճանկարները: Պատառներու այս
ենթախորքերը իր մօտ կը վկայեն յար-
գարական արուեստի յայտնի կարողու-
թեան մը մասին:

Իսկ Է. Շիլէի մօտ մարդ կը կարծէ
մէկ ցուցումը գտնել Ֆրոյտան հոգե-
վերլուծումին հիմնական ազդակներուն:

ՍԷՍԷՍԻՈՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐ

Ճախէն ալ՝ Շքաք, Քլիմթ, Մոզէր, Պէօխ, Լէնց, Շքօր, Լիսք, Օրլիք
Քուրցվալ, Շքուլա, Մու եւ Պալլը:

ըլլը կը կազմեն անոնց գործունէութեան:
Անոնք կ'անդրադառնան այն իրողու-
թեան, թէ մարդու ներաշխարհին ուղ-
ղութիւն տուող երկու զլխաւոր մղում-
ներ են, սեռը (էքսոս) եւ մահը (Թանաքսոս):
Հոգեբանական հաղթեր կը դառ-
նան վիէննական մշակութային գործու-
նէութեան զլխաւոր նիւթը: Ու ասիկա,
յատկապէս նկարչութեան, նաեւ գրակա-
նութեան ու մտածողական մարզերու մէջ:
Շարժում՝ որ կը հիմնուի ինքնաքննադա-
տութեան եւ ինքնափրկութեան վրայ:

Վիէննական վերածնունդին երկրորդ
սերունդը, դարավերջին, ծնունդ կու-
տայ Սէստանի խմբակին: Անոնք ար-
ուեստը կը նկատեն ընկերային կեանքի
կեդրոնը, եւ ո՛չ միայն երեւութական

ան յաճախ նկարած է տիպարներ ուր ներ-
կայ է սեռը, մարդուն առանձնութիւնը:
Իր այս գործերուն սխալ մեկնարանումը
նոյնիսկ պատճառ դարձած է, որ ան
բանտարկութեան դատապարտուի, որ-
պէս անբարոյական գործերու հեղինակ:
Իր գործերը կ'արտայայտեն նաեւ որոշ
վայրագութիւն մը: Ունի մեծ թիւով ինք-
նանկարներ: Հոն կ'արտացոլայ իր մե-
նութիւնը, մեկամարդոտութիւնը՝ որպէս
զլխաւոր թեմա:

Գալով ճարտարապետութեան, նոր
շարժումին զուգահեռ որոնումի թափը
կը յայտնուի նաեւ հոն: Կը տեսնենք նոր
շինանիւթերու գործածութիւնը: Ժար-
տարական Ժ. Հոֆման կառուցած է բու-
ժարան մը, ուր գործածած է պէքոն-առ-

մէն. իսկ Օ. Վակնէր, որուն կը յանձնա-
քաղաքին փապուղիին եւ Դանուբի խա-
նոնաւորումի աշխատանքին աւարտը
ջրամբարներու, ամբարտակներու շինու-
թիւնը, կը գործածէ մետաղը որպէս շի-
նանիւթ եւ այլ նոր նիւթեր, ինչպէս նշ-
րամիք եւ Էմալ: Ան է որ նոր ըմբռնու-
մը կը բերէ ճարտարապետ - ճարտարա-
գէտ միաձուլումին: 19րդ դարուն ամառ-
մէ իւրաքանչիւր ունի իր մասնորո-
թիւնը, եւ միմիայն իրը: այսպէս՝ ճար-
տարագէտը շինութեան մը քէթիք մա-
սին վրայ կը ծանրանայ առանց նկատ-
առուելու այդ թէքնիքով ձեւի իրագոր-
ծումը, իսկ միւս կողմէ ճարտարապետ-
հետամուտ է միայն, կամ զլխաւորապէ-
սէն: Վակնէր կ'ընէ, թէ ճարտարա-
պետ - ճարտարագէտ միութեան -ինչ որ
ինք «չէնքի արուեստագէտ» կը կոչէ՝ մի-
այն կարելի է ակնկալել արդիական ար-
ուեստի ու ճարտարապետութիւնը:

Օ. Վակնէրով է որ ճարտարապետու-
թեան պատմութեան մէջ կը սկսի մեծ քա-
ղաքներու ճարտարապետութիւնը: անոր
կառուցողական ըմբռնումը չի սահմա-
նուի միմիայն խնդրոյ առարկայ լինելով
մը, այլ զայն կը դեռնէ քաղաքային
կան յարմարագոյն վայրին մէջ:

Վիէննական վերածնունդին ծանօթ ու-
րիւ մէկ անունն է ճարտարապետ Ա.
Լոս, որ «Սրբազան դարուն» ամսաթիւ-
թին մէջ հրատարակուած յօդուածով մը
քննադատած է Ռիկկիաթի ճարտարա-
պետութիւնը: Ան համոզուած է, որ ճար-
տարապետական ըմբռնումը ամէն ինչ
առաջ պէտք է ծառայէ նպատակին մը:
Ինք 20րդ դարու սկիզբի այն ըմբռնումի
շատագոյններն է, որ կը պաշտպանէ հե-
տեւեալ թէզը: ճարտարապետութիւնը
պէտք է ձեռքադառնայ միայն ձեւական ու
յարգարանքի ազդակ մը նկատուելով վի-
ճակէն: Իր այս ըմբռնումը լատարկ
ներկայացնող կառոյց մըն է Լոսհաւոյ
ուր ճակատը միմիայն պարզ պատահա-
ներով, կը հակադրուի աւանդական ու-
ճերու:

Սէստանի խմբակին «արուեստը բոլոր-
ին կը պատկանի» ըմբռնումին գործա-
կան մէկ արդիւնքը կ'ըլլայ Վիէնի վե-
բըլէթէն (Վիէննական աշխատանոց) ու-
րու նպատակն էր արհեստաւորի ներշնչ-
ստեղծելու հաճոյքը, ու արուեստի գոր-
ծերը սեփականութիւնը դարձնել անկ-
լայն զանգուածներու: Նաեւ արժեքի
զանազան արհեստներ: Այս աշխատանոց
կը հիմնուի Սէստանի խմբակէն զլխաւոր-
աբար Հոֆմանի եւ Մոսէրի շնորհիւ:
Հոն աշխատութիւն կը տարուի բազ-
մազան մարզերու մէջ, ինչպէս՝ ապակի
գործութիւն, զարդեղէն, կերպար, կա-
կարասի, որմնադր եւայլն: Այս գործու-
նէութեան իրենց մասնակցութիւնը կը
բերեն շրջանի ճարտարապետներ, նկա-
րիչներ, արձանագործներ, եւայլն:

Վիէննայի այս շրջանի ամենամանկ
անունն է հաւանօրէն Ս. Ֆրոյտ, որ հիմ-
նադրին է հոգեվերլուծումի: Չայն վի-
րարկած է դիտական մեթոտով մը, շի-
տելով այն իրողութիւնը, թէ ջլխաւոր
(Սերուո) պատճառը պէտք է փնտրել սե-
ռային կեանքի ծալքերուն մէջ, եւ թէ
երեւոյթը յաճախ արդիւնք է իրական-
եան բարդոյթի:

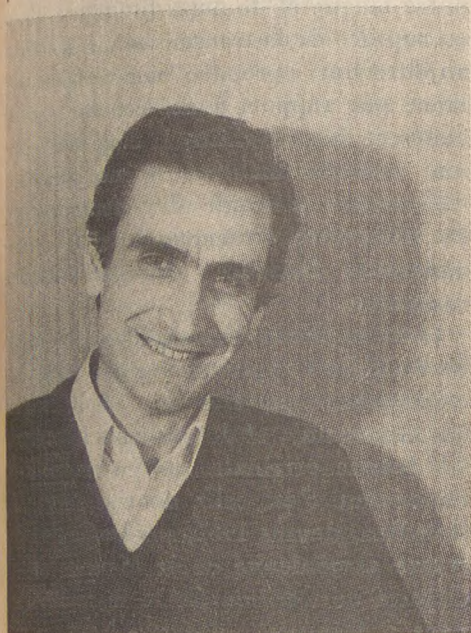
Այլ անուն մըն է Թ. Հէքսլ, որ առաջին
անգամ - որպէս իւրօրին - կը յայտնայ հո-
րէական պետութեան մը ծրագիրը: Այ-
սոր ան ծանօթ է որպէս հիմնադրը քա-
ղաքական սիոնականութեան:

Թուենք տակաւին անուններ գրախ-
նութեան մարդէն: Շնիցլէր, Ֆ. Վէյ-
ֆէլ, Ս. Յիլպի, Հոֆմանշլալ: Այս
նիւթ դարձած են հոգեկան հարցեր: Գի-
նական մարդին մէջ ծանօթ անուն մըն է
Մաշ, փորձառական բնագիտութեան
իր աշխատանքներով: Այս շրջանը տուած
է տակաւին Վէյպերի, Պէշկի, Շէօպէր-
կի նման երաժիշտներ, որոնց կը պար-
տինք արքունալ երաժշտութիւնը:

X

Վիէննական վերածնունդը՝ կէս դա-
րու այս շարժումը, արդիականութեան
հոգը ունեւը, կ'ըլլայ նախաքայլ մը, որ
կ'ունենայ իր լայն ներգործութիւնը 20րդ
դարու մտաւոր, արուեստի ու գիտու-
թեան զարգացումին վրայ:

Ա. Ա. Թոմիթսեն

«Ո՛ր, երկամարդ է եղեր...» ըսե՛ր է՛ր
երկամարդուհի մը, անցեալ օր հանդի-
պելով Գրիգոր Պըլտեանին, ու աւելցու-
ցե՛ր է՛ր. «Ի՞նչ գիտնամ, աւելի տարեց
մէկը կը կարծէի...»:
Արդարեւ, անուններու ընկերացողները
հնչեալ թուականներ չեն ըլլար, այլ՝
զործեր։ Ու ի՛ր պարագային համար շատ
թական հակադրեցութիւն է երկա-
րուհիինը։ Սփիւռքի գրող մը ըլլալու գո-
րծիմարը այսօր ոչ ոքի դադարէ՛ր է։ Ու
այդ տուեալներով - աւելի չտրուածնե-
սով - Գ. Պըլտեանի անունը կրող հրա-
պարակութիւններու - հատոր, թէ մա-
տուի բազմութիւն է՛ր - ցանկը, դժուար
է որ մարդու ենթադրել տայ միայն չորս
տասնամեակի կէսերէ մը։ Ինչ տարուան
մէջ ութ հատոր. «Տեղեկագրութիւն Բան-
դուղ Բազաքի Սը Համար» (1976),
«Հատուածներ Սենեակի Մասին»
(1978), «Օպէտ է Տեպրի» (1978),
«Հատուածներ Հօր» (1979), «Հակաբեր-
թած» (1979), «Տրամ» (1980), «Վայ-
րեր» (1983), եւ «Գրիգոր Նարեկացի
Լեզուի Սահմաններուն Մէջ» (1985)։ Ահա՛
զիկէ շարքը՝ շինող յանգուստները։
Այդ անգին բաւական կը տարբերին
աստուարակ կարծիքներէ - նոյնիսկ գը-
րական չըմանակներու մէջ - իր ու իր
զործին մասին։ «Սփիւռքի ամէնէն լա-
յապարտաւորած մտաւորականն է» են մին-
չու հինչո՛ւ այսպէս խրթին կը գրէ,
անհամարալի է, «ատկիւս բանաստեղ-
ծութիւնն է, թող արձակ գրէ՛ր», կամ
«Վաղը իմէ՛ն նայինք ի՞նչ կը մնայ» կ'եր-
կարի զետեղութիւններու շարքը։
Ինչ ի՞նչ կ'ընէ ինչ իր մասին, իր բա-
նաճին մասին. գրել, գրականութիւն,
լեզու, Սփիւռք, հասկացում - չհասկացում
ինչ կը նշանակեն Գ. Պըլտեանի համար.
այս բոլորին պատասխան բերելու մը
փորձն է այս տեսակցութիւնը։

Հ. - Ինչու կը գրէ՛ր :
Պ. - Կը կարծեմ, որ հարցումին տրուե-
լիք գիտակցական պատասխանը անբաւա-
րար պիտի ըլլայ, քանի որ հաւանական
զբոյնէ մղումները կը խուսափին գիտակ-
ցութեան սեմէն. դրոշմներ, ազդում-
ներ, փոքր, նրբին զգայութիւններ, հա-
կադրուածներ որոնք կան գրելու արարքին
մէջ եւ անոր տակ պիտի չարձանագրուին
պատասխանին մէջ։ Գրելու արարքը
ինքնին բարդ արարք մըն է. եթէ փորձեմ
որոշապէս ուղի գիտնալ թէ ի՞նչ է որ գրե-
մը մը առաջին հերթին, պիտի ըսեմ ապ-

«ՅԱՌԱՋ»ի
տեսակցութիւնները

ԳՐԻԳՈՐ
ՊԵՆՏԵԱՆԻ
ՀԵՏ

բելու, ըլլալու, մտածելու տեղ մը։ Չեմ
գրեր արտայայտուելու համար, ինչ-
դինքս արտայայտուելու համար կամ աչ-
խարհը։ Արտայայտուելու համար կրնանք
զրուցել, նամակ գրել, հեռախօսել իրա-
րու մեր մտածումներն ու հոգեկան վի-
ճակները փոխանցելու, փոխանակելու
մաքով։ Ինձի համար գրելը միջոց մըն է,
եթէ միջոց բարձր հասկանալ ո՛չ իբրեւ
զործիք, այլ իբր անընթաց...
Հ. - Տեղ մը :
Պ. - Տեղ մը՝ ուր կրնամ ըլլալ, տեղ
մը՝ ուր կը շարունակուի իմ գոյութիւնս։
Տեղ մը՝ որ կը շարունակէ իմ գոյու-
թիւնս գրեթե աշխարհին մէջ։ Կը շա-
րունակէ թերեւս աւելի հզօր կերպով,
քան իբրեւ աշխարհին մէջ. բայց գրե-
թե աշխարհը կ'առնէ իր մէջ իբրեւ աշ-
խարհ, ինչպէս գրեթե բոլորին մէջ կայ իրը։
Մէկը չի հակադրուիր միւրին։ Գրելը նոյն
ատեն ներգործական արարք մըն է, որով-
հետեւ հարցեր կը դնէ, հարցադրումներ
ունի, եւ այդ կ'ընէ, ճիշդ անոր համար
որ մտածել մըն է։ Կը մտածէ ինքն իր
կեցողածը աշխարհին հանդէպ, մար-
դոց, ինքն իրեն հանդէպ՝ այսինքն՝ գը-
րելուն։ Ուստի՝ անիկա ինքնակազմում
մը կ'ենթադրէ եւ ոչ պարզ պաշտումի,
փարութի միջակ մը։ Գրելը վերացում մը
չէ, մոտայնում մը, գիտութիւն մը, այլ
պիտի ըսէ՛ր պատուածք մը, հերձում մը,
ինչպէս է մտածումը իբրեւ անհատում
աշխարհին մէջ։ Այլ խօսքով՝ գրելը աւե-
լի իմ բախտն է, այն իմաստով որ բախ-
տին մէջ կայ նաեւ դժբախտութիւնս ալ։
Անիկա անդադրող իմ պոետական ըլլալս
մէջնակը կը հանէ, կը գրէ աւանջիւս։ Գր-
ելով ուրեմն կրնամ ըլլալ աւելի հզօր
կերպով։
Հ. - Բախտը՝ Բիշ մըն ալ ֆակտորաֆի-
րմաստով։
Պ. - Բախտը կ'ենթադրէ ինձի «արուա-
ծը», այսինքն՝ կարելիութիւններու ցանց
մը, միջոց սահմանափակ, բայց առկայ։
Այս արուածը կրնայ կոչուի նկատուելու
հաւանաբար ինձի անկախ կողմէ կայ,
որ կ'ուղղուի ինձի, կը մղէ զիս գրելու։
Սակայն՝ տրուածը գրաւած չէ, ճակա-
տագիր չէ։ Բախտը այն է, որ զիս կ'ար-
ձակէ կարելիութիւններու մէջ, ուրկէ
ընտրութիւններ կ'ընեմ եւ որոնց չեմ աւ-
րապահեր անպայման։ Գրելը բախտ մըն
է այս իմաստով, իբրեւ հնարաւորութիւն-
ներու գործարկում մը։ Բոլոր գրկումներ
բէն վեր գացող «գրկութիւն» մը։ Անիկա
դժբախտութիւն մըն է նաեւ, որովհետեւ
այլեւս չունիմ աշխարհին հանդէպ միա-
միտ մանուկի կեցողածը, հիացող աչք

մը չեմ այլեւս։ Գրելով կ'ապրեմ յարա-
տեւ արժանաւորումի մը մէջ։ Ահա դըժ-
բախտութիւնը, որ, մի՛ հակադրէ՛ր ան-
միջապէս բախտին։ Հասկցա՛ք, որ դըժ-
բախտ արարած մը չեմ։
Հ. - Երկու բան ուրեմն կարելի է գա-
նազանել. կոչումի հարցը, - կրնայիք եր-
գահան մը ըլլալ օրինակի համար, եւ գը-
րող եղած է՛ք, ու անկէ անդին՝ գիտա-
կից մակարդակը, որ աւելի ծանր կը կշռէ
կարծեմ, քանի որ կ'ըսէ՛ք թէ այդ ձեւով
կը մտածէ՛ք։
Պ. - Պէտք է, անհրաժեշտ է հոս ճը-
ղեմ, որ մտածել, մտածում բառերը երբ
կը գործածեմ գրելուն կից եւ երբեմն
անոր համար, թող ձեզ չառաջնորդէ սանկ
վերապայց դադարներու, իմաստափ-
րական խոչոր սխառմաներու. գրելը փի-
լիսոփայել չէ, ինչպէս խօսելը անպայ-
ման բարձրակ է։ Իմ թելադրել ուզած
մտածումս ատենի մեծութիւններով չի
չափուիր։ Գրելը իբրեւ մտածել կը մեկ-
նի հեռուորութենէ մը կամ այդ հեռու-
ւորութիւնն իսկ է։ Անոր տակ, հնչող
ջրամբարի մը նման, կայ մարմինը, շի-
ղերու աշխարհը ուրկէ կը մեկնի խօսքը։
Սակայն՝ գրելը ճամբորդութեան պէս
բան մըն է, փնտռումը մըն է, պեղելու
կերպ մը, ուր պեղողը չի գիտեր ի՞նչ
պիտի գտնէ. ուստի կը մտածեմ գրելով
եւ կը գտնեմ մտածումը գրելուն մէջ, ոչ
անկէ դուրս։ Ահաւասիկ ստանձնումը
այս արուեստական արարքին, գրելուն։
Այլ խօսք՝ որ բանաստեղծութիւն գրելը
ինքնին մտնէ չհարքներու, ճարտարու-
թեան, այսինքն՝ ոչ - անմիջական լեզուի
մը խաղերուն մէջ, որը - ուղեւոր կամ չու-
ղեւոր - իր օրէնքները ունի, իր ըլլալու
կոչանակները։ Բանաստեղծութիւնը ամէ-
նէն «կեղծ» լեզուն է։ Կեղծ՝ այն իմաս-
տով որ է ոչ - բնական (թէ՛ս հարց է թէ
մեր աշխարհին մէջ այլեւս ի՞նչ բան բը-
նական է, ամէն ինչ շինուած է)։ Բանաս-
տեղծութիւն գրելու արարքը կ'ենթադրէ
որոշ չափով փարութ մը, այդ ոչ - բնա-
կան արարքին։
Հ. - Այսինքն՝ շատ աւելի զօրաւոր ըս-
տանձնում մըն է բանաստեղծութիւն գը-
րելը եւ շատ աւելի ենթակայական արարք
մը։
Պ. - Անշուշտ, շատ աւելի անտրամա-
բանական...
Հ. - Բան մըն է, որ շատ աւելի քիչ կը
բաժնէ՛ր ուրիշներու հետ, քան արձակ
- վերլուծում, գրադատութիւն - կտոր
մը։
Պ. - Եթէ կ'ուզէ՛ք. բանաստեղծութիւնը
իր սանդղական թէ արդիական ձեւերուն
մէջ կ'ենթադրէ շատ մասնայատուկ, են-
թականական աշխատանք մը։ Ենթակա-
յական այսինքն՝ ենթական լրաց, եւ
իմ վրայ, իմ լեզուին, աչքին, ականջին,
մարմնին կամ երեւակայութեան. մաս-
նայատուկ լեզուի մը ի խնդիր, ուր նկատի
ունինք բոլոր ընդհանրութիւններուն հա-
կադրակը։ Այս իմաստով՝ անիկա շատ
մտերմ, շատ ներքին, շատ մտքին մօտիկ
գործողութիւն մըն է - պիտի ըսէ՛ր գը-
ծումը մըն է. դայն արարելու համար
պէտք է բնականի, բնականոնի, տուեա-
լի աշխարհէն դուրս ելլենք, արտրուինք,
մտնենք ընդհակառակը կեղծի, ոչ - բնա-
կանի, արուեստի, ոչ - անմիջական կայ-
ւածին մէջ, որ բանաստեղծութեան աշ-
խարհն է։ Բանաստեղծութիւնը արտ-
երկրային լեզու մըն է։
Հ. - Երբ կ'ըսէ՛ք «բնական աշխարհէն
դուրս ելլել», ատոր սահմանները կարծեմ
կը գծէ՛ք դուրսի աշխարհին չափանիշով։
Պ. - Երբ հարցը վերացական կերպով
կը դնենք, կը գիտենք դուրսէն։ Ճիշդ է,
որ երբ մէկը ինքզինք կը ստանձնէ իբրեւ
բանաստեղծ, իրեն համար այդ աշխա-
տանքը աւելի բնական է, քան թէ արձա-
կը։ Յայտնի է, որ շատ մը բանաստեղծ-
ներ գէշ արձակագիրներ են եւ հակառա-
կը։ Բանաստեղծութիւն եւ վէպ, օրինակ,
աշխարհի եւ լեզուի տարբեր ըմբռնում-
ներ են, կրնանք ըսել՝ մէկը միւրին հակա-

Sayat - Nova
le musicien des mots

Qui ne connaît ce poème si souvent chanté :

Գանի վուր քան իմ, ես, քի դուրսս իմ.
Ապա ի՞նչ անիմ.
Արտասուկ անիմ, շատ հոգուց հանիմ,
Ես կատէք տանիմ.
Ասի՛ր՝ ջէյրան իմ, քուդ քի սէյր անիմ,
Ես, մըսիկ անիմ։

Les mots chantent d'eux-mêmes, toutes ces rimes en *im* provoquent une musicalité croissante, et seul, Sayat-Nova a réussi cet exploit car rares sont les rimes en *անիմ*. La langue devient musique et matière, sons, instrument, forme et couleurs. Les mots coulent et provoquent en nous une ivresse, l'ivresse de la fête, de l'amour. Le travail rigoureux du poète disparaît, il semble jouer avec les mots, leur son, leur sens (le son restant primordial), il force la langue pour augmenter sa capacité poétique, il crée son propre langage qui est donc poétique et musical, musical à double titre puisque ces poèmes sont mis en musique et la musique est aussi langage, moyen de communication.

Sayat-Nova ne se contente pas des res- sources d'une seule langue : il compose

par
Saténig GOSTANIAN

en quatre langues, les frontières dispa- raissent, sa poésie appartient au langage commun des peuples du Caucase, de l'Iran, des chrétiens, mais des arabes, qui l'ont aussi inspiré :

Յիս քու դիմէքն չիմ գիտի՛
Ջալախիք քարի նըման իս.
Տեսնողին Մէշլում կու շինիս՝
Լէյլու դիդարի նըման իս։

Sayat-Nova évoque ici la légende de Majnûn et Laylâ, le couple tragique le plus célèbre de la littérature des Arabes, comme est célèbre, à l'occident, celui de Tristan et Yseult. Il est vrai que, depuis le 7ème siècle, ce mythe éblouissant de la passion n'a cessé de nourrir l'imaginaire des lecteurs et des auteurs. Sayat-Nova connaissait ce chef-d'œuvre de la poésie arabe, qui raconte une aventure de folie et de mort qui n'a pas existé en réalité, mais qui est une légende inventée et colportée de tribu à tribu. Les hommes ont inventé en même temps la légende et les poèmes; dans l'Arabie de l'époque la poésie est le seul moyen d'expression artistique, le seul langage commun, trans-tribal.

Sayat-Nova nous invite donc à lire les œuvres de poètes persans et arabes qui l'ont précédé : nous pouvons, afin de mieux communier à la sienne, lire : une traduction des poèmes de Majnûn (1),

Fonds A.R.A.M

մանման վայր: Ըսած եմ արդէն, որ գրութիւն մը լեզուական արտայայտութիւն մըն է եւ կը ստանձնեմ այս յայտարարութեան ամբողջ տարածքը եւ ... սահմանափակումը: Ի հարկէ, Մեծարեանց կամ Նարեկացի, Վարուժանի կամ Չարենց հասկնալու համար պիտանալու է իրենց ժամանակը, ստոր խնդիրները, պարզապէս անոնց լսել չտալու համար քանի որ, որոնք չէին կրնար լսել: Պատի մը հարցումներ ուղեղի զեր կը կատարեն եւ երբ կը վերլուծեն, կը հանեմ երեւոյթներ, որոնք մինչեւ հիմա մնացած են անսկստ: վերլուծումը կ'ըլլայ ներկայի մէջ, յատուկ անոր, ոչ անցեալի լուսաւորման չքնադատող հեռանկարին: Ըսել վերը, իմ քանակական աշխատանք չէ, կը ձգտի աւանդութիւն կոչուած անցեալ - ներկան բուրդի պէս, զգել, բանալ, թել - առ թել նայիլ, քննել, որպէսզի եւ ճանչնամ միւսները եւ զիս:

Հ. - Եւ միւսները ատեն շարունակել աւանդութիւնը:

Պ. - Եթէ կ'ուզէք: Բայց չկարծէք որ գայի մը պէս կ'ուզեմ ոչխար ձեռնալ փարախ մտնելու համար: Այսինքն ... ընդունուելու համար: Վերլուծումը կը կազմաւորուի միայն ի հաշիւ ներկայի, թերեւս ալ ապագայի: Երբ կը փորձեմ, մեր մօտ, արագաշարժութեան խցու - մը ի յայտ բերել, Չարենցի թէ Կարա - Դարբինի թէ Կարապետի, անուշտ գրականութիւնը քանիչո՞ք կազմածը հասկնալու փորձ մըն է, գայն նաեւ խախտելու, խոտորելու նկրտում մը: Ուստի՝ հատում մը կը ստեղծէ, հատում՝ տալիս իրեն անհուն ծովուն մէջ. հատողը կը կարծէ միշտ, որ մեր անցեալը աւելի հարուստ է՝ քան անոր պատկերացումները, որոնք կը տրուին մեզի «Եթէ ընդունած ըլլայի, որ մեր անցեալը - մե՞ք - մեզի տրուած է միայն, այն ատեն ընթերցումներու չէի ձեռնարկեր:

Հ. - Որովհետեւ ամէն բան աւարտած, կազմաւորուած պիտի ըլլար. ամենց վրայ աշխատելու, գտնել կրկին շարունակու հարց պիտի չըլլար:

Պ. - Ոչինչ կայ աւարտած, ամէն ինչ աւարտելի է, ուրեմն՝ անաւարտ: Ամէն ընթերցում զիս կը փոխէ, այն չափով որ կը փոխեմ որոշ կեցուածք անցեալի հանդէպ: Երբ Նարեկացիին ընթերցում մը կատարեալ է, ամբողջական է - այնքան որ կարելի է այդ - ան կը փոխէ մեր հայեցակէտը: Իսկական որեւէ վերլուծական աշխատանք պէտք է վերլուծածը փոխէ. այլապէս՝ չարժեք որեւէ բան զրել: Երբ կը յարգի այն ընել, կը փոխուի վերլուծողը ինք ալ: Այսպէս՝ ընթերցումի փորձերս զիս փոխած են, այլացուցած են: Ընթերցումի հոլովոյթ մը կը կազմեն, որուն շնորհիւ հարցերը կը տեսնեմ աւելի յստակ, շատ աւելի ընդարձակ լայնախոհութեամբ:

Հ. - Արդեօք միայն գրականութեամբ գրադող մէկուն տրուած պարտականութիւն մը կը մկատի Սփիւռքը, լեզուն ստանձնելու հարցը:

Պ. - Նախ՝ ոչ մէկ պարտականութիւն, ոչ որք: Ապա՝ յստակ է, որ 19-րդ դարէն գրականութիւնը եղած է հրեշտակ մտոր որ ժամանակին կը կատարէր եկեղեցին: Միջին դարերուն եկեղեցին կը կատարէր միաւորողի գեր, կրօնի, կապի: Ասիկա դադարեցաւ այսպէս ըլլալէ անցեալ դարու կէսին: Երբ մօտէն կարդանք 1914-ի սերունդի գործերը՝ Վարուժան, Օշական, Չարենց, կը նկատենք որ բոլորին համար ալ գրականութիւնը կը խաղայ կրօնի գեր: Ասիկա ներկայիս կը շարունակուի Սփիւռքի մէջ: Գրականութեան կը վերագրուի ոչ միայն իր ժամանակը լսելու պաշտօնը, այլեւ մեր ժողովուրդին ինքնութեան փնտրութիւն մէկ պատկերը դառնալու պաշտօնը: Խորքին մէջ՝ գրականութիւնը քիչ մը ամէն ինչ է, Սփիւռքի մէջ մասնաւորին համար: Ենտակ է, որ ստոր պատճառը պէտք է փնտրել գրականութեան լեզուական եզրին մէջ, որ չկայ նկարագրութեան մէջ օրինակ, կամ ճարտարապետութեան: Գրականութեան մէջ շատ բերտ, բացայայտ կերպով կը յայտնուի պատկանելիութիւններ՝ լեզուով: Եւ կը կարծեմ, որ ստոր համար ան կը ստանձնէ - անոր կը վերագրուի - նոյնիսկ ինքնացումի հոլովոյթին իրացումը: Ահա հարց մը, որ պէտք է խնդրոյ առարկայ դարձնել, քննել մօտէն, ոչ անպայման քննադատել: Ստորը է սակայն, որ գրականութիւնը

մեր մօտ հօր ներգործութեամբ ենթակայ է, որով մամուլ, գրականութիւն, մշակութիւն առհասարակ կը դառնան իրենց մէջ գերիվեր իրողութիւններու կրողներ:

Հ. - Մամուլ, գրականութիւն եւայլն, կը պահպանեն, լաւ - սակայն ստեղծելու արարքը, չկա՞յ ըստ:

Պ. - Նախ՝ ստեղծում կոչուածը մեկ - նակախի անհատական ճիգ մըն է: Ունի իր երկրորդ երեսը. ընթերցողը, ունի ընդունողը, որ երկի մը անդրադարձումով գայն որոշ իմաստով կը ստեղծէ, անոր գոյութիւն կուտայ: Յետոյ կան մամուլ, մշակութիւնը հաստատութիւններ, որոնք միջոց, բացութիւն կրնան տալ այս անհատական ստեղծումին - ստոր հոլովոյթին կը մասնակցին այդ ձեւով: Պէտք է խոստովանել որ այս հաստատութիւններուն մեծ մասը պարզապէս կը կրկնէ եւ կը խորշի նորութիւն հոտող բաներէն: Այսօր մեր մէջ կան արդէն յիշուել անցած գրողներ, քանի մը հատ, որոնց գործը տակաւին չեն ստանձնուիր այդ հաստատութիւններու կողմէ: Կ'աւանդուի մեր անկարելի մրցանակներուն եւ ստեղծ ժաւրիներուն, որոնք կը համարձակին ողբացեալ՝ Հ. Չարենցին մէջ «Վրան - բաց» վէպը մերթիւ եւ տարբեր կրկնել Վահէ Օշականով: Եւ ի հարկէ այս բոլորի մասին չի գրուիր: Կը կարծեմ, որ Հայերը անգողելի կերպով միացած են ... թաղուներու պահպանման հօր քնադող մը:

Պէտք է ըսել, որ շատ յաճախ գրականութիւնը չի համապատասխաներ իրեն վերագրուած պաշտօնին. գացէք, փնտրեցէք, քանի՞ վէպ կայ, որ պատմէ մեզի Լոս - Անճելէսի գաղութին իմաստներէ: Բայց Պէտք է ըսել, իրանի գէպերը: Կ'ապրի հիմալի անտարբերութեան մը մէջ:

Հ. - Կրողի պաշտօնը...

Պ. - Ոչ թէ կրողի, այլ պարզապէս՝ հայելի դառնալու:

Հ. - Այս բարբէն ետք դառնալի նորին ձեզի. ի՞նչ կը մտածէք արդեօք ընթերցողին հասկցութիւն, չհասկցութիւն հարցին մասին:

Պ. - Ըսել կ'ուզէք, ինչ որ կը գրեմ չի՞ հասկցուիր...

Հ. - Ոչ, սակայն ըսեմք, թէ շատ դիւրին հասկցուող գրող մը չէ: Ի՞նչ կը մտածէք, ձեզմէ դուրս գտնուող ընթերցող գտնուածի մասին:

Պ. - Ընթերցող գտնուած: Ծառ պիտի ուզէի գիտնալ թէ քանի՞ հոգի Սփիւռքի մէջ պարզապէս հայերէն գիրք կը կարդայ: Կ'անցնեմ:

Ձեր դրած հարցը ընթերցողի հարց է, ոչ գրողի: Բնական պիտի չըլլար, որ ես գնէի այդ հարցը ես ինծի: Պիտի դառնայի ընթերցողը դրածիս: Զիջե՛ք է, որ գրողը նոյն ատեն առաջին ընթերցողն է իր գործին: Սակայն հասկնալի - անհասկնալի հարց չկայ հոն: Ինչ որ կը հրատարակեմ իմ անունովս, ինծի համար թափանցիկ է: Աւելի թափանցիկ եթէ կարելի ըլլար, պիտի ընէի: Յաճախ կը խօսուի անհասկնալի ըլլալու մարմալի մասին: Որը անուշտ տաքիներութիւն մը չէ: Բայց հարցը շատ աւանդական է: Մեր գրականութեան մէջ ան կ'ընթերցայ մինչեւ 7-րդ - 8-րդ դար, յունարան դրողը: Ամէն անգամ որ գրողի մը մէկ երկը չի մտնել տուեալ կադապրի մը մէջ - Ինարա, Օշական, - կը փակցնեն անհասկնալի պիտակը եւ կը մըծահարեն: Անցեալ տարի վաստակաւոր գրականագետ մը չէր վարաներ յայտարարելէ, որ Հ. Մաթէւոսեանի գործերը չէր հասկընար. սկսած էր թափանցել՝ ոտներէն թարգմանութեամբ: Ձեմ գիտեմ քանի՞ հոգի ներկայիս Գր. Նարեկացի կը հասկընայ առանց բառարանի - բառարանն ալ չօգնէր: Բնագրի ընթերցողները մատի վրայ կը համրուին, թէ՛ մոռնանք բանասէրները: Նարեկացի «ազգային սուրբ», մեծ բանաստեղծ, «մեծ հուսմանիտ» եւայլն, աղուոր բառեր են, բայց ո՞ր չափով անոնց տակ մնացող երկը հասնալի է այդ գանգուածին: Հասկընալին, անհասկնալին յարաբերական երկեր են, բոտ մտային կարողութեան, կրթութեան, ընթերցումի վարժութիւններու, ընդհանուր ծանօթութեան եւ մասնաւոր անձնական յանձնառութեան: Ինծի համար գրող մը միշտ անհասկնալի է. երբ անոր գործը կը վերլուծեմ, կը փորձեմ այդ անհասկնալին ջնջել - ներառնել, լուծել. եւ գործը կը ներկայանայ, Մեծարենց, Ինարա կը ներկայանան այնպէս ինչպէս «չեն» պիտի ըսէի:

Հ. - Մեր կադապրներուն մէջ չեն:

Պ. - Այո. եւ կը դառնան տարբեր: Այդ տարբերութիւնն է, որ մշակոյթ մը կ'աւարցնէ: Այլութիւնն է որ կը ստեղծէ կեանք: Յստակ է, որ մենք մեր իւրով չենք կրնար տալիս, ինչպէս կ'ուզեն որոշ մարդիկ: Պիտի առնենք գուրբէն եւ ներքին: Դառնանք սեմի մարդիկ: Ահա գրելուն բարդութիւնը: Կը տեսնէք, որ անմեղունակ չեմ. գրածներս «թափանցիկ» չեն, որովհետեւ ոչինչ կ'արտայայտեն. հարցեր կը կոչեն, կը կանչեն, որոնք միայն իմ չեն, մեր կեցութեանն են:

Պատահած է, ըսեմ, որ չեմ գրեր ընթերցողին համար: Գրել մը գրուելէն մինչեւ հրատարակումը, ստացումը գացող հոլովոյթը կը պատկանի անոր լինելութեան: Ընթերցողը կը յայտնուի երբ գործը հրատարակուած է: Ընթերցողը կայ, որովհետեւ գործը գրուած է լեզուի մը մէջ, հասարակաց՝ գրողին եւ ընթերցողին: Բացարձակապէս անթափանց լեզու գոյութիւն չունի: Երբ բառ մը կը գնեմ էջի մը վրայ, ան լսող մը կ'ենթադրէ եւ արդէն կը շարժուի փոխանակու - թեան, փոխադրութեան շարժումին մէջ: Ես ալ ընթերցող եմ յաճախ եւ գիտեմ, որ որոշ երկեր որքան կը զիմադրեն մեր ճիգերուն եւ անուշտ մեր ճիգերուն համաձայնութեամբ է, որ կը վարձատրեն մեզ: Բայց ընթերցողը կրաւորական, պարզ ստացող մը պէտք չէ ըլլայ. ընդունիլ կը նշանակէ իր մէջը մտցնել, ունենալ, առնել: Այս իր - մէջ - ունենալը աշխատանք մը կ'ենթադրէ: Գիտեմ, որ դարձում մը կամ քննադատ մը ժամանակ չունին այդ ընելու, մեր մէջ թէ օտարներու՝ նոյնն է: Սա տարբերութեամբ՝ որ Փրանսուզի դարձումը պիտի ամենայն «չեմ հասկնար կոր» ըսելէն: Ընթերցողը ներգործած մէկը ըլլալու է: Որքանի տեղ մը բառ է, որ ընթերցանութիւնը ստեղծագործութիւն է: Իրերեւ ալ է որ պէտք է մօտենալ խնդրին, եւ անուշտ հրաժարիլ երկի մը ճշմարտութիւնը գրողին յաւակնութեանէն կամ հեղինակին - գրած - իմաստներէն: Գրել մը նշանակութիւնը ընթերցողը կը յօրինէ: Ի վերջոյ՝ մասնակց, որ Նարեկացիին ինչ էր մէջ գոյութիւն ունի՝ անկախ քեզմէ, ինձմէ, մեր ընթերցումներէն, անիմաստ է: Հետաքրքրականը այն է, թէ մեզի համար ի՞նչ չափով գոյութիւն ունի, ո՞ր չափով «կը խօսի» մեզի:

Հ. - Թէ ընթերցումի որքան կարելիութիւններ կը բաժնայ:

Պ. - Այո. որքան զիս կ'այլացնէ: Ամէնէն կարեւորը այն է, անոր ալիւթիւնը, անոր գրութիւնը, որուն ընթերցումը հարկ է հանդիպի: Մենք գործախառնար

շատ կը սիրենք մակադիլ նոյնութեան դաշտերուն վրայ, կը ձգտինք ըլլալ իրեւ թէ թափանցիկ իրարու, պարզապէս որովհետեւ Հայեր ենք ... Ամէն անգամ որ նոր գործ մը կը յայտնուի, քննադատ միակամիւն կը յայտարարէ «ասիկա դուրսէն է, մերը չէ, մենք այսպէս չենք»: Ինտրա նոյնքան վաւերականօրէն մերն է որքան Սիւսանթո:

Հ. - Մեր գլխուն մէջ կարծում կաղապարներն են, որ արգելի կ'ըլլան գաղաւթ մտնել»-ու փորձ մը ընելու...

Պ. - Ընչո՞ք. այլացումը այնքան ալ գէշ բան չէ, կը հարստացնէ մեզ. երբեմն կուտար հարստացում է. պէտք է դիտարկել ինչպէս: Կորսնցնել ինքզինք եւ դուռնալ ուրիշ մը, այլափոխուիլ է: Ո՞ր արուեստագէտը չի ձգտիր ստոր: Որքան ուղենք այլափոխուիլ, այդքան հարկ է լայնք մենք մեզ, այսինքն՝ ըլլալ այն որ ենք:

Հ. - Այս մտահոգութիւնները բաժնող շատ գրողներ ունի՞մք ներկայիս Սփիւռքի մէջ:

Պ. - Կը կարծեմ, որ 60-ական թուականներէն ապրիլ որոշ բաներ փոխուած են, թերեւս անվերադարձ կերպով: Պարզունակ գրողներու ժամանակը վերջացած է: Կան յամեցողներ: Այսօր կան գրողներ, որոնք դադարած են մտածելէ, որ գրող ըլլալ հայրենիքի պաշտպան ըլլալ է, մշակոյթի պահակ ըլլալ է: Քիչ է թիւը, բայց կայ: Լուսանցի գրողներն են: Անուններ կ'ուզէք:

Հ. - Ի՞նչու չէ:

Պ. - Թերեւս «բոլորականութեան» գետնի վրայ՝ շատ քիչ բան հասարակաց է վ. Օշականին, Չարենցին, Խրախունին, Մ. Նշանեանին: Ծառ աւելի քիչ՝ Կարօ Արմէնեանին, Զ. Խալափեանին, Հ. Մաթէւոսեանին, Հ. Իգորեանին, Յ. Գրիգորեանին կամ Վահագն Գրիգորեանին, կը տեսնէք որ Հայաստանն ալ նկատուի ունիմ այլեւս: Սակայն՝ յստակ է, որ այս մարդիկը ստանձնած են գրականութեան, 20-րդ դարու գրականութեան եւ աշխարհին բարդութիւնը: Ասեցմով՝ մեր գրականութիւնը մտած է իր ալժիւրականացման փուլին մէջ: Երկար ատեն մերը տեղական, փակ, ինքզինք փակալող ու ինք իրմով ապրող գրականութիւն մըն էր. բարեբախտաբար կացութիւնը կը փոխուի: Անուշտ կ'ընայ շատ բան «թափիլ» տարիներու ընթացքին եւ հարկ է որ զան աւելի «չար» ու բերտ անուններ: Նախընտրելի է մէկ մեծ գրող ունենալ, քան տասը հատ գիրք կամ անգլալ կրկնողներ:

Տեսակցեցաւ՝ Ա. Թ.

Կարգադր պարզ որ քիչ երագեց

Գաճ պատերու ետին կը բուսնին ռառնը լուրիս կը խոսնեն կամալ, լուրի կը հաւաքէ կ'ամբարէ բոլոր երգեհները կ'ետօրուան մինչ դառնանք ռառնաւուն կը շողարձակեն դառն իրենց գեղին ծաղիկները տարբադադրուող պատկերին տակ

ուր շուք մը արեւածաղիկ կ'երկարէր կը խրէր գլուխը արեւին մէջ, ձուկի-քերաններ մեխակներ փիլլէներ կը բարձրանային վեր երկինքը ծածկող այծտերեւի որքատունկի խառն թիւղերու ամբարշտուց մախադատութեամբ

o տարան

ապահովութիւնը գոց պարտէզին հետերու խոնաւ ագոլս աղաւ տիեզերքով որ շրջապատէր գրաւէր ընդունէր քիչ իր մէջ որ երագեցիր յայտնակերպ մութէն դարձող յաճախապատմութիւն էլի պէս լուսաւոր

Բերքուածը հսկումն էր անոր անյիշելի ուր չեղար, մայրամուտ բացուող կուրծքեան կրակէ վարագոյրին, երկիր մայր քան ծագումը երկրին

հիմա միայն

մերձեմնի ու մեռնիլ սահմանին երբ տեղ մը ռեհանը կ'աճի

Եւ քաղ տն լուս արձակէ գիշերներու ամբարշտան ծայրափնին, փխրուն ինչպէս կապալտ անշարժ սրբաբացումը հողին պարապին մէջ, իր կտր բայրի կաթոնիկէն կամալ

«Վայրեր»

Գ. Պ.

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

ԹԻԻ 108

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻԱՔԵԱՆ

Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE-FONDE EN 1925

83, RUE d'HAUTEVILLE — 75010 PARIS

DIRECTRICE : ARPIK MISSAKIAN

TEL. : 47. 70. 86. 60 — TELEK : HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ֆրանսիա : Տար. 600 ֆ. — Վեցամսեայ : 310 ֆ.
Արտաստեմա : Տար. 700 ֆ. — Հատը : 4,00 ֆ.

61e ANNÉE — No 16.307

ԿԱՐԴԱԼՈՎ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

(ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ)

Մեծարենցի նման անուշուրբիները մէկ անգամ միայն կը ծնին ազգի մը մէջ, պիտի լսէք Հայկերէն լեզուի ուսուցչի աւանդական օրը խօսք ըլլար արեւմտահայ բանաստեղծութեան մասին, առհասարակ պիտի աւելցնէր՝ անպայման, - «Եթէ Մեծարենցի չի ծնար, Գորիսան» դրօշակը վարժապետի նուաճումը, Մեծարենցի թանկութեան թուղթն է արեւմտահայ մեր բանաստեղծութեան»։ Անուշուրբիս եւ իմաստեղծութեան թուղթ... Ուսուցչի լիակատար օրը Հայկերէնի անուշուրբիները արձակուած այս երկու օրակուսներն է որ կը տարբերուի ամէն անգամ որ կ'երեւանայ Մեծարենցի։ Զինք ալիւս չեմ կորցրել, քանի որ գրողստ չեմ եւ ոչ ալ գրականութեան ուսուցիչ՝ անհրաժեշտ անհրաժեշտութիւններ, որոնք իրենք թէ երբեք յայտնարեւելու համար։ Կարծես անհրաժեշտ երկուսն ալ կը լինեն։ Հայերէնով հասած միւս աւանդութեան մէջ իր գործերէն ընտրած քերականութիւնը փունջ մը՝ դուր երկարատեղութիւնս իրաւացիաբար է եւ որ, իրենք լսելով, զիս մեր տղանք կանչող, զիս լսելով մօտեցնող ձայն մը մաս կը կազմէ իմ թանկութեանս, լեզուս՝ որ գիտութեանէ աւելի զարեւելեալ եկած զգայնութիւն մըն է։ Եթէ Մեծարենցի ընտրած... Այդ զգայնութեան ամէնէն հարազատը դուրսէն երբեք չեմ զոյգել։ Տակաւին Կեդրոնական զբոսայգիներուն առջեւ երբ Կոստանտնուպոլիսի նմանութեամբ խորհրդապալատէն զբերել կը ստիպէր, օտարաւոր բայց անհրաժեշտ այդ քերականութեան աւելի հարազատութեան մըն է որ կը ձգտէր, ինչպէս, աւելի ուշ, պիտի նպատակադրէր «Երբեք ըլլալ»։ Եւ երբեք չեմ զոյգել մեր ինքնութեան թուղթը մանաւանդ՝ հայերէն հոգը կործանող բայց երբեք պահած Սփիւռքի լեզու։

Եղակի լիութիւնն է տողին. համադրումը կախարդանքին ուր հասնելու համար հանձարէն աւելի անհրաժեշտ է այն գերանրացատրելին որ մեծէն աւելի՝ ենթադրանք կը բնորոշէ։ Ազգի մը՝ Սկիզբ՝ որ գիտէ սակայն թէ ո՛ր պիտի յանդիմանայ ինչու հարազատութիւն -ի հեծուկը Գորիսանի իր պարագային մանաւանդ - չի նշանակեր անպայման անմիջականութիւն։ Աւելին, անմիջականը կը բերէ յաճախ՝ քան վաւերականը։ Ենթադրական, անպայման, չի նշանակեր անակնկալ յայտնութիւն, պոթութիւն, եւ ենթադրականութիւնը միայն ու միայն խորք է ու երբեք ցուցում, ազդուի։ Որով սկիզբ՝ գտնելէ ետք, գերազանցէն ետք։ Այսինքն՝ բանաստեղծութեան տողը. յանդիման յայտնութեան բայց ալիւս անհրաժեշտ, յամառող, հաւանող ամանակը՝ որ ուրիշին քով, ուրիշին բացատրութեամբ «Մովսէսայեաց զերեզմանատունը» ծնուի։ Ու ամբողջացուի։ Ստեղծ ալիւս իր իմաստին ուժով չէ որ կը գործէ, ալ անբացատրելի տպաւորութեամբ կը ներգործէ՝ միայն, կ'ուզողի մեր կեանքին եւ ոչ թէ մտքին՝ որ կրնայ ժխտել զայն, առարկել։ Քերթուածին ընթերցումը ալիւս ընկալում է միայն եւ ոչ թէ հարցադրում, լուծում։ Ալիւս կ'ըլլանք եւ ոչ թէ կը հասկնանք։

Ինչ որ կը պակասի իրեն... միայն բաժինը, դուրսէն մարմնին տխրութիւնը՝ որ պիտի երկնէր ու բերէր ցաւին յաճախանքը, փորձարկութիւնը։ Չեմ ըսեր փորձառութիւնը, որովհետեւ վերանորոգ, միշտ տարբեր ու ամբողջական բան մըն է ցաւը։ Անկրկնելի՝ իր մաքրութիւնը սակայն. ազու, ամօթիւրած, տեսակ մը փափկութեամբ - վկայութիւններու հիման վրայ բնաստեղծութեան եւ ըմբռնելի - այդ տղան՝ ինքնահայեաց, ինքնամփոփ, ինքնաբաւ։ Ահա թէ ինչո՞ւ չի նշուի, արուեստական բան մը իր քերթութեան մէջ եւս հոն՝ երբ կ'ուզէ ըլլալ ու երեւիլ ինչ որ չէ։ Տակաւին արեւունքը չբոլորած պատանիի մը իր ձայնը, որով, երբ կը խօսի սիրոյ մասին։ Շքեմա եւ ծարաւ միակ համարձակ։ ...Ի՞նչ մը միայն, իր մարմնին ու հոգին ամբողջացնելու զուտ, վարագործութեան մղում մը։ Սիրոյ իր երգը հոս պէտք է վերջանալ՝ մինչ երկարած է, դժբախտաբար։ Մարմնով զգացում եւ որով ալիւս հեծուցած, կիրքէ եւ ուժականութեան զերծ, «հրեշտակային» է նաեւ մահուան իր երգը՝ զերեզմանի՝ բայց ոչ խորունկ, հիւսնալի բայց անհասկնալի՝ մեղիւններուն համար։

Բանաստեղծի այդ տղուն քով լեզուին տիրացումը սակայն, իր իսկ անձին մէջ հեւիհեւ խորացումը, պեղումը. բնութեան, այսինքն՝ տուեալ գունեղ եւ այլապէս ապրող իրականութեան մը հետ ներքին տարբերութիւնը հասած հոն՝ ուր բացառութեան երբեք իսկ չի ընկած եւ ալիւս, ուր ալիւս ամէն ինչ աւելիլի-դուրսէն լաւագոյնին՝ մղումն է միայն։ «Մերեք» է մինչեւ «Երբեք» ներքին արեւելութեամբ՝ կեանքին աւելի բան մը կայ, փորձառական հասունութիւն մը (ոչ մէկ մարմին կրնայ փոխարինել արուեստի ընկալումը) որ հրաշքի համագործակցութեան մէջ՝ բանաստեղծութեան պէս։ Այո՛, «Մերեք» է մինչեւ «Երբեք» արեւելութեան մէջ եւս հոն՝ երբ կ'ուզէ ըլլալ ու երեւիլ ինչ որ չէ։ Տակաւին արեւունքը չբոլորած պատանիի մը իր ձայնը, որով, երբ կը խօսի սիրոյ մասին։ Շքեմա եւ ծարաւ միակ համարձակ։ ...Ի՞նչ մը միայն, իր մարմնին ու հոգին ամբողջացնելու զուտ, վարագործութեան մղում մը։ Սիրոյ իր երգը հոս պէտք է վերջանալ՝ մինչ երկարած է, դժբախտաբար։ Մարմնով զգացում եւ որով ալիւս հեծուցած, կիրքէ եւ ուժականութեան զերծ, «հրեշտակային» է նաեւ մահուան իր երգը՝ զերեզմանի՝ բայց ոչ խորունկ, հիւսնալի բայց անհասկնալի՝ մեղիւններուն համար։

Զարեհ Գարսեւ

Երբ բոլորն ի վար աղբիւրէն դարձին, իր վարժի խորհրդին մէջը սողոսկի նուրբ մատիկն ոսկի արեւի լոյսին։ Իր սափորն ուսին երբ բոլորն ի վար աղբիւրէն դարձին, մեղմով ծածուկի լալակն հողմովար՝ քեւով քոչուցի։ ու ծիածանի քոչուցով պսպրայ աչքն իր գեղանի։ Եւ երբոր ցնձայ հնչիւնը՝ ծննդայ զարդակիներուն։ տեղեւանով անհուն հողին պիտ' ըզձայ գանձը՝ զոր չունի։ Մարաւ շիկին պէս պիտ' ըզձայ անի, երկու կաթիլ ջուր շուրթերուն իր կէզ։ Եւ իր ցակատին՝ գովացք ցրտին։ Գովացք ցրտին, կարմիր սափարի ջուրին ստոնարակ ցողովը բերի՝ կակաջ ձեռքերու... Ահ, այս իրիկուն սափորն իր ուսին աղբիւրէն դարձին՝ սիրոյ անհուն ջերմ սպրտունքով կը դողայ սօսին...

ՄԵԾԱՐԵՆՑԵԱՆ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾ

Որքան վերելած կան գրութիւն, աշխատութիւն կայ Մեծարենցի գրականութեան, բանաստեղծութեան մասին։ Իր կենսագրութիւնը, տողերը գրուած են խոշորացոյցի տակ, անոնցմէ դուրս բերելու, ստեղծելու համար Մեծարենցեան աշխարհը. յայտնարեւելու համար աւելոր բանաստեղծութեան զլիաւոր լարերը։

Սորհրդապալատ բանաստեղծ է Մեծարենց։ Հողեղանայ, բնութեանապաշտ, համայնապաշտ։ Իր մօտ չեղտուած են գիւղի ապրումները, անանձնական, ալիւս սիրական լարը։ Լոյսի - մութի բանաստեղծն է ան. լոյսին սպասող, սիրոյ, անհունի երգիչը։ Համայնական Զայնին մէկ արձագանգը։

Այս՝ Մեծարենցի բանաստեղծութիւնը։ Ու անոր լեզուն։ Կարծես Աստուած Մեծարենց հայ բանաստեղծը ստեղծած ըլլար ցոյց տալու համար, թէ ո՛ր, ի՞նչ մակարդակի կարելի էր հասցնել լեզուի մը գեղեցկութիւնը։

Ու տարիներով էջեր, հատորներ, նման բնութագրութիւններով, բացատրութիւններով լեզուն. ամէնէն տարիակէն, ամէնէն վարժապետականէն մինչեւ ամէնէն արդիական, ինքնատիպ մօտեցումները։

Մինչեւ հոս, այս բոլորով նիւթագնութիւնը Մեծարենցի։ Ինչ որ սորվեցուցին զարդապաշտ նստարաններու վրայ եւ գորս օր մըն ալ մենք փորձեցինք սորվեցնել։

Հապա բանաստեղծը։ Ո՞վ պիտի կարենայ ըսել, թէ ուղեղի ո՛ր բջիջներու ո՛ր կազմախօսական հոլովով, կամ հոգեկան, զգացական ի՞նչ խորումներով, փխրուն այդ տղեկը դարձաւ բանաստեղծութեան հսկայ մը. մեր Մեծարենցը։ Ո՞վ պիտի կարենայ բացատրել այս էպիփոթիւնը. բացատրել այն՝ որուն համար բաւարար կամ անհրաժեշտ ոչ մէկ նախապայման գոյութիւն ունի, ու ո՛չ մէկ բանաձեւ կը գործէ։

Ո՞վ պիտի կարենար սահմանել բանաստեղծութիւնը, ու անով՝ Մեծարենցեան ստեղծութեանը։

ԱՐՓԻ ԹՈԹՈՅԵԱՆ

Քերթուածներու այդ փունջն է միայն որ կը հետաքրքրէ եւ անկէ մնացած ապրումներն է որ կրնամ արտայայտել, ինչպէս պիտի խօսէի հարազատի մը մէջ։ Երբեք փունջեր փունջերուն՝ ալ զայն ապրումն չափանիւնին մասին։ Այդ տարիքին, ալիւս տալով, ճանչցածներուն մէջ բանաստեղծական խօսքը կատարելագործած, ապաւնէր ինչպէս միայն։ Հոն, 20 - 30-ի մօտ տողերու այդ փունջին մէջ բանաստեղծութիւնը իրապէս որ հաւաքուած, գտնուած, կարգաւորուած ամբողջութիւն մըն է։ Գզացողութեան ետք բերեղացած բանաձեւումն է գեղեցկիւնը՝ որուն թեւալարած ընտրութեամբ միայն կարելի է արտայայտել անվիճելի արժէքներ։ Զինք բնորոշող հազար անգամ կրկնուած միւս բոլոր մակերեսները - զգայնութիւն, զիտող աչք, դոյն, երեւակայնութիւն, երաժշտականութիւն, եւ այլն - կը դառնան երկրորդական եւ անտեղի թէ չըլլար, իր պարագային ու քերթողութեան համար անհրաժեշտ, իրաւ բանաստեղծի կողքին արուեստագէտի՝ զգացողութիւնը եւս։ Հարցադրութեան Մարմնէն, զոր լաւ կը ճանչնայ, եւ պիտի պատասխանէ, - զգալով լոյսի խորքին։ Նախագգալ սպասողութիւն՝ որ քերթուածն է։ Ամբողջ կերպն ու արդիւնքը սիրոյն, գեղեցկութեան հետ հողի գոգաւորումին։ Յուշի փայլող իրիկուն ծիրանի լոյսն է զարթոյնը։ Ահաւասիկ լեզուն ներքոր, հաւաքող առաքելութիւնը. մոգական տալարը՝ որ հարազատ, մաքուր փայլն ու

թեամբ» - ինչպէս, միւս օրինակով, «Մարտուններ» է մինչեւ «Հացին երգը» - աշխարհ մը կայ, բանաստեղծին յայտնարեւելում, պեղում ու կատարելագործած աշխարհը՝ որ քերթութիւններով չի չափուիր, լոյսի արագութեամբ օրունակիւն, լոյսի նշած հեծուրութիւններն իսկ կարճ են՝ զծելու, սահմանելու համար հողի ուղին, զայն նուաճելու ժամանակը։ Ընթացիկ խօսքեր չեն ստեղծել եւս կրնար ըսել իրենք բանաստեղծի համար։

Որքան չորհրդակալ եմ մանկութեանս ուսուցիչներուն որոնք պոռոտախօս, հայր ցեղասպանութեանէն իսկ առաջ իր ցաւին մէջ արգէն իսկ խորացնող, գամող, անհրաժեշտող Սիւսանի իր մը - այսինքն՝ իրենք թէ հայրենասիրական մեր բանաստեղծութեան - կողքին սորվեցուցին ինքի Մեծարենց արտասանել ու սիրել։ Ո՞վ, ո՞ր հայկական նախալիթարանը աւարտողը, ի՞նչ տարիքի ալ հասնի, առաւօտ մը պիտի չարթննայ Մեծարենցին աղօթքի պէս անող տող մը, անկրկնելի քաղցրութիւն մը սրտին ու շրթներուն։ Այսօր ի՞նչ մնացած է, մեր ենթադրականութեան ու լեզուին մէջ որքանով ներկայ են միւս բոլորը, սերունդէ սերունդ, որոնք պարարտ՝ բայց կեղծ, չինձու, անշունչ, ցամաք, փխտալիք ծաղիկներ, միայն աճեցուցին պարզապէս՝ աւելի գիւրդին էր եւ վարժապետութեանը։

նը կապկոզ հովով մը բարձր կը հնչէր որովհետեւ, կամ ալ, շատ շատ, Թէքէ-հանի օրինակով ցուրտ մտաւորականութիւն մը կը հոգէր։ Անուններ կ'ուզէր։ Արժանի չեն յիշուելու իսկ Յ. Օշականի քանիցս թուած եւ պախարակած բայց եւ այնպէս բոլոր դասագիրքերուն մէջ բազմամեծ, փառաբանուած փանջունիները մեր ոտանաւորին։ Ի՞նչ ի տարբերութիւն միւսներուն։ Ամբողջ կեանք մը, կեանքէն՝ գերեզման, մէկ մէջըրեւումով՝ իրմէ՛ պարզ, կտրուկ, հասկնալի, -

վայրի՛ ծաղիկ անուղ ի՞նչ է...

Անունը։ Գիրք պէտք է բանալ՝ պարզօրէն Մեծարենց չըսելու համար։ Եւ գիրքերուն մէջ կը կարդանք. Միսաք Մեծատուրեան, որդի Կարապետի եւ Իսկուհիի, ծնած Բիւնկեան 1886-ին, 1908-ին Պոլիս մեռած։

Բայց ի՞նչ գեղեցիկ է կեանքը, ապրողներուն համար, իր տուած դասովը սերտուած։ Այդ դասը... մեզ եւս կանչող ձայնը։

Յետո՛յ... Յետոյ միւսը գիտէ արդէն եւ կրնայ, ձեռքերը զրպաններուն մէջ, փողոցէն անցնիլ եւ սուրբ անփոյթ՝

Օ՛ մահն անոյ՜ է այնքան...

ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Մ Ե Ծ Ա Ր Ե Ն Ց Ի

ՀԵՏ

(ԳՐԱԿԱՆ ՖԱՆԹԵԶԻ)

Դժուար չեղաւ Մեծարենցը ետ աշխարհ բերելու արտօնութիւնը առնելը — անդեմանալանին մէջն ալ անձանթ մնացեր էր, մարդոցմէ հեռու, անմիաս մէկը, չուք մը: Ոչ մէկ հիմնական հարցում հարցուցեր էր իր շուրջը, թէ ուր էր, ինչու հոն բերուեր էր: Ու մնացեր էր դո՛հ, գրեթէ երջանիկ՝ իր աղիտութեամբ եւ աննշանութեամբ: «Մի մտահոգուի՛ք, կարեւոր մարդիկ կը ճանչնան զինքը, մինչեւ Նարեկի ճգնաւորը» ըսաւ ձայնը, «միայն թէ չուտ վերադարձէք»:

— Լաւ, ըսի, կէս ժամ Խիսին:

Քաղցինք: Փողոցի կէտին Հայոց եկեղեցին էր, կոկիկ ու մաքուր, ինքնամփոփ, Մեծարենցի պատկերով:

— Աս ի՞նչ օտար վայր է, ո՞վ են սա մարդիկը, հարցուց յանկարծ, կանգ առնելով:

— Ասոնք Հայեր են, այս գեղեցիկ ու մեղաւոր քաղաքին Հայերը:

— Ինչո՞ւ ինծի այդքան անհաղորդ կը թուին: Եկեղեցիէն նոր կ'ելլեն սակայն չկայ անոնց դէմքերուն վրայ հայկական չունչը, գրաբարին, երգերուն, շարականներուն, մեր պատմութեան շառայլը:

— Ամէն տեղ ողբերգութիւն կը փնտրուես... Բայց ասիկա Ամերիկա է, անգլի, անսիրտ, անհոգի եւ հեթանոս կրկէս մը: Հոս ողբերգութիւնը՝ ողբերգութեան բացակայութիւնն է:

— Հայերուս համար մահ է ատիկա:

— Վայ անոր որ տկար է կամ աղքատ է կամ ծեր է կամ պարզապէս հիւանդ բանաստեղծ:

Մեծարենց գլուխը կը կախէ: Մայրենի լուսնի մէջ ճերմակ ինկեր է արդէն, քսան տարեկանին: Նուրբ է գիմագիծը, աղջկան պէս բայց ցանկաւէրի այդ հաստ, մոտո չլթունքները դէմքին վրայ երիտասարդի մը՝ որ միայն սէրը սիրած է, որ կեանքն ու կիրք երազած է մթնոլթեան մէջէն՝ անվաւերական բան մը կու տան տեսնել: Կը նայի իր կիսադէմին, այնքան իտցելի սա սորան, հիշք էր որ մինչեւ քսան իսկ գիմացաւ: Բերան ուսի եւ բիրտ վայելքի վրայ կառուցուած այս ամեմբիկեան քաղաքակրթութեան մէջ ի՞նչ կրնար ընել իրեն նման մէկը:

— Պոլիս տարբեր էր, կ'ըսէ Մեծարենց, Բիսկեան, Սկիւտար, ուր որ գտնուած եմ մարդկային ողբերգութիւնը մարդիկ գիտար մօտեցուցած է, վախէ՞ն, ցաւէ՞ն կամ պարզ ջերմութեան պահանջին, չեմ գիտեր, բայց կեանքիս մէջ ընաւ առանձին չեմ եղած:

— Քերթուածներուդ մէջ սակայն շատ քիչ մարդկային էակ կայ:

— Գիտեմ:

— Ինչո՞ւ, կը փախէ՞ր մարդոցմէ... օրինակ այդ քու «Արդի Մարդուն Հայր Մերը» քերթուածը, ահաւոր բան է, կարծե՛լ թէ անանձնական, առարկայական, համատարած ուրախութեան մը կը մտածի արդի մարդը՝ լուծելու համար իր տաղանայնէրը: Մարդուն ցաւը շատ անելի խորունկ է: Իրականութեան մէջ, չես ճանչնար դուն մարդ էակը ոչ ալ անոր աշխարհը, կը փախիս մարդէն:

— Ձէ ճանրմ: Ես պարզապէս չէի տեսներ մարդիկ, չկային անոնք, բացի քանի մը ռոգիէն: Կարգացե՞ր ես Եղիշէ Դուրեանի եւ Վահրամ Թաթուլի մասին գրածս:

— Հարկաւ: Դուրեանի աթիւ կը գրես «միտիք վերացումի» մը մասին: Դուրեանը «միտիք»: Կարելի բան չէ, կը չանանկ չես հասկնար ինչ է միտիք բառին իմաստը եւ կամ տարուած ես օրուան լեզուական ճաշակէն: Բայց հոյակապ է Նարեկացիին վրայ կատարած ուսումնասիրութիւնը:

— Հոն մէկըի դրած եմ միտիքական յատկանիւնը, զիս բանաստեղծն է որ կը շահագորդէ: Երեւակայութիւնը, մանաւանդ: Արդէն ուրիշ ի՞նչ ունի որ բանաստեղծը: Նայեցէ՛ք Նարեկացիին — ըսկիցէն մինչեւ վերջ՝ հրաշք երեւակայութիւն մըն է որ կը լեցնէ էջերը... ա՛մէն ինչը միտքով ապրուած ու չկայ ոչ մէկ իրական յուզում, ոչ մէկ իրական փորձութեան դէմ գտնուած է, ոչ մէկ մեղք դործած է, յանցանք ինչ է չի գիտեր:

Լուռ ենք երկուքս, կայնած փողոցին մէջընդը: Յանկարծ կը դառնայ ինծի:

— Կը կարծէ՛ք որ ես տարբեր բան մըն եմ...:

Գիտեմ որ ճիշդ կը խօսի: Նարեկացիի Ողբերէն գիծը կ'երթայ մինչեւ Արփեանի Զանգուի Երգը ու հոնկէ Մեծարենց: Նոյն բացարձակ ենթակայութիւնը, նոյն հաճոյքը որ պատկերներու շառայլութիւնը կու տայ բանաստեղծին, լեզուն որ ալ չի հնազանդիր իր ներքին օրէնքին: Հսկայ հպարտութիւն մը լեցնելու է անոր նեղլիկ թոքերը, ընտրանիի մը պատկանելու գաղտնի հրճուանքը եւ ուսի աղբիւրը:

— Դուն գոնէ բնութիւնը ունիս, կ'աւելցնեմ: Նարեկի ճգնաւորը միտ մինակ է:

— Ես ալ միտ մինակ եմ: Ձեմ դիտեր բայց նմարե՞ր ես թէ ես ոչ մէկ քերթուածի մէջ բնութեան Ողին կը գտնուեմ, ատոր գիտակցութիւնը կը բերեմ լեցնելու առանձնութիւնս: Հոգի, Ոգի, Խորհուրդ, Մեծ Գաղտնիք զիս չեն փորձեր: Իմ աշխարհս զղայարանքներէն անդին հազիւ կ'անցնի: Լաւագոյն քերթուածներս «Անձրեւ» ու «Հովի» են, Նոր Տաղերու մէջ: Հոն է որ առանձին եմ բնութեան հետ — անձրեւը «հեղուկ հրճուանք է» մինչ հովը՝ բնագանցական հրաւէր մըն է երթալու գէպի Բարձր Խորհուրդը: «Գերեզմաննոցի հովն ըլլայի ու ծծէի տակաւ գաղտնիքն ես Անգիլին»:

— Միտիքականութիւնը ուր՝ ա'ս ուր:

— Այո: Եւ վերջին հաշուով բնութիւն ալ չկայ գործիս մէջ:

— Ինչ մնաց...:

— Ես ու բառերս:

— Բայց ատկէ անդին ամբողջ աշխարհը կայ, թրքութիւնն ու իր հոգեկան բրոնտութիւնը, կայ մարդկութիւնը, քու ժամանակը, աղքատութիւնը որ չուրջ թափած է, մարդկային տառապանքը, հայկական տառապանքը ու յեղափոխականութիւնը հերոսական արարքները, հայ արիւնք ամէն կողմ, լեռները, կենդանիները, Աստուած ու Պատմութիւն, մարդկային մեծ իտէալները — ասոնք վրայ ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցած են, ո՞ւր են գործերունը մէջ: Մեծ բանաստեղծ ես, այո, բայց...:

— Ձկայ ատանկ բան, ընդմիջեց ան, մեծ կամ պզտիկ բանաստեղծ չկայ, մարդ կամ բանաստեղծ է կամ ալ չէ:

— Բայց ո՞ւր ես գուն աշխատհի մէջ, չկաս, չկաս... Թերթ չե՞ս կարգար, քարափը կայնած նաւերուն վերթուղարձը չե՞ս գիտեր, հորիզոնին չե՞ս նայիր յորնա:

Լուռ ենք երկուքս ալ:

— Յետոյ, բառերէն անդին ոչ միայն միտիք ու կրօնական անջրպետը կայ այլ նաեւ իրականութեան պէս բան մը որ մեզ կը հարած ամէն վայրկեան. յետոյ կան քու բոլոր «քնկերներդ»՝ Տիգրան Չօկիւրեանը, Գեղամ Բարսեղեանը, Արամ Անտոնեանը, Եղուարդ Գոլանճեանը, Յակոբ Տէր Յակոբեանը, Միհրան Ուղուրեանը, Ռուբէն Սեւակը, Օն-

նիկը, Սուրէն Ասուրեանը ու տակաւին ուրիշներ, ինչ որ սերունդ կը կոչենք սովորաբար:

Շուարած ինծի կը նայի:

— Սերո՞ւնդ, ատ ինչ է, մենք ատանկ բաներ չունէինք, ատիկա սփռւեցեան յուզացք ըլլալու է:

— Բանաստեղծներուն մօտ սերունդի գիտակցութիւնը այնքան զօրաւոր չէ որքան արձակագիրներու մօտ, անոնք աւելի ինքնակամ, անկախ մարդիկ են, մէկ մէկ ծուռեր են:

— Արձակը ընաւ չէ տպաւորած զիս, կ'աւելցնեմ: Քնարեղական մթնոլորտիդ ազդեցութիւնն է անկասկած: Արձակը տարածուն մակերես մըն է արամարանական օրէնքներով ամբացուած, բարձրունք կամ խորխորատ չունի: Դուն արձակին մէջ չես կրնար ապրիլ: Որքան երեւակայութեան ու զգայարանքներուն համար վայելք է բանաստեղծութիւնը՝ այնքան մտածումին համար անհասկանալի է արձակը, մանաւանդ քննադատական էջերը:

— Ես օրուան ճաշակին կ'արձագանդէի:

— Առ Զօհրապի մասին գրածդ, օրինակի համար: Ինչպէ՞ս խաղի եկար, ինչպէս լուրջի առիթ անոր բանաստեղծութիւնները սրտը վերէն վար սուտ են, դո՛ւն, վաւերական բանաստեղծ:

— Սո՞ւտ:

— Հարկաւ: Արձակ կտորներ են ոտանուորի կաղապարին մէջ թափուած, ինչպէս քու արձակը հանդիպները, կապերը քակուած քերթուածներէ կը բաղկանայ: Չե՞ս կարծեր թէ բանաստեղծին կեանքը, հոգեւորականին կեանքին նման, իր կո-

Գրեց՝
ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

չումին կնիքին տակ պիտի ընթանայ մինչեւ ծայր: Բանաստեղծը ամէն վայրկեան բանաստեղծ է:

Ձի պատասխաններ: Պաղ հով մը ելած է ու ամէն ոք մաքրած պահած է հրապարակէն: Դող մը կը ցնցէ նիհար իրանը:

— Կը մտնիս:

— Ոչ, լաւ եմ:

— Յայտնի է որ կը խուսափի Ակումբի քաղմութեան շերմութեան, Ֆիդիքական մտերմութեան մէջ ապաստանել: Կը յիշեմ կեանքին վերջին քանի մը վայրկեանները երբ, զգալով իր վախճանը, ծերունի մայրն իսկ հեռացուց քովէն, առանձնութեան վերջին պահը վայելելու համար: Զիմա կը խօսի նորէն, ցած, զգոյշ թոնով մը, բառերը փնտրելով:

— Դուն չես գիտեր 1907-ին Զօհրապի քարիզման, ինչ հմայք ունէր բոլորիս վրայ — Տէ տարեկան, հասած իր փառքի դազաթնակէտին, փարլախ, տաղանդաւոր, գեղադէմ, մեծ համբաւի ու ժողովրդականութեան հասած, պերճախօս, վաղրի պէս կրկնելու կրկնելու միակ զրույիչը, ապրած ապրած՝ մինչեւ մրուրը քամած կեանքին հիւթն ու իմաստը, գաղտնիքն ու սպաննալիքը...:

— Քանի՞ փարա կ'արժէ այդ ամբողջը, Զօհրապ էֆէնտին ամաթէօր մըն էր, տաղանդաւոր տիւթեման մը գրականութեան մէջ, քու սիրած Օսթաթ Ուսայլին մէկ տարբեր օրինակը, բայց իրը գրագէտի ուրակ՝ տարբ հատ Զօհրապ կը փոխեմ մէկ հատ Մեծարենցի հետ:

— Բանաստեղծութիւնը ինծի համար ամէն բան է, կ'ըսէ յանկարծ, փոխելով ամբողջ փոսակցութեան ուղղութիւնը, կին, գաւակ, հայրենիք, մարդկու թիւն...:

— Բացի մէկ բանէ, կը համարձակեմ ըսելու:

— Մէրն է ատիկա, կը կանխէ ինձ Մեծարենց ու չիտակ աչքերուս նայելով կը շարունակէ «Նոր Տաղերու մէջ ամէն քերթուած սիրոյ ցանկութեամբ կը բարախէ — «Մառախուղ» սիրոյ կոյս գեղեցկութեան մասին է, «Անձրեւ» երազն է լուսեկան որ ամէն կողմ հրճուանքի պէս կը հեղու, «Սիրերգին» մէջ՝ սէրը իտէալին կերպարանքը կը ստանայ երեւակայութեան մէջ, «Ջրտուր» ուրիշ բան չէ եթէ ոչ մարդկային հաղորդակցութեան եւ մտերմութեան պահանջին մէկ սէնպոլիք ներկայացումը ուր ջուրը կը ստեղծէ կեանքի կապը, «Աստուածամա-

ր» փախուստ արն է մարմինն իշխանութեան դէպի ուս մը որ «գետէն անդին կը կանչէ զիս» ու ատիկա սէրն է նորէն, «Առնչութիւն»ը ամէն տողի սիրոյ ծարաւը կը շեշտէ, կինը նետած հեռու հեռուն զայն կոչելով «Եղեմն աստուածայն», «Մեռելոցը» կ'ողեկոչէ մեռած սէրերս, «Գարնան հիւզը» որ սիրոյ սէնպոլն է ինծի համար՝ պարապ է սէրէն... «Հիւզին Գարունը» կ'ըսէ թէ գարունը սիրտաւոր աղջիկ մըն է որ զիս կը կանչէ իր անկարելի համբոյրին: Աւելի ուշ կը յայտնեմ հատորին մէջ թէ Հիւզալը առանձնութեան խորհրդանշանն է նաեւ, ինչպէս եւ խորհրդանշանը հոգիին՝ սրուն ոչ ոք այցի կու գայ: Ամբողջ «Ըլլայի»ներու շարքը ապարդիւն սպասումի մը պատմութիւնն է, սպասումը սիրոյ որ սակայն չի գար...:

Յանկարծ լուռ է, բառերը սպասած: Բայց կը շողան աչքերը ու գունաթափ դէմքը աւելի նիհար կ'երեւի:

— Տխուր է բանաստեղծութիւնը, հակասակ լեզուական ու քնարական տաղանդիկ ստեղծած վայելքին, կ'ըսեմ:

Ձի պատասխաններ:

— Եւ մարդիկ այդ տխրութիւնը՝ հիւանդութեանդ, աղքատութեանդ ու մօտաւոր մահուանդ կը վերադրեն:

Կը շարունակէ նայիլ ինձմէ անդին, եկեղեցիին գմբէթին ուղղութեամբ: Արեւ թափեր է փողոցը ու հալուած շրջան կ'ընէր, մարդեր սկսեւ են դուրս գալ աւուրմէն: Հիմա անոնց կը նայինք երկուքս ալ:

— Աս խեղճերը ի՞նչ կը հասկնան իմ գրածներէս, հէ՛, կը հարցնէ Մեծարենց գրեթէ ինքզինքին: Ասոնք բոլորն ալ ինչ նագո՛հ, ինքնաբաւ եւ զիրար կապող մարդիկ են: Բայց արդեօք ի՞նչ կը խորհին իմ մասին...:

Կէս — ուշադիր կը նայիմ մարդոց: Հսկայ, դանդաղ միջատներու կը նմանին ծառերուն տակ ու խոտերուն մէջ մոլորած: Յետոյ կը պատասխանեմ.

— Ասոնք բոլորն ալ կը խորհին թէ դուն բնութեան գեղեցկութեան ու լեզուական ճոխութեան մեծագոյն բանաստեղծն ես:

— Ի՞նչ բնութիւն, ինչ բան... ես իմ տարիս կու լամ, իմ ցաւ...: Գրեթէ պոռթկում մըն էր ու բունցքը զարնելով կուրծքին կը շարունակէ. «Գիտե՞ս ինչ լուսն է այդքան խենթեցնող գեղեցկութեան մէջ, այդքան ճոխ գրգռներու եւ վայելքներու մէջ՝ կողիացած ըլլալու, հեղափոխելու ու հրապուրելու սէր փրկելու շուրջն» ու ես միամբ բոլորովին անբաժին, զրկուած, պատժուած: «Սէնպոլը»՝ կեանքի խորոյկէն մնացած մոխիրն է լուսն ու ես այդ ունեցայ միայն, աստոր արժանի մնացի... մեղք իմ կարն կեանքիս»:

Բան մը ըսելու համար կը պատասխանեմ:

— Մեր օրերուն կ'ըսենք թէ մահը պատիժ է: Մանաւանդ այս երկրին, Սիւրիկայի մէջ:

— Իսկ մեր Ժամանակներուն, Վահրամ մին ու ինձ նմաններուն համար, կեանքն է որ պատիժ էր: Մահը յաճախ փրկութիւն մը եղած է:

Ժամացոյցին կը նայիմ: Պէտք է վերադառնալ:

— Գիտե՞ս որ այս տարի ծննդեանդ 100-ամեակն է:

— Այո:

— Ինչն կ'ուզես ըսեմ 1986-ի Վայրենի, պատգամի պէս բան մը:

Լուռ է պահ մը, ուղիղ աչքերուս կը նայի: Փողոցը ամալացած է մերթ թէ ջր ու այն տպաւորութիւնը ունիմ թէ Մեծարենց ինքզինքը տիեզերքի կեդրոնը կը գտայ: Գրաւիշ, ողբերգական բան մը կայ դէմքին վրայ: Չուսպ է ձայնը.

— Իմ ամբողջ գործս պայքար մը եղած է այդ պատիժին դէմ, փորձ մը ցայն հերքելու, մերժելու անանձնական, դաժան, այդ վճիռը, հայ գիւղին ու բնութեան հայ լեզուին բոլոր միջոցները գործածելով, ինչպէս Նարեկացիին ըրած էր: Ըսելով, ինչպէս Նարեկացիին ըրած էր՝ համակերպելու ար-Հայերուն որ պէտք է համակերպելու, ագեղութիւններուն, սիրոյ պակասին, առանձնութեան եւ յուսահատութեան հետ:

Կը սպասեմ իր վերջին բառերուն:

— Իմ գէնքս արուեստն էր, ըսաւ, ամէն Հայ իր պէնքը պէտք է ունենայ:

Անխօս ու դանդաղ՝ ետ կ'ուղեւորուիք:

Սամ Գրանսիս

Fonds A.R.A.M

Մ Ե Շ Ա Ր Ե Ն Ց
Ա Յ Ս Օ Ր

«ի՛նչ արթնցուք ետևի՛ք» . . .

ինչ արբեցութեամբ վերստին ու վե-
րստին կը կարգապէս, կ'ըմբոշանենք ա-
րաւելի միւսէն հմայելէ շուշանաբոյր
տալերը, և տղու մը պէս՝ որ ելակահամ-
պեղանամ կամ նարնջահամ շաքարա-
տալեր կարելի չափով երկար վայելել-
լուէք բերնին մէջ, մէնք ալ կրկին ու
կրկին կը բերենք զանոնք մեր լեզուին
տեղ ու երկար երկար կը ներծծենք ա-
նոնք բանաստեղծական թովշութիւնը:
Այս տաղեր կը նմանին զարասկիւզիկ այն
վայելանքիկ, լուսադեղ, դունամառ ա-
նքերուն՝ Ար Նուվո պիտակին տակ դա-
նաբորած, որոնք ծաղիկներ գրկելու
վայել ունին մի՛միայն անոնց բուրմբիւ-
րանք, այլապէս, իրենք աւելի հրա-
շարէն են քան որեւէ չնաշխարհիկ ծա-
ղիկ, եւ թէ՛ անթօշնելի, յաւերժական
գրգռութեամբ: Իսկ այս պարագային՝
բոլոր միշտ ներկայ է իմաստային ճորտու-
նան եւ խորութեան ձեւով, ինչպէս ան-
գամ մը ձեռնած խոսնակին հոտը անբա-
րոք է իննպժանէն:

ինչ դժայլունքով կը գիտենե՞ք միմի-
նք քաններկու դարուններու մէջ պար-
ակուած սիրանքը, որ Մեծարենցիին է
կրօն: Անհասարակի մակարդակով ան-
թաղիտ արեւմտահայերէնէ մը դատ,
Վարդէն եւ Օսթրա Ուսյուէ թարգմանու-
նաւորներն չափ անգլոբէնի, Մայլար-
ի կարդալու, հասկնալու եւ չախորժելու
պի փրանսերէնի, եւ Նարեկն ու Նա-
թիկանի պաշտելու չափ դրաբարի տի-
նալ, միշտզոյն թէ տահմիկ մշակու-
թեան եւ դեղորուեստական հին ու նոր
գիտէքներու լայն պաշար մը իւրացնէի,
եւ իր կուրծքին մէջ լոյն դրած դժխեմ
պիտղոթեան դէմ պայքարելով հան-
արձ: անպակար ստեղծագործել, զե-
րային կառոյցով իրարմէ դեղեցիկ քեր-
ուաններով աշխատակցել իր շրջանի
անունը թաղմաթիւ հրատարակութեան
նկար, նոյն 1907 տարուան մէջ իրարու
հեռէ լոյս ինծայել երկու քերթողա-
նքերը, որոնք ոսկիէ բեւեռներու պէս ի-
նչեղ հեղինակին անունը պիտի դամէին
անահութեան խորանին, եւ գիտակցե-
լով հանդերձ կեանքիւրջ վախճանին, իր
պիտի մահմէն իսկ սուր պրհապա-
թիւրը մղե՞լ զինքը եւ իր գերակշիռ
արեւատար անարգօրէն խորժողներուն
դէմ... եւ այս ամէնը ընել անյաւակնոտ
նոյնպատահութեամբ եւ կատարելատիպ
թողնութեամբ մը, որ ուղղակի դարձա-
նալ է: Բարձրագոյն տեղէ մը իրեն տըը-
նած առաքելութիւն մը դորձապարգեշ նը-
նեմ, ան կարծեք վաղուց գիտե՞ թէ ինչ
պիտի ընէ եւ ինչ պիտի ըլլայ, եւ իր ը-
րանքի լրջութեանը խորապէս գիտակ'
միջնէ՞ծ ծայրը կը կատարէ իր պարտակա-
նութիւնը՝ նոյն վիսմ գիտակցութեամբ եւ
նոյն քարճարկութիւն ու անխոցելի արժա-
նապատուութեամբ:

Ինչ ավստանալով կ'անդրադարձանա՞ր
 Բ՛այն հանձարեղ երկուսսարդին մահ-
 անի ժխան 78 տարեկան վերջ, այսօր,
 իր արած, ստեղծագործած ու իր տա-
 ղանդին ինկելովը նուիրագործած չըմանա-
 լի մեծ անգամ — քացի երէց եւ միջին
 մարտնչին պատկանող սահմանափակ թի-
 ւով աներթ — ստուար մեծամասնութեան
 եւ նոյնիսկ ուսեակ ու զարդացած նը-
 փառաւոր դասակարգին համար՝ ան իր
 ինքնուրազ լեզուով ու քերթողական
 ներաշուք արուեստով՝ եթէ ոչ բոլոր-
 վին անանթ մը, բայց գէթ շատ հեռա-
 ւոր ժամանակներու մէջ մնացած սրբա-
 նուն մը կը թուի ըլլալ, ինչպէս Նարեկա-
 ղի մը, Շնորհալի մը, կամ միւս մեծ
 ժողովնապիւնները, որոնք մշտնջող անցեա-
 ւի մէջ թաղուած՝ մէկմէկ յուշապի-
 ւանք դարձած են ժողովուրդին համար,
 որ առաւել կամ նուազ աղօտ մտաւոր կը
 ինչ ժխան լսած ըլլալ անոնց մասով կը
 բաց թէ ո՞վ են, ի՞նչ են, ի՞նչպէր որո՞ծ

են, կ'անդկոտանայ կամ մոտցած է զրեթէ :
Եւ ասոնք տակաւին այն «ընտրեալ»ներն
են, որոնք հայկական լիսէ մը աւարտելու
սաւաւելութիւնը ունեցած են, կամ ըստ
տոմանց կարծիքին՝ «անբախտութիւն»ը ու-
րտածել են հայկական լիսէ մը յաճախե-
լու... Հապառ օտար վարժարաններէ
«փալլուն» վկայականներ առնողն՝ ր...

Մինչդեռ Մեծարենցը մեզմէ բաժնուղ տարիներու թիւը անպարփակելի չէ մարդկային կեանքին համար։ Այսօր 85 տարեկան եղողներ նախակրթարանի սկըսած պիտի ըլլան անոր մահուան տարին որ կը զուգադիպի Օսմանեան Բ. Սահմանադրութեան (1908), ինչ որ շատեր կը յիշեն տակաւին։ Իսկ թէ ինք՝ Մեծարենցը քնակահոն կեանքի ընթացք մը ունեցած ըլլար, 1960ական թուականներու մահացած պիտի ըլլար 75 տարեկանին։ Ուրեմն ի՞նչ է որ զինքը կը բաժնէ մեզմէ, իրբեւ թէ միջնադարեան լուսադրսակեալ դէմք մը ըլլար։ Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մենք՝ զինքը սիրողներս, իր շարք մը քերթուածները դոյ արտասանողներս եւ իր մասին բան մը զրեւու ձեռնարկողներս, երբ փափաքինք թիչ մը տարածուիլ ու խորանալ իր գործերուն վրայ, ատեն ատեն կը ստիպուինք բառարանի դիմելու...։ Թէ մասամբ մեր տղիտութիւնն ու տկարութիւնն է անոր պատճառը, մեծ մասամբ՝ անոր ապէհցոյցիչ համութիւնն ու մեծութիւնն է։ Թէ մենք ծովափի պատահական ջրաղիյտներուն վրայ թուրթէ չնաակ ծփացնողներն ենք, ան անվշտ հոգաւոր տաղտոյն է այն խորախոր

Հուրդ եւ հաղարագանձ ովկիանին, որ
հայ լեզու կը կոչուի: Եւ այս՝ արդէն
բայան տարեկանին...

ԻՆԿԱԿԱ ուրեմն չլրկենէլ այն յանկեր-
դը, զոր բանաճեաւած էինք անժամանակ
խամբած ուրիշ թանկադին կեանքի մը
համար, եւ որ նաեւ ի զօրութեան թորոք մեր
տարաբարխորէն կենադրկուած արժէք-
ներուն համար .

Իսկ երբ բաներ մ'ունեցեր ենք եւ
անուց յարգն ալ գիտցեր
Բարակ խիտին կամ չար բախտին
Ջոհ են գացեր վաղաժամ
Ողբուկոծի մոյն եղանակն անուց
Իրայ է դարձեր...

(«Կոմիտաս» ՏՅՆԱԿԱՐԳ՝ էջ 89)

Սաւակյն ո՛ւնէ։ Ողբուկոծը անկարողներուն եւ ծուլացողներուն բաժինն է, մանաւանդ բոլորովին անյարիր է Մեծարեւոյի նկարագրին եւ արեւ կեցուածքին՝ կեանքի ու մահուան դիմաց։ Ան թէեւ կարճատեւ անցք մը ունեցաւ այս աշխարհէն, բայց խորունկ, անջնջելի եւ լուսափողփող աղօս մը թողուց իր ետին։ Սից աղօսը լեղջնաւոր եղաւ իսկապէս։ Մեծարենց չամաշխարհային քաղաքակրթական չափանիշով իր ժամանակին ու իր սերունդին ներկայացուցիչը եղաւ, եւ քերթողութեան ու արուեստի նոր արժէքները չայ մշակրթի անդաստանին մէջ ծաղկեցնողը։ Կր բաւէ թերթատել իր երկու մատենաները, ունենալու չամար այն տպաւորութիւնը թէ՛ նկարահանող մը կ'այցելէք, եւ այն՝ ժեօ տը փոմի տը պաւտրասպառներու թանգարանինը, ուր

la joie que me donna le poète

Cette joie que me donna Medzarentz, joie toute personnelle, intime, mais à la fois si intense.

A peine sortie de l'adolescence, un jour, je le découvris, comme on découvre une source intarissable, à laquelle on pourra toujours retourner les jours de grande disette.

Je ressentis le bonheur que peut donner la connaissance d'une langue, dès ma première rencontre avec le poète. Comme tout enfant de ce peuple déraciné, le hasard me fit naître ici, plutôt que là, c'est-à-dire dans cet occident, où il fallait peiner pour apprendre sa langue maternelle. Y sacrifier le congé hebdomadaire de l'écolier. L'arménien devenait alors notre pensum du jeudi. Nous ne cherchions pas tant, à réclamer notre droit à la différence, qu'à grogner contre l'injustice de cette différence, qui nous privait des jeux enfantins de nos congés d'alors.

Plus tard, quand Medzarentz vint me parler de l'eau, des arbres, de la brume, du vent, de la pluie, de la lumière, mais aussi des soirs, surtout des soirs, je compris à l'écoute des murmures de ce poète accompli, que ne serait-ce que pour le lire, lui seul, il valait la peine d'appréhender l'arménien.

Մանկեր, Մոնկներ, Սիսլեյներ, Ռեմոն-
սըներ, Փիսարոներ կը տողանցեն՝ կա-
խարդելով ձեր աչքերը։ Նոյն լոյսն է
որ կը թրթռայ ու փերթ փերթ կ'իյնայ
ամէն իրի վրայ, զոր արուեստագէտին
աչքը վրձինով կամ գրիչով կ'ուզէ բո-
նել, նոյն գոյները՝ որ կը խայտառ ու կը
պարեն խեղափոխեն, նոյն մատախի կամ
բանալիի համարձակ այլ նրբին հարուած-
ները՝ որոնք կը յօրինեն «թոյլ շրջանը»
քղանցքին, «քայլերուն հետքը վարդ» եւ
«ծովակն հոգիան» որ կը փոթի մեղմա-
վար։... Կարծէք թէ նկար ու քերթուած
կը շփոթուին այստեղ իրարու հետ, եւ
կը կենդանանան նոյն յատկանշական գոյ-
նի խաղերով, պատկերներով, փոխա-
րութիւններով ու խորհրդանշաններով։
Ո՞վ չէ տեսած - եթէ քիչ մը կը հետա-
քըրքուի արուեստի առարկաներով - կա-
պարխտոն անթիւնունէ շինուած այն
գեղոր - արձանիկները, որոնք ընդոր-
շխատակներն են եւրոպական «Լա Փիլ Է-
փօֆ»ին (1890 - 1910), եւ որոնք առհա-
սարակ իրենց խորհրդանշած պաղապարը
կը կրեն փոքրիկ մետաղեայ պիտակի մը
վրայ արձանագորուած. օրինակ՝ «Հոյրը»։
Եւ հաւանաբար մեր բանաստեղծը որ կըր-
ծէք իր նկարագրէ անոնքով մէկը.

«Հն՝վը, գինով ազդիկ մըն է կարծես հովը, ծփացիկ պարեգօտով հովը, գինշերտան դողահար ու բուրումնաւէ՛տ հովը, որ շուրթերուն վրայ խօս ու տառաճան տալիս պար մը կը դառնայ յուլօրէն, գիշերին մէջ՝ որ ցրտիկ է ու դողդոջուն»։ (ՅԱՅ. ԳԼՅԷՆ, 1904) :

Որքան ալ որ ինք բռն թէ՛ «ես երբեք խորհրդանշականութեան ստորուի մը չեմ»։ «Ես երբեք զգրողի մը հետեւեւում կանխակալութիւնը կամ նոր մը հիմնելու ունակութիւնը չեմ ունեցեր»։ Մեծարեցի էւ կը մնայ սէմպուլիզմի գլխաւոր ներկայացուցիչը մեր քերթիողութեան մէջ։ Այլ թխտուած ծնունդ կ'առնէ առաւելապէս իր հակառակորդներուն ըրած անաւաղիչ վերագրումներուն դէմ հակազդեցութիւն՝ քան թէ ճշմարիտ համոզումէ։ Արդեւ քիչ անդին կը խոստովանի։ «Փոխաբերութեանց ու նմանութեանց ուժգնութիւններ ու նորութիւններ»՝ զորս կը սիրեն գործածել՝ կարծես

Peut-être un des poètes les plus difficiles à traduire, et par là-même, un des plus faciles à trahir.

Ainsi faut-il pouvoir le lire dans le texte, si l'on veut vibrer à son langage. Lui, qui sut, tel le meilleur des orfèvres, ciseler ses mots jusqu'à pouvoir les porter aux confins même d'une beauté quasi immatérielle.

Sa jeunesse face à cette maturité linguistique, a toujours étonné, surpris, on lui reprochera l'indispensable recours au dictionnaire pour pouvoir saisir le sens de termes parfois si recherchés. Qu'importe! Faut-il vraiment que tout soit toujours simple, toujours facile, toujours accessible ?

L'important n'est-ce point cette petite flamme intérieure, qui naît soudain à la lecture d'une ligne ?

Qu'est-ce que la poésie ? Personne ne le sait, même si chacun tente de la définir.

Quant au poète, il est sans doute plus
aisé de le cerner.

Ne suffit-il pas, par exemple, de lire Medzarentz?

ARPIK MISSAKIAN

տուրև թէ սեմպալիսք մ'եմ, բայց ատոնց-
մով կը յիշեցնէի միայն սեմպալիսքը՝ ու-
րուն բոլորանոէք ուխտագիր մը չըլլալէ
զատ՝ հակեղդէմ ընտխեճապաշտ հա-
կուսներ ալ ունիմ սերո հանդէպ:» (Յե-
ՍԱՐԴՆԵՔ ԲԱՐՈՒԹԻԱՅԻՆ, 1908):

Սակայն ինչո՞ւ բնութեանապաշտը հասկումները արգելո՞ւ հանդիսանային խորհրդապաշտ ալ ըլլալու...: Մնաց որ այստեղ բնութեանապաշտ (նախընտրաբար ուր պէտք չէ նկատել ունենալ Զուլայական առումով, այլ բնութեան երեւոյթներու հանդէպ բացատրիկ սիրոյ եւ հիացումի իմաստով, ինչ որ հիմնական գիծն է Մեծնարեանի հոգեխառնուութեան, ու նաեւ՝ մասնաշաղկապի ոճաւորումէ մը անցած ձեւով՝ իր ապրած շրջանին: Ուրիշ բնորոշ մէկ գիծը Մեծնարեանեան հոգեբանութեան՝ բոլորովին ազատ, անկաշկանդ մշակու ձգտումն է, որ կրնայ բացատրել իր խորշէնը՝ որեւէ պարտադրել պատկանելիութեան դէմ: «Սմէն մարդ, որ իր անհատականութեան եւ արժանապատիւութեան գիտակից է, ինքնին զբարոյ մը կը արգմէ արդէն» կ'ըսէ ան (Սմգ.):

Մեծարենց խոր ազդեցությունը գործեց Հայ քնարերգական քերթողության յետադայ ընթացքին վրայ։ Մատթեոս Զարիֆեան գրեթե ամբողջարժանապատիվներ եղան՝ առևելի իզգացական և ներթափանցական լարել վրայ։ Եթե իր մահանուն յաճողոր չլսվիր, միհեն Ս. ընդհանուր պատմության դաժ, իր հմայքը քննմը ստուերի մէջ մնաց՝ հակառակորդներու աղմկարարութեան, բայց մանաւանդ Դ. Վարուժանի եւ Սիամանթոյի նման հակներու տիրապետող ներկայութեան պատճառաւ, երկու աշխարհամարտներու միջեւ ան՝ թէ իր վաղաքեկ կենսքով, եւ թէ իր սրտախօսիկ բանաստեղծութեամբ չզազրեցան իր շնչէն ու տպաւորել մեր գրեթե բոլոր քնարերգակ բանաստեղծները՝ միհենէն թէ քեան եւ Զարեցը։ Եւ ի՞նչպէս չը սիրէին, չպաշտէին անոնք այս «հիւանդ հանճարեղ պատմաին» որ «ըզեղենայ մի սրինդ կտրած, արեւ է երգել ու գարուն» այնպիսի անկեղծութեամբ, քնքշութեամբ ու շքեղանքով՝ որ մեր քնարերգական բանաստեղծութեան բարձրակէտը միայն վայել է անոր՝ իբր պատմադաս։

Missak Medzarentz

le chantre de la nature

(1886 - 1908)

C'est dans le bouillonnement intellectuel de la Constantinople du début du XXe siècle qu'apparaît le nom de Missak Medzarentz, figure éminente de la poésie arménienne occidentale. Bien que prématurément disparu, l'éclat de son nom allait marquer toute son époque et garder aujourd'hui encore, toute sa fraîcheur et son charme.

Missak Medzarentz, de son vrai nom Medzadourian, est né en Janvier 1886 à Pinguian, village des bords de l'Euphrate (Aradzani) près d'Akn, dans l'ancienne province de Kharpert. Son père Garabed était commerçant tandis que sa mère Iskouchie, passait pour être une femme douce et cultivée. Tout d'abord élève paresseux et insouciant à l'école locale Mesropian, il s'installe en 1894 avec sa famille à Sébaste (Sivas) où il fréquente le Collège Aramian; il commence alors à montrer quelques penchants pour les études. En 1896, ses parents soucieux de son éducation, l'envoient au Collège Anatolia de Marzvan où il reste pensionnaire jusqu'en 1901; il y fait l'apprentissage des langues et des matières littéraires mais reste hermétique aux sciences. Là, il porte aussi un vif intérêt pour les traditions nationales, l'arménien moderne et le krapar, ce qui lui permet de lire la Bible et le «Nareg» dans le texte. En 1902, il se rend avec ses parents à Constantinople et devient élève au célèbre Collège Guetronagan avec pour professeur d'arménien l'écrivain Hrant Assadour, très attentif au génie naissant de son jeune élève. Maîtrisant déjà bien l'anglais, il s'adonne à l'étude du français qu'il réussit à apprendre en peu de temps. Mais il ressent déjà les premières atteintes du mal pulmonaire qui allait l'emporter quelques années plus tard.

Là, à Constantinople, il se consacre à la lecture des œuvres de la littérature internationale, principalement des auteurs anglais, tels Oscar Wilde; il se lance aussi dans la traduction en arménien des textes qui lui plaisent. Dès lors, il commence à publier sous différents pseudonymes dans la presse de l'époque. En 1905, en raison de sa maladie, il est obligé de quitter le Guetronagan puis la ville, pour s'installer à la campagne au climat mieux adapté à sa mauvaise santé. C'est à cette époque, qu'isolé, il recevra les visites d'amis fidèles qui l'aideront dans son épreuve et le soigneront même; parmi eux Schavarch Missakian à qui il dédiera un poème.

La période entre 1905 et 1907 sera celle de l'intense création poétique. Au printemps 1907, il publie son premier recueil de poèmes sous le nom de «Dziadzan» (Arc en ciel) qui apporte une originalité et un souffle nouveau à la poésie arménienne. Quelques mois plus tard, la publication de «Nor Dagher» (Nouveaux vers) vient confirmer cette tendance. Une vive critique autour du poète et de sa poésie s'engage alors parmi les intellectuels de la capitale : les adversaires, pour la plupart des écrivains de l'ancienne école, jaloux de se voir supplanter par un jeune au réel talent, l'attaquent à travers les colonnes de la revue «Massis»; le groupe des sympathisants, principalement composé de novateurs, le défend dans «Puzantion» ou «Arévélian Mamoul». Au milieu de cette querelle littéraire, Medzarentz mécontent de telles critiques et des excès d'appréciation, tente de se justifier en publiant son «essai d'autocritique» où il présente son point de vue et l'idée qu'il se fait de la poésie. Mais le temps n'allait pas tarder à donner raison à ses défenseurs, et à son œuvre de s'imposer comme une des composantes essentielles de la poésie arménienne moderne.

Rongé par la maladie, Medzarentz devait

s'éteindre dans l'été 1908 à l'âge de vingt deux ans. Quinze jours après sa disparition, la nouvelle Constitution ottomane était proclamée et la censure supprimée...

En dehors des deux recueils de poèmes cités, ses écrits en prose sont publiés en 1934 à Istamboul sous le titre de «Sous la treille d'or»; ils comprennent des nouvelles, un conte, des articles, des traductions et son «autocritique».

Les œuvres complètes paraîtront à Erevan en 1934 puis en 1981.

×

Missak Medzarentz est un poète sincère et véritable dont l'œuvre peut être partagée en deux principaux groupes, d'importance égale, mais aux limites mal définies: les poèmes pastoraux et ceux d'inspiration lyrique.

Medzarentz n'a pas, comme la plupart des poètes, célébré la femme. Sa plume s'est manifestée pour exprimer ses émotions et ses espoirs, ses souhaits et ses

par

Hraïr HERATCHIAN

rêves et surtout pour déifier la nature. Il considère en effet la poésie comme le reflet de la nature qu'il sent et vit pleinement. Pour lui, «le vrai poète est celui qui sait l'art de reproduire la nature : les vers doivent vibrer avec le bruissement des feuilles, le gazouillis des oiseaux; ils doivent exprimer les passions humaines, refléter la majesté des champs et des monts».

Parmi les nombreux poèmes à caractère bucolique, citons,

«Ձմրան պարզ գիշեր», «Այգերգ», «Հիւր», «Ջրամբար»...

Pour apprécier pleinement la nature, le poète a aussi besoin de solitude; il lui arrive de désertir l'école et de s'attarder au bord des chemins ou à l'ombre des saules à contempler les paysans dans leur travail quotidien :

«Ես կ'երագեմ ծառերուն տակ
ու կը պատեմ խոլաբար,
Յոյս - գաղիկին՝ որ իրձերքս
պըսակելու պիտի գար»:

«Moi, je rêve sous les arbres
et j'attends comme un fou,
Pâques - espérance
qui allait venir couronner mes désirs».

La nature, c'est aussi le soleil, la lumière dont la poésie de M. Medzarentz est toute imprégnée. On y relève toutes les couleurs de l'arc en ciel, tous les reflets de l'aube et du crépuscule. Pour trouver dans la poésie arménienne des vers chantant aussi puissamment ce soleil et cette lumière, il faut remonter au Moyen-Âge, aux «Charagans», à Nersès Chnorali ou à Grégoire de Nareg. Pour lui, le garçon malade, ce soleil et cette lumière sont source de vie :

«Պիտի բմպեմ քոցն արեւին,
Հասապայթի եմ ծառաի,
Պիտի ծրծեմ քոյրն առաւման՝
Հոգւոյս համար որ հիւանդ է»:

«Je vais boire le feu du soleil,
J'ai soif de ses rayons,
Je vais aspirer le parfum du matin,
Pour mon âme qui est malade».

et aussi :

«Ա՛հ, քիչ մը լո՛յս, ժպի՛տ մը,
Որ կեանք ինձի պիտի տար»:

«Ah un peu de lumière, un sourire,
Qui allaient me donner vie»

ou bien :

«Քիչ մըն ալ դեռ,
Ահ, շոգա՛ւ, շոգա՛ւ, բարի արեւ»:

«Un petit peu encore,
Ah! brille, brille gentil soleil»

A côté des jours, Medzarentz ne pouvait ignorer les nuits. Cependant contrairement à Mathéos Zarifian, autre poète de cette époque au destin aussi tragique, la lune n'est pas élément essentiel de son inspiration; ce n'est que le complément de la lumière et du soleil.

Parmi les poèmes chantant les moments du soir et de la nuit citons :

«Իրիկունք»

«Սա իրիկունն ըլլայի ես,
Համայնական, չքնա՛ղ, քաղցրիկ,
Եւ ամէնուն տայի հուրքէս, ոսկիէս»:

«Que je sois ce soir,
d'univers charme et doucement lumineux
et donne à tous, de mon feu, de mon or».

ou bien, ce

«Սիրերգ»

«Գիշերն անոյշ է, գիշերն հեշտագի՛ն,
Հաշիշով օծուն ու բալասանով.
Լուսեղէն համբէն ես կ'անցնիմ գինով՝
Գիշերն անոյշ է, գիշերն հեշտագի՛ն...»:

«La nuit est douce et délicieuse,
Enivré de hashich et de baume;
Je traverse, ivre, la route radieuse,
La nuit est douce et délicieuse».

En ce qui concerne la facette lyrique de son œuvre, il s'agit d'un lyrisme particulièrement humain, aucunement dédié à son Moi, mais vibrant pour les souffrances des autres, et tout empreint d'un profond altruisme. «La voix du poète, écrira-t-il, doit vibrer comme une corde accordée sur des correspondances universelles, au rythme harmonieux de tous les êtres vivants». Medzarentz réussit à faire éclater dans des créations toutes enluminées, souriantes et parfois quelque peu tristes, sans jamais toutefois sombrer comme chez Bedros Tourian dans le pessimisme, les éléments, cachés au fond de son âme. Ces éléments, ce sont l'image vivante de son village natal, ses imaginations, ses rêves, les souvenirs des histoires et contines que lui racontait sa mère. Tout cela reprend vie dans ses poèmes où il réussit à créer une figure de héros lyrique imprégné de sentiments philanthropiques et d'amour pour la vie et la nature.

La série des «Ըլլայի՛ր, ըլլայի՛ր» ou le «Տոյր ինձի Տէր» sont de cette trempe.

Parallèlement à ses thèmes de prédilection, Medzarentz porte une adoration quasi religieuse pour les traditions ancestrales et les trésors de la langue arménienne; avec Daniel Varoujan, il est l'un des rares à avoir utilisé au maximum toutes les richesses offertes par l'arménien classique et moderne, et à s'être montré si exigeant quant à la perfection de la langue employée, une langue riche, tendre, colorée et parfaitement maîtrisée, une langue qui arrive à donner à ses poèmes une certaine harmonie musicale comparable à des chants mélodieux.

×

La création littéraire de Missak Medzarentz a subi l'influence de l'école symboliste, mais cette pénétration n'a jamais été continue ni forcée; elle est restée éloignée du contenu individualiste de ce mouvement. Le poète a simplement maîtrisé les moyens apportés par l'art

poétique de cette école sans jamais se laisser dominer par elle; c'est une des raisons pour laquelle la poésie de Medzarentz revit en nous avec autant de pureté et de simplicité.

Missak Medzarentz a amené à la poésie arménienne une originalité des images, une variété des sujets et des couleurs, une description des beautés du «terroir». Son plus cher désir était de retourner au village natal, et, une fois replongé dans cet environnement qu'il n'avait que trop peu connu, donner libre cours à son génie créateur. Avec sa disparition, ce rêve n'allait pourtant pas pouvoir se réaliser.

Malgré le maigre héritage culturel qu'il a laissé, le nom de Medzarentz, «cet adolescent malade et génial» comme allait le surnommer Y. Tcharentz, occupe cependant aujourd'hui une place de choix aux côtés des plus grands de la littérature arménienne moderne.

Bibliographie - sommaire

Մեմուարներ

- Թ. ԱՋԱՏԵԱՆ
Միսակ Մեմուարներ (կեանք)
Կ. Պոլիս, 1922

- ՄԻՆԱՍ ԹԷՕԼԵՕԼԵԱՆ
Գար մը գրականութիւն (1850 - 1950)
Հրատ. «Յուսարք»
Գահիրէ, 1955

- Յ. ՂԱՆԱԼԱՆԵԱՆ
Միսակ Մեմուարներ
Հրատ. Պետհրատ
Երեւան, 1958

- ՀԱՅՐ ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ
Դաղկաբաղ արդի հայ գրականութեան
Հատոր 2
Հրատ. Միջիթարեան Միաբանութեան
Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1963

- ՅՈՎՀ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ
Պատմութիւն հայ գրականութեան
Հրատ. Հայկ Սէրէնիկեան
Գրական մրցանակի, քիւ 2
Անթիլիս - Լիբանան, 1970

- ՀԱՅՐ ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ
Հայ գրականութեան նոր շրջանի
համառօտ պատմութիւն (1701 - 1920)
Հրատ. Միջիթարեան Միաբանութեան
Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1973

- ՄՈՒՇԵՂ ԻՇԵԱՆ
Արդի հայ գրականութեան պատմութիւն
Հրատ. Համագրային
Պէյրութ, 1973

- ԵՂ. ԶՐԲԱՇԵԱՆ
Միսակ Մեմուարներ
Երկրորդ վերամշ. հրատ.
Երեւան, 1977

Պարբերական մամուլ

○ ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ
Միսակ Մեմուարներ
«Հայրենիք» ամսագիր
Քիւ 321, Հոկ. 1952, էջ 63 - 76

○ ԱԼԲԵՐԴ. ՇԱՐՈՒՐԵԱՆ
«Իմ մշկեմի, ծաղիկ ու ծափ գիւղ»
«Գարուն» ամսագիր, 1981, քիւ 2,
էջ 62 - 66

○ ՀԵՅՏՈՐ ՌՇՏՈՒՆԻ
«Մեմուարներ Պանթիգրմը»
«Գարուն» ամսագիր, 1984, քիւ 4,
էջ 34 - 38

○ «ՍՈՎ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ամսագիր
1986, քիւ 2, էջ 20 - 25

ԿԻՐԱԿԻ
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ
5
DIMANCHE
5 OCTOBRE
1986
LE NUMERO : 4,00 F

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹԻԻ 109

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԿԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE-FONDE EN 1925

83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS

DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TEL.: 47. 70. 86. 60 — TELEK: HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ֆրանսիա : Տար. 600 Ֆ. — Վեցամսեայ : 310 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 700 Ֆ. — Հատը : 4,00 Ֆ.

1986 թ. — ԹԻԻ 16.328

Fondateur: SCHAVARCH MISSAKIAN

61° ANNÉE — No 16.328

ՇԱՀՆՈՒՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (Ա)

ՆԵՐՔԻՆԻՆԵՐՈՒՆ ԶՆՋՈՒՄԸ

Շահան Շահնուր. Երկեր երկու գիրքով, Երևան, «Սով. Գրող» հրատ., գիրք առաջին՝ 1982, գիրք երկրորդ՝ 1985:

1

Երկու գիրքով Շահնուրի «Երկեր»ը հրատարակելու ձեռնարկը իր աւարտին հասաւ բարձրով: Առաջին հատորը լոյս տեսած էր 1982-ին, երկրորդը լոյս տեսաւ 1985-ին ու մեր ձեռքը անցաւ այս տարւոյն ընթացքին: Ասկէ առաջ՝ 1962-ին հրատարակուած էր, նոյնպէս Երևանի մէջ, «Երկեր» խորագրուած հատոր էր, որ կը նշէր Շահնուրի եւ իր «Նախնային» մուտքը Հայաստանէ ներս, որպէս կորուսեալ եւ — վերագտնուած: Շահնուրը որ իր կեանքին մէջ այնքան պատկառելի էր, չափազանց բախտաւոր պատկերացաւ իրրեւ հեղինակ: Իր «Նախնային» առաջին տարիներէն իսկ՝ ընդունեցաւ իրրեւ իր սերունդին ներկայացուցիչ վէպը, բայց յետոյ՝ կարգացեալ ամենայն յափշտակութեամբ ընկալեց իր իրարու յաջորդող սերունդներուն կողմէ, մասնաւորաբար անշուշտ Միլին Արեւելքի մէջ, ուր մարդիկ իրենց աշխարհահայեացքին հաստատումը փնտռեցին — ու գտան — անոր մէջ: Ընկալեց իրարմէն, որքան որ գիտեմ, ինչ անգամ վերահրատարակուած կամ վերադարձուած է «Նախնային» (մէկ անգամ՝ Գահիրէ, չորս անգամ՝ Պէյրութ(1), Եւրոպայի մէջ՝ Փարիզ), ու Հայաստանի մէջ՝ Երևան (1962, 1982): Սփիւռքի մէջ յիշել ո՛չ մէկ վէպ, ո՛չ մէկ գրական արժանատիութիւն այսքան յաջողութիւն գրած է երբեք:

Այսօր հրատարակին վրայ կան Շահնուրի գործերէն զատ՝ իր մասին բազմաթիւ գրուածքներ: Թուելով միայն հատորի մէջ մտածները՝ 1980-ին լոյս տեսաւ Գրիգոր Շահինեանի «Կենսագրութիւն եւ մատենագիտութիւն Շահան Շահնուրի» (Անթիլիաս) (2), 1982-ին՝ Նուար Ալիեանի «Ծ. Ծ., կեանքն ու գործերը» (Լոս Անճելէս), 1983-ին՝ «Շահնուրեան ընթերցումներ» (Պէյրութ) (3), 1984-ին՝ Շառլոթ Մուրֆինեանի «Նախնային աշխարհ» (Երևան) եւ վերստին Գրիգոր Շահինեանի հեղինակութեամբ՝ «Այսօր եւ Արեւելք» (Պէյրութ): Շահնուրի երկու աշխատանքներէն, մէկը՝ կենսագրական, միւսը՝ վերլուծական, հիմնուած են մասամբ նախորդ գրուած տղթորական աւարտաճառի մը հաւաքած տուեալներու վրայ: Կը տեսնուի թէ «Շահնուրեան մատենագրութիւն» շարքը, զոր կը սկսիմ ներկայ յոգնուածով, փայլուն ապագայ մը ունի իր առջին:

Հիմա՝ Հայաստանեան հրատարակութեան ընթացքին շահնուրեան շարքը կը պարունակէ «Նախնային» առաջին գիրքը, 1962-ի տարբերակով, «Յարալէզներու Դաւանանքները» ամբողջութեամբ, 1957-ին լոյս տեսած Transfert nocturne Փրանսերէն գրքին հայերէն թարգմանութեամբ Ա. Ալիեանի կողմէ, եւ երբեք ալ կտորներ, քաղուած 1971-ի եւ 1973-ի հատորներէն՝ «Բայ Տոմարը» եւ «Երկու կողմէ»:

«Նախնային» 1962-ի տարբերակը ըսեալով, կ'ուզեմ յիշեցնել որ ան սովորական յապաւումներով ու «անդամահատուածներով» լոյս տեսած էր այդ թուականին: Շահնուր մեզմէ հակադրուած էր անհոգ այս իւրաքանչեւ վերաբերման: 1963-ին՝ Գ. Քէօսէեանին կը գրէր. «Բերանդանը կենթարկուած է յապաւումներու ընդհանուր քաղաքական — ազգային աշխարհայեացքի մը...: Այս mutilationները զիս

պիտի նեղէին, եթէ Նախնային ըլլար կատարելապէս անթերի: Բայց լաւ կ'ըլլար որ յիշէին թէ ընդհանուր կրօն է յապաւումները...» (Կ. Մ. էջ 126): Հակառակ Շահնուրի այս համեմատողին փափաքին՝ աղբյուրի ծանուցումի մը հետք չկայ: Պէտք է ըսել որ Շահնուր իր ձեռքով վաւերացուցած է յետոյ գրաքննական մեքենային գործողութիւնը, իր վէպը որակելով «պահպանողական», եւ աւելցընելով՝ «եթէ ըլլար յարձակողական, կարելի չէ որ ան երեւոյր Պոլսոյ եւ Երևանի հրատարակներուն վրայ...» (Զոյգ մը կարմիր տետրակներ, էջ 91): Հոս այլեւս Շահնուր չէր խօսեր գրականութեան մասին եւ իրրեւ գրաքննատ, այլ «գրականութեան անդին եւ այլուր», հոն ուր ազգայնական կտրուկեղ շահերուն ի խնդիր՝ ամէն ինչ արդարացուած է: Առ ալժամ այսքան՝ այս տհաճ նութիւն չուր: Շատ պիտի ըլլար հաւանաբար՝ պահանջել, որ գրական գործ մը գրական հակացողութեամբ ընթերցուի:

«Երկեր»ու երկրորդ գիրքին բովանդակութեան մասին խօսելէ առաջ, յիշեցնեմ որ 1934-ի «Յարալէզներու Դաւանանքները»-էն յետոյ՝ Շահնուր հայերէն գիրք չէ հրատարակած մինչեւ 1958: Այս թուականին է որ լոյս տեսաւ «Թերթիս կիրակնօրեայ թիւը», շնորհիւ Գ. Քէօսէեանի եւ իր ընկերներու պնդումներուն: 1967-ին Շահնուր հրատարակեց «Զոյգ մը կարմիր Տեղադրութիւն»ը, որուն մէջ թէպէտ ինքնուրուագծով գրութեան յետոյ կան նախապէս «Յառաջ»ի մէջ լոյս տեսած երկու յոգնուածներ, մէկը՝ Ծ. Միսաքեանի, միւսը՝ «Նախնային» ընդունելութեան եւ մեկը՝ նախնային մասին: 1958-ի եւ 1967-ի հատորները հրատարակուեցան Պէյրութի մէջ: Շահնուրի կենդանութեան լոյս տեսած իր վերջին երկու հատորները՝ 1971-ին եւ 1973-ին, երեւոյն «Յառաջ» մատենաշարին, այս անգամ՝ շնորհիւ Արփիկ Միսաքեանի ջանքերուն եւ հոգաւ ծուրեան:

Վերջին չըջնի այս չորս հատորներով՝ Շահնուր վերստին կեանք տուած է մամուլին մէջ մնացած իր կարգ մը հին էջերուն, բայց անոնց վրայ աւելցուցած նաեւ՝ նոր էջեր, մասնաւորաբար՝ յուշեր, անդրադարձներ եւ տպաւորաւոր կտորներ: Յուշ են այսպէս 1958-ի հատորին մէջ՝ «Զի տքնեցայ զորս ամենայն եւ զիշէրն ընդհանուր» (Ծ. Միսաքեանի մասին), 1971-ի հատորին մէջ՝ «Ոսկիէ Կշիռը» (Թէքէեանի մասին), «Ամէնուն թէպէտ կը» (նոյն այս հատորին մէջ վերադարձուած են՝ «Լիւթաւորներու պահանջ», «Ազատ Կոմիտաս»ը. 1973-ի հատորին մէջ անդրադարձ են՝ «Ընտանեկան նամակներ» (արեւմտահայ գրադէտներու նամակները), «Որոտակուած նամակատու»ը (Վահան Թէքէեանի նամակները), «Մտերիմ օրագիր» (մասամբ՝ Եղիայի մասին):

«Երկեր»ու երկրորդ հատորը կ'ամբողջացնէ առաջին հատորով սկսուած շարքը, ու կը պարունակէ գրեթէ առանց բացառութեան այն բոլոր գրութիւնները որ լոյս տեսած էին հատորով, 1958-էն ետք: Դուրս մնացած են միմիայն՝ «Զի տքնեցայ...», «Գրականութեան անդին...» (1967), «Որոտակուած նամակատու» (1973) եւ «Ազգայնական հարուածներ» (1958):

Ասոնցմէ զատ կային սակայն հատորի չմտած կտորներ, երկու տեսակի, մէկը՝ 1939-էն առաջ գրուածները, միւսը՝ 1972-էն ետք «Յառաջ»ի մէջ լոյս տեսած քանի մը կտորներ: Երկերուն երկրորդ գիրքը այս զանազան կտորներն ալ կը

հիւրընկալէ, սկսելով Շահնուրի առաջին գրութեան՝ «Նկարչութիւն եւ նկարչներ», որ լոյս տեսած էր 1929-ին Թէքէեանի Ամէնուն Տարեցոյցը-ին մէջ: Ունինք ուրեմն հիմա մէկ կողմի տակ հաւաքուած՝ Մեմֆ հանդէսին մէջ լոյս տեսած ընթերցական նութիւնը, 1932-ի հոգնուած յոգնուածը, Ապագայի յոգնուածներուն մէկ կարեւոր մասը. այսինքն՝ այն բոլոր գրութեան, որոնք մաս կը կազմեն Շահնուրի հրատարակութեան գործունէութեան, ու այնքան զօրաւ մատչելի էին ասկէ առաջ, անխուսափելի մոռացութեան մը յանձնուած: Կը կարծեմ որ հատորին մեծագոյն նպաստը այս բաժնին մէջ է՝ 1929-էն 1938-ի չըջնի յոգնուածները (էջ 32 — 86), եւ երկրորդ գրքի՝ 1972-էն ետք գրուածները (էջ 91 — 102): Յոգնուածներէն զատ, հատորին խմբագիրները յարմար գտնեցին անոր սկիզբը գետեղել Շահնուրի Ֆրանսերէն գրութեան մէկ հատորնոր ժողովածուն, Ա. Ալիեանի թարգմանութեամբ նորէն, ու առանց բացառութեան՝ Feux contre Feux հաւաքածոյն մէջ (էջ 254 — 295), ընդհանուր լուծումները վերանայուած են ու կը տարբերին զգալապէս առաջին հրատարակութիւններէն: Երբեք կարեւոր փոփոխութիւններու ենթարկուած ըլլալով: Երբ հատորին պարունակութիւնը կ'ամբողջանայ նամակներու շարքով մը (էջ 296 — 320), եւ ծանօթութիւններով

Գրքի՝
ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

(էջ 321 — 326), որոնց պարունակուած թեման վրայ պիտի վերադառնամ քիչ յետոյ: Ըսի որ իմ աչքին՝ գրքին մէջ ամէնէն շահագրգռողները հատորի չմտած յոգնուածներու քաժինն է: Մնաց որ կարեւոր գրութիւնները այս շարքին ալ գուրս ճիշդ են, լքուած այլեւս իրենց չար բախտին, եւ նոր հրատարակելի մը անհատական ձեռնարկութեան: Ասոնք կարգին՝ «Աւագ Ուրբաթ»ը (Զուարթնոց, 1930), «Պոլսոյ յոգնուածները» (Մեմֆ, 1932), մանր գրութիւններ ինչպէս՝ «Բանաստեղծ Սուլթաններ», «Ճշգրտութեամբ» (Ապագայ, 1937-էն 1939), բայց մանաւանդ՝ «Վաւերացումներ» (Ապագայ, 1938): Իր ժամանակին այնքան ազդեցիկ հանած այս գրութիւնը վերջին տարիներուն հատորի-

կով մը լոյս տեսաւ Պէյրութի մէջ (4), ինչ որ սակայն չի բացատրեր իր բացառականութիւնը հոս: Զիչէ է որ այդ երկար յոգնուած քաղաքական ուժեղ շեշտաւորում մը ունի, ու կ'ենթադրեմ՝ հայաստանեան հրատարակչները չեն ուզեր Շահնուրի գրական գիմարդիներն ներկայացուած պարտքը անհարկի վէճերու վերադարձնումով: Եթէ այդ է պատճառը՝ առարկութիւն չի վերցնել: Բայց ինչպէս բացատրել «Պոլսոյ յոգնուածները» բացառականութիւնը, այդ վիպական կտորին, որ իմ ինչպէս ասեմք՝ Որոտակի շատ համեմատ կարծիքով Շահնուրի ամէնէն ուժով կտորն է: ամէնէն ուժով, որովհետեւ ամէնէն անհանդուրժելին, եւ այդ պատճառով իսկ՝ անէ՛ք հրաւիրած իր գլխուն վրայ, սկսելով Շահնուրի անէ՛քէն, որ ըստ երեւոյթին՝ քացարձակապէս կ'ուրանար զայն, իր վերջին չըջնի «պահպանողական» գիրքերուն մէջ: Մինչեւ ո՛ւր պէտք է յարգել հեղինակի մը ուրացումները: Կը տեսնուի ամէն պարագայի, որ հարցը հոս՝ քաղաքական կեցուածքները:

Գիտենք որ Շահնուր հակակշիռի տակ կ'ուզէր պահել իր հին յոգնուածներու եւ գրութիւններու վերատպումը: Կը խորհէր, թէ անոնք «ամապարանօք» գրուած ըլլալով՝ «կը կարծուին սրբագրութեան» (իր խօսքերն են, մասնաւոր շեշտաւորումով մը գրուած, ու «Թերթիս կիրակնօրեայ թիւը»ի վերջաւորութեան գետեղուած իր ծանօթութիւն): Ասոնք անպատեհութիւն ունէին իր աչքին հրատարակչին վէճերու ողիւն գրուած ըլլալու, ու անոնց յաճախ բռնու ու կծու քննադատութիւնները չէին զոհացներ զինք այլեւս («նուազ, շատ աւելի նուազ կը հաւատամ քննադատութեան օգտակարութեան...», Կ. Մ. էջ 108): Իր փափաքն էր «մութին մէջ թողուլ իմ լրագրական էջերս» (1959-ին գրուած, Կ. Մ. էջ 102): Զէր ուզեր իսկ յիշել զանոնք, ու իր նամակներէն կ'երեւի, թէ հարկադրանքի տակ գտնուելով է որ ձեռք առած է անոնցմէ ոմանք, ուզելով «վերադարձնել եւ խորապէս բարեխօսել նուազ գէշերը անոնցմէ, հրատարակելու ուրանալով մնացեալը» (Քէօսէեանին, 1958, անդ) (5): Յայտնի է օրինակ՝ որ քացարձակապէս մերժած է «Աւագ Ուրբաթ»ի վերատպումը. «ուրիշ ո՛չ մէկ կտոր ունիմ աւելցընելու...», «ուշի ուշով կարգացի իմ բոլոր հին յոգնուածները եւ զանոնք գտայ միայն արժանի մոռացում» (Քէօսէեանին, 1958, Կ. Մ., էջ 106 — 107):

Իր ձեռքով չհրատարակուած յոգնուածներու հրատարակչին ուրացումի պարագան բաւական տպաւորիչ է: Բայց այդ հաշուով՝ ո՛չ միայն «Պոլսոյ յոգնուածները» եւ «Վաւերացումները» պէտք է սըր-

(Շարք Գ. էջ)

ՎԱՋՐԻԿ ԲԱԶԻԼ

ԼՈՒՈՒԹԻՒՆ

Եւ բառը լրանում է լոուքեան մէջ:

Լոուքեան մէջ գգում եմք /սեյը գերանցելով/,
Բառերի խառն իմաստը, որը
Ձերբազատում է բառը սահմանափակութիւնից:

Բառը հալում է ապա, եւ գոյորշիանում
Մեր մարմնից ներս եւ մեզ առաջնորդում է
Դեպի իր ամբողջական ընկալումը:

Բանաստեղծը լոուքեան մէջ աւելի է բանաստեղծ:

Եւ երբ իր արտաբերած ամէն մէկ խօսքը մեզ
Առաջնորդի դէպի չառումը,
Այն ժամանակ ինքը նոյնացած է
իր արտաբերածի հետ,
իր մտածածի հետ:

Լոուքեան մէջ:

Եւ լոուքիւն է եւ առանց բառի պարագ է.
Եւ ապրում է... Բառ է սահմանափակ
Եւ լոյս է կրկին...

3 / 1 / 1985 Վեներիկ

ՍԿԻԶԲ

Գիշերը անցաւ,
Եւ մարդիկ իրար երանի տուեցին.
Երկար սպասումից յետոյ տողը իրեն գտաւ.
Ժամանակը սկսեց իրեն ցոյց տալ,
Այնպէս որ կարծես դաշտերը ու լեռները
Կարող էին կանանչել միշտ հիմա, այս առաւօտ,
Երբ վախի շղարշը քափանցել էր տերեւների մէջ:
Ու այնպէս կարծես բանաստեղծութիւնը
Պիտի ծնուէր գովերգելու առաւօտեան լոյսը:
Սակայն ստեղծագործութիւնը վախ է ներշնչում,
Ու ծնում ես
Վատառողջ, գիշերային կիսատ մի տող.
գուցէ
Գովերգելու համար հէնց առաւօտեան լոյսը:

Հին խօսք, կորսուած խօսք, անարժէք միտք:

Վերջակէտ ես դնում ու մտածում:
22 / 6 / 1986

×

Բանաստեղծը ստեղծագործութիւնից առաջ
Յոյեց իր խօսքը յայտնութեան մէջ:

Ստեղծագործութիւնը տեղում է այդ խօսքին,
Գոյատեւելու համար:

Իսկ բանաստեղծը օտարացած,
Փնտռում է իրեն հարազատը,
Այդ յայտնութեան մէջ:

29 / 6 / 1986

×

Հասկանալ բանաստեղծական բառը՝
Բանաստեղծութիւն.
Մտածել՝
Բանաստեղծութիւն.
Մոռանալ՝
Բանաստեղծութիւն:

1 / 7 / 1986

×

Փորձում եմ գտնել բանաստեղծական պատկերը:

Պարագութիւնը խեղդում է տողը,
Որը երկնորանքի առջեւ ընկած
Մոռացել է իր իսկ պայթիւնը:

Փորձում եմ վերագտնել բանաստեղծական պատկերը:

Երբ նայում եմ տողին, ու մտածում,
Թէ կարող է ծնուել նաեւ ինքը,
Գոնէ, պատկերից բաժանուած,
Ապա նա փախնում է, չգիտեմ,
Ինձնից քէ իր յայտնութիւնից:

Պարագութիւնը խեղդում է տողը:

Պատկերը ծնում է պարագութիւնը
Հէնց տողի մէջ, ուր պայթում է
Կոյր բանաստեղծի անշէջ սաղմը:

9 / 6 / 1986

համար էւ արտայայտել մեր իւրաքայ-
տեղ կացութիւնը այսօր. իբր Սփիւռ-
ով հայ ուսանողներ»:

Այս նպատակի պարզումին կը յա-
կարհ կարճ, անստորագիր, անգլխատա-
րորդ մը, որ հետաքրքրական է ա-
նոր համար, որ յայտնօրէն գրի առնը-
րած է քաղաքական դիտութիւններով,
անսովորութեանց ծանօթ ուսանողի
պատկան կացութեանց մասին
որ կրթի: Հոն՝ Եւրօկըն Հապըրմասի
էջ խօսքը կը հակադրուի հայ կադ-
միակերական կեանքի իրականութիւն-
ներուն: Չարգացուած ու ընդլայնուած
ընկալով հանդերձ, գրութիւնը կը վեր-
ադարձ հայ նոր քաղաքական կեանքի
մէջ հայ նոր քաղաքական կեանքի
մէջ «արարք»ի պահանջը եւ «տեսա-
կան վերլուծում»ի պահանջը: Անշուշտ
կը մամուլին մէջ, մանաւանդ կուտակ-
ւան մամուլին մէջ, տեսական վեր-
լուծումներ չեն պահիր (ընկերակիւ-
րեան, միջպաշտօնի քաղաքականութեան
մասին), սակայն անստույգ գրիչին «տե-
սական»ը կը տարբերի մեր մամուլի «տե-
սական»էն: Միքայէլ Վարանդեանի դա-
րձակարենութիւնը վերամշակումը զինք այն-
քան չի հետաքրքրեր, որքան եւրոպական
վերլուծական մտքի յարաբերութիւնը,
սփռեալ հայ իրականութեան հետ: Նման
տեսական մօտեցումը բոլորովին չի պակ-
սիր մեր մամուլին (տե՛ս օրինակ, Գ.
Պետեանի գրութիւնը, Փ. Էնտրըրսնի մա-
տին, «Երօշակ»ի Սեպ. 3, 1986 համարին
էջը), սակայն նոյնիսկ հոն կը պակսի
վերլուծուած տեսութեան կիրարկումը,
այլ քաղաքական տեսութեան դաշտին
էջը, կիրարկում՝ որ պէտք է նեղէ հայ
շխարհը:

Կը յաջորդէ Նիրի Մեկրոնեան – Ուր-
թայեանի դեռ չամբողջացած աւարտա-
նախնի վրայ հիմնուած հաստատւած մը,
համանակակից հայ տեսողական արուես-
տի մասին: Հեղինակը իր աւարտաճառը
կը պատրաստէ իւ. Սի. Էլ. Էլի մէջ,
եւ զանազան համադրումներուն մաս-
նակցած է, վերլուծելով հայ արուեստի
պատմութիւնն ու ներկայ իրականութիւ-
նը: Այս հաստատումին մէջ կ'ընդգծէ որ իր
հիմքը «Հայ Արուեստը Սփիւռքի մէջ»
է, այլ՝ «Ժամանակակից Արուեստը»
հայկական Սփիւռքին մէջ: Չկայ արդի
արուեստի որեւէ սեռ, կ'ըսէ ան, որ
պարել է բնորոշել իբրեւ «հայկական»:
Ինչ սեռեր, ուր հայկական ոճը ներկա-
րութիւն մը ունի, «ստորագրութեան» մը
պէս: Հակիրճ այս վերլուծման ամէնէն
հետաքրքրական մասն է կառույցներու
թաղանթաւորութիւնը: Մեկրոնեան – Ուրթալ-
եան կը թուէ արուեստի շարժումները
հիմնադրող ու վաւերացնող այն կա-
ռույցները, որոնք կը պակսին Սփիւռքա-
այ արուեստագէտին, երբ ան կ'ուզէ
ընթացիկ յաղորդել եւ ընդունուել հայկական
պայմաններու կողմէ: Ասոնք կ'ընդգր-
կեն, – (ա) Արուեստի դպրոցը, (բ) Կա-
ռույցին կամ ցուցադրասրահը, որ անկումը
էր փոխ առնուած սրահ մը չէ, այլ՝ վա-
նաստորդներու եւ դնորդներու հանդիպ-
ման վայր եւ շահաբեր հաստատութիւն,
(գ) Թանգարաններ, (դ) Արուեստի պատ-
կարաններ, (ե) Արուեստի մեկենասներ,
(զ) Արուեստի յատկացուած լուրջ հրա-
տարակոչութիւններ: Երբ ասոնք կը պակ-
սեն, արուեստի հասկացողութիւնը կը
մայ իսկ, կամ՝ ինչպէս նախապատե-
րադեան Պէյրութի պարագային, կ'ըլլայ
Արեւմուտքի մշակութային դաշտի միջո-
րէն – Ուրթայեանի գրութեան այս
հաստատւած կը սրէ ընթերցողին հետա-
քրքրութիւնը, հանդէպ անոր ապագայ
պատգամութիւններուն:

Հայկ Օշականի գրութիւնը պատրաս-
տուած է Ուրթայեանի համալսարանին
մէջ, իբր պրպում՝ Ամերիկահայ մա-
մուլի մասին: 1960-ին եւ 1983-ին գա-
նադան թերթերու մէջ լոյս տեսնող վրա-
բարականներու զերբաւորումներուն վի-
նակարական վերլուծումն է: Կը փաստէ
որ թէ կուտակցական, թէ ալ անհատական
հակակշիռի տակ զանազան Ամերիկահայ
մամուլին մէջ որոշակի փոփոխութիւն
մը տողի ունեցած է: Բոլոր թերթերը,
անխոր, աւելի հետաքրքրուած են քա-
ղաքական հարցերով ու արարքներով, կը
չեն հայ մշակու կարեւորութիւնը,
հայ – Ամերիկացին եւ ոչ Ամերիկահա-
յը, ինչպէս կը զրէ հեղինակը: Կու տայ
թաղանթ մանրամասնութիւններ, օրի-
նակ՝ 1960-ին ոչ մէկ խմբագրական (ու-
սանաւորուած հայ մամուլին մէջ) կը
քննադատէր ամերիկեան կառավարու-
թիւնը: 1983-ին, խմբագրականներուն 32
առ հարիւր քննադատական ալիւարի մը
դրոյն կ'ուղղէ անոր հասցէին: 1960-ին,
խմբագրականներէն 2 առ հարիւրը մի-
այն նշանի հատուցման մասին խօսք

ունէին, 1983-ին՝ 64 տոկոսը... Թէ-
նիք, վիճակագրական մօտեցումի մա-
սին կարելի է նեղող հարցումներ ուղղել
յօդուածագրին, սակայն եղբակացու-
թիւններուն ընդհանուր պատկերը շատ
հետաքրքրական է: Կ'ընդգծէ թէ որքա՛ն
փոխուած է Ամերիկահայութեան մտա-
ծողութիւնն ու դիմագրիծը, ոչ միշտ դը-
րական կերպով:

Յաջորդ յօդուածին հեղինակն է Ամե-
րիկացի կին մը՝ Րէյչըլ Սթոլթսֆիլ, որ
բազմաթիւ գրականութիւն կ'ուսա-
նի եւ Սասնայ Ծառը կարգացած է (Ա.
Շալեանի թարգմանած տարբերակը):
Վերլուծումը Գարլ Եոնկի եւ ձողէֆ
Քամփայէլի քիչ մը աւանդական մօտեցու-
մը եւ մեթոտները կ'օգտագործէ, եր-
բեմն զուգահեռներ դնելով իրանական
եւ քարեւորական էրոսին հետ. քիչ մը
ցրուած ու անսեւեռ է, սակայն ունի հե-
տաքրքրական նշմարներ:

«Հարցազրոյց Վահէ Օշականի հետ»
առիթ կու տայ լիբանահայ ուսանողնե-
րու մի քանի սերունդ՝ ներշնչող բանաս-
տեղծ – մտաւորական – ուսուցիչին, որ
փոխանցէ իր մօտեցումն ու կարծիքնե-
րը, նոր սերունդի մըն ալ: Հարցազրոյցը
վարուած է հայերէն. տրուած է նաեւ
անոր անգլերէն թարգմանութիւնը: Օ-
շական կը ջատագովէ ուսանողին (նաեւ՝
ամէնո՛ւն) սխալ գործելու, մտքի եւ ար-
ւեստի արկածախնդրութիւն փորձելու
պատրաստակամութիւնը, – «Թրաֆիքի
նշանները վերցուած են: Կը մնայ փոր-
ձել, քաջութիւնը ունենալ, ինչպէս Պէյ-
րութի մէջ օթօ քէկու փորձառութիւնը:
Ունենալ նաեւ խոստապահանջութիւնը,
յատակաւորութիւնը, դժգոհանքը, հա-
յութիւնը փոխելու եւ զեկալարելու չափ
բարկութիւնը»: Հրաւէր մը՝ որ նոյնքան
այժմէական է իւ. Սի. Էլ. Էլի հայ ուսա-
նողներուն համար, այսօր, որքան էր երբ
կ'ուղղուէր Պէյրութի Ամերիկեան Համալ-
սարանի կամ Հայկազեան Գոլէֆի աշա-
կերաններուն, 1965-ին: Աւելի բարդ պեր-
ճակասութեամբ նոյն պատգամը կը կրկ-
նուի Վահէ Օշականի հոս արտասուած
քերթուածին մէջ, որ արդի հայ բանաս-
տեղծութեան ազդու կու – յորդորներէն
մէկն ալ է, եւ որ՝ Սասունցի Դաւիթի իր
ոգեկոչումով եւ ուրիշ միջոցներով կը
հրաւիրէ Հայը, – «Փողոցն ինկեր քու
դարուը / աճապարէ՛ / մարդկութիւնը
հարիւր տարուայ ավանս ունի վրայ /
երեւոյս չես, ալ մի՛ սպասեր տարեդար-
ձիդ»:

Թերթը ունի զեղարուեստական բա-
ժին, – Մարալ Սասունի կը զծէ իմաստա-
լից եւ շատ յաջող կողքը թերթին, իսկ
Գեւօ Սասունի կը հայթայթէ երկու լու-
սանկարներ, վերջինը՝ շատ յաջող: Ապա՝
երկու քերթուածներ, յիշուած եւ արհես-
տավարժ՝ Սիլվիա Տաքէսեանէն: Արա Օ-
շականէն պատմուածք մը, երկտասարդի
մը սեռային կեանքէն, ուր սեռային ի-
րականութիւններ կը չօշափուին ձեռով
մը, որ պիտի չյուզէ Ամերիկա մեծցած
սերունդ մը, սակայն ունի իր բարդու-
թիւնը, – յատկէ չէր ինծի թէ որքանո՞ւմ
հեղինակը կը տիրապետէ իր ստեղծած
գրութեան ծալքերուն, անոր թեւադրած
հարցերուն եւ իրողութիւններուն:

Թամար Մանճիկեան կը ստորագրէ
զրախօսական մը, որուն նիւթն է ինծի
անծանօթ գրութիւն մը, Մանլիօ Ար-
կուէթայի «Կեանքի մէկ օր» գործը, որ
Մարլատոցի գիւղացիներու սարսափա-
հար կեանքէն մէկ օր կը պատկերացնէ:
Մանճիկեան կ'ամփոփէ զըզին պարունա-
կութիւնը եւ կը սեւեռի անոր քաղաքան
ու պատմական մտածումին եւ հետեւանք-
ներուն վրայ: Այս գրութիւնը, մի քանի
ուրիշներու նման, քաջալերիչ է, որով-
հետեւ հոն բնական, ոչ-բռնադրօնիկ կը
թուի հայ – օտար մտածումը, անոնց մի-
ջեւ ստեղծուած կամօրջը:

×

Կը լսեմ որ «Վայր»ը արդէն հակադ-
դեցութեան մը պատճառ եղած է: Ուրիշ
ուսանողներ, ընդգլխելով անոր մօտեցու-
մին զէմ, պատրաստ են հրատարակելու
«Աքսոր» անունը կրող ներդիր մը, «Աս-
պարէզ»ին մէջ: Անհամաձայնութեան
պատճառը կը թուի ըլլալ սա կէտը. –
«Վայր»ը Սփիւռքը կ'ընդունի իբր բնո-
րոշիչ վիճակը Հայուն: «Աքսոր» կը մեր-
ժէ նման դիրք, կ'ընդգծէ Հայրենիքի պա-
կասը: Չեմ մանրամասնել, քանի հեռա-
կանով հապճեպ քաղուած տեղեկութիւն
մըն է այս: Սակայն կարծեմ կ'արժէ նը-
շել որ հայերէն թէ անգլերէն պէտք է
զրեւ պայքարը: Երեւի սահմանուած է
կրկնուելու անգլերէն լեզուով՝ Սփիւռք
թէ Աքսոր հարցին շուրջ:

Խ. Թ.

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԲԵԱՆ ԹԻԻ 110

Ռ. ՍԵԻԱԿԻ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐԸ

Սրտատուջ կանտոնացուածք մը, մէկը միւսին ետեւէն կու գան, կ'անցնին հայ գրականութեան աշխատանքներուն հարկերամեակները. իրենց ետին կը մղեն յոյուածի կամ ճառի թափօններ. երբեմն հատոր մը, երկուք, որ կ'այգծէնացնեն Վարուժանը, Օշականը, Տէրեանը, Մեծարեանը: 1985-ը կարգն էր Ռ. Սեւակի, որ բախտաւորուեցաւ երկու տարբեր հրատարակութեամբ, Հայաստան եւ Լիբանան (1): Ո՞վ պիտի չխանդավառուէր այս կրկնակ հոգածութեամբ՝ դէպի շատ քիչ ու գէշ ծանօթ գրող մը, որուն առնուր կայ, գործը չկայ, մինչ եղբրական մահը նահատակի պատկով մը հանդիսաւորեալ՝ բանաստեղծը դատած է Վարուժանի եւ Սիւսանի թող, քիչ մը ետին:

Ա.

Առաջին հրատարակութիւնը կը պարտինք քննադատ Ալ. Թովչեանի, որ քանի մը տարիներու, տեղին է ըսել «աւրաբան» աշխատանքով, ի մի է րեւած ու խորացած գրեթէ ամբողջ արտադրութիւնը. քերթուածներ, պատմութեան, օրագրային էջեր, նամակներ: Թովչեանի շնորհիւ առաջին անգամ ըլլալով լոյսին կու գան նաեւ մօտ 50 անտիպ քերթուածներ (2): Որով՝ իր ներկայ ձեւին մէջ, հատորը անհամեմատօրէն աւելի հարուստ է քան նախկին բոլոր հրատարակութիւնները (Երեսօրագէտի, Փառքի, Երեսանի): Իրեւ այգ՝ կը կադէ առաջին լուրջ, համադրական փորձը ներկայացնելու Սեւակի ամբողջ արտադրութիւնը: Ասկէ վերջ՝ կը մնայ սպասել ժամրոգական երկերը, աւելի լայն ու խորացած ծանօթագրութիւններով:

Երկրորդ հրատարակութիւնը խորագրուած է Ուշիկ Տէտէնանի կողմէ եւ կընթրուած է Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի յառաջաբանով: Ձեռքին, թէեւ երբեմն էական մանրամասնութիւններով կը տարբերի երեսնեան հրատարակութենէն: Նախ՝ ի հարկէ եղած է դասական ուղղագրութեամբ: Մեղի կը բերէ յաւելեալ երկու պատմութեամբ (որոնք ինչ ինչ պատճառներով չեն մտած Թովչեանի կողմէ հատորին մէջ), երկու քերթուած, մէկ գրախօսական էջ (2. Եսայեանի Շնորհիւ Մարգրիկի մասին), քանի մը արձակ պատգամային էջեր, տարբերակներ, վերանայած բոլոր անտիպները եւ մատենագրական հարուստ բաժին մը (66 էջ): Հատորին չէ կցուած Սեւակի նամակագրութիւնը, որ Թովչեանի հրատարակութեան մէջ ալ լման չէ: Սակայն կը յայտարարուի, որ այդ նամակագրութիւնը կ'արժանայ իր կարգին տպագրութեան իւր-նամբին: Գրողի նամակները եթէ չեն պատկանիր գործին, կ'ընկերանան անոր եւ իրեւ այգ անհրաժեշտ են:

Ինչպէս կը տեսնուի, Անթիլիանէն եւ իոյ այս աշխատանքը պատկանելի ձեւով նախ մը է, որ իր մէջ կը ներառէ երեսնեան հրատարակութեան նպատակ եւ աւելի ամբողջական է: Խնդրական կէտը Սեւակի գրութիւններու ներկայացման կարգն է. հրատարակիչը անտեսած է ժամանակագրական յաջորդականութիւնը եւ գրութիւնները դասաւորած՝ ըստ աւանդական դարձած «նիւթի»:

Յայտնի է, որ Ռ. Սեւակ իր կենդանութեան տպած է միայն մէկ քանաստեղծական հատոր՝ Կարմիր Գիրքը (1910, Պոլիս), Առանայի ջարդին առթիւ: Որոշ վկայութիւններու համաձայն՝ կը ծրարէր եղբի իր քերթուածները ամփոփել փառք, Սիրայ Գիրքը, Վերջին Հայերը խորագիրներով հատորներու մէջ (որ Ե-

րեսօրագէտի եւ Անթիլիանի հրատարակութիւնները կը փորձեն վերակադմել): Ասանց մասին մասնակի նշումներ կան Սեւակի կողմէ մամուլին մէջ հրատարակուած քերթուածներուն վրայ կամ տակը: Սակայն, ինչպէս կը ճշդէ Ալ. Թովչեան՝ մինչեւ հիմա չէ դառնում ամբողջական ցանկ մը, որ ճշգրիտ դադարաւ մը տարածէն մէկ հատորի կամ չարքի բովանդակութեան ու դասաւորումին մասին: Հայ-կենտրոն է հրատարակիչին տաղանդը, գրողի մը գործերուն յետ մահու հրատարակութեան առջեւ, գրողի մը՝ որուն առաջին հատորը կ'առաջնորդէր շատ որոշ մասնագէտները կը մատնէ: Սեւակի բոլոր նախկին հրատարակիչները զանցած են հարցը եւ բանաստեղծին վերադարձ են աւարտուն գործեր, ծրագիրը վերածելով փաստօրէն իրադրութեան, երբեմն առանց իսկ ընթերցողը տեղեակ պահելու: Ուստի՝ մամուլին մէջ տպուած եւ անտիպ կրտորներու պարագային՝ ժամանակագրական կարգը եւր կարելի է ներկայացման միակ ընդունելի ձեւն է, անտեղի բանալիները եւ մեկնաբանական թիւերը-թերցումները կանխող:

Ինչ ալ ըլլան թերիները, պակասները, սխալները՝ մասնաւոր վրիպակները՝ հարկաւորակի այս հրատարակութիւնները կարեւոր ու անհրաժեշտ են Սեւակի արտադրութեան վերաբերյալ չընթացողութեան: Նման աշխատանքներ յաւանդին առթիւր կ'ընծայեն մօտէն կարգաւոր արտադրութիւններ, որոնց մէկ մասը միայն «կանտոնական» կամ ընդունուած դարձած է: Հայ գրողներու յաճախ փոխ արտադրութեան մէջ ամէն էջ կարեւոր յաւելում մըն է:

Եսայի՝ մեղի տրուած Սեւակի գործը կը հաշուէ մօտաւորապէս 500 էջ: Ալ. Թովչեան չի բացառեր կարելիութիւնը տակաւին ուրիշ անտիպ էջերու: Բայց տպուածը արդէն աւելի յստակօրէն կը մասնաւորէ Սեւակի մասնագէտները, մտածումները, իրադրութիւնները:

Բ.

1906-էն մինչեւ իր ձերբակալութիւնը՝ Սեւակ բաւական արտադրած է: Կարմիր Գիրքը հեռու է խմբէլ մինչեւ 1910-ի արտադրութիւնը: Իսկ անկէ վերջ՝ բանաստեղծը չէ անսպասելի իր քերթուածները հատորով մը խմբելու, երբ քաղաքական պայմանները, Պոլիս, նպատակաւոր էին եւ երբ Արեւմտահայ գրողներուն մէկ կարեւոր մասը առթիւր չէր փախչողներ հաստատ գիրքերով ներկայանալու ընթերցողին: Կան, եղած են այլապէս ընթերցողներ Սեւակի կեցուածքը բացատրող: Հաւանական գծուած ընթացքներ, գերզարգացած, եւային: Բայց գոյութիւն ունին աւելի որոշ տրեւային: Մինչեւ 1913 Սեւակ անդադար քերթուածներ տպած է Պոլիս մամուլին: Ինչպէս գիտե՞լ տրուած է իրաւացիօրէն, երբ Սեւակ կը սկսի քօչկուել ընել, «բանաստեղծութիւն չի գրել գրեթէ, աւելի շատ տալով արձակներ» (3): Ուստի՝ նախնային արձակ գացող ուղին բաւական բանուի ճամբայ մըն է արձակագիրներուն համար. հակառակը հարցադէպ է: Արդեօք Սեւակ պիտի վերադառնար իր «հին սէրերուն», պատմութեան գրեթէ բացառապէս ընթերցողութեան վերջ մամուլին եւ ընթերցող հասարակութեան մօտ: Հարցումին զօրուար է պատասխանել: Պեր-

ճախօս իրողութիւնը քերթողական արտադրութեան նուազումն է, արտադրութիւն՝ որ կ'իրանայ Կարմիր Գիրքով եւ կը համապատասխանէ ուսանողական տարիներուն:

Հեղինակ մը, որ իր գործերուն համար ճամբայ չէ գտած մինչեւ հատորը եւ այգընելու աշխատանքը՝ պայմաններու րեւութեամբ, թէ կամուրջ, ձգած է ուրիշներու, ունի անկասկած մեղմացուցիչ դէպ յանցանոցներ: Ասոնք կու գան մեղմելու ընթերցողին խառնութիւնը, բարեխառնելու անոր պահանջները: Անուարտ կամ ձախող անտիպներու հրատարակումը հրատարակիչին մեղքը կը կադմէ: Բայց հրատարակիչը ուրիշ քան չի կրնար ընել: Արդարեւ՝ հրատարակիչ ու գրող գրութեան մը հանդէպ երբեք չունին նոյն կեցուածքը: Առաջինը հարկին տակն է գրողը ներկայացնելու իր ամբողջութեանը մէջ, առանց նկատի առնելու գրական ու բարոյական մեթոդ շատ յարաբերական, մեթոդ վիճելի չափանիշներ: Իսկ գրողը ինք կը սեւեռէ գրական երկ մը, արուեստի գործ մը: Գրողը տարբերութեամբ անտեսում մըն է, իր վարձատրութեամբ, խառնափոխութեամբ, իւրաքանչիւր կամ անսխառնութեամբ: Յետ՝ մահու գրութիւններու հրատարակիչը չընթացողութեան մէջ դնող մարդն է, որ ընթերցողին ու գրականութեան կը յանձնէ ամէն էջ, որ ելած ըլլայ յայտնի գրողի մը գրիչին: Ասիկա զօրախառնար աստիական սկզբունք մըն է, որ շատ յաճախ տեղի կու տայ գրականին վրայ ճշնշող ուժերուն տակ: Գրականութեան պատմութիւնը տասնեակ հարիւրներով կը հաշուէ այդ սկզբունքը ամենայն կողմութեամբ անտեսող պարագաներ:

Եթէ այս հարցերը կը գնեմ ընթերցողի նկատառումին, Սեւակի առթիւ, պատճառը պարզ է: Վերլուծող՝ ես, ամիսներու տաժանագին ընթերցումէ մը վերջ, այս արտադրութիւնը չի գտներ սպասուելիութեան ինքզինքը պարտադրող արուեստի շատ որոշ, անվիճելի նախապայմանով: Սեւակի մօտ արուեստագէտը կը տառապի հիմնական, զօրախառնար ալ անվերապարձ տկարութիւններէ: Կը խորհիմ, որ գուր աշխատանքի մը ձեռնարկել պիտի նշանակէր վերլուծումը այս արտադրութեան, որ իր հետեւողականութեան, մասնակի յաջողութեան հակառակ, չէ հասած իր վերջնական կադա-

Գրեց՝ Գ. ՊԵՆՏԵԱՆ

պարներուն: Երեսնեան հրատարակութեան ներածութիւնը նման աշխատանք մը կ'ընթացէ մեղի Սա. Թովչեանի գրելով: Ըստ իս, վերլուծումի աշխատանքը կ'իմաստաստուի միայն, ունէ գրողի պարագային, երբ տուեալ երկը լրացնէ արուեստի պահանջները: Վերլուծումը այդ լուեւային ընդունուած լրացումը կ'ենթադրէ, երբ կ'անցնի երկի ներքին կառուցներու պեղումին: Կ'ընայ՝ պահանջները կ'ընթացնեն յայտնաբերել, բայց անկարող է որեւէ վրիպած էջ վերելելու:

Կ'արժէ սակայն մօտենալ առեղծուածին, որ Սեւակի արտադրութիւնը կ'առաջարկէ մեր ուշագրութեան:

Գ.

Ըսուեցաւ արդէն, որ Սեւակ իր անունով կ'ընթացէ միայն մէկ հատոր, Կարմիր Գիրքը: Ասոր քննութիւնը անխուսափելի է: Վճռական: Գրքին յենախորհրդէ կ'ընթացնէր գրած է ուրիշ քանի մը քերթուածներ «Կիրիլեան երգեր» խորագրով, որոնք չեն մտած վերջնալ հատորին մէջ: Անտիպներուն մէջ ալ կան այդ դէպքէն մեկնող կտորներ: Սեւակի

նամականիին մէջ գոյութիւն ունի տալիս ընդվզումի նամակ մը: 1909-ի դէպքէն հայ գրականութիւնը ժառանգած է հայել քանի մը գիրքեր, քանի մը քերթուած, բաւական առատ արտադրութեան մնացորդ. 2. Եսայեանի Աւերակներուն մէջը, Վարուժանի Կիրիլեան Մոլորներուն քերթուածը, Սիւսանի Վարմիր Լուրեր Բարեկամէսը: Ուրիշներու նման, մերթ անոնցմէ առաջ, մերթ անոնց հետ՝ Սեւակ ձեռնարկած է Առանայի դէպքի արձանագրութիւն: Պէտք կա՞յ ըսելու, որ ազատութեամբ գինովցած արեւմտահայութիւնը բրտօրէն ցնցող այս եղեւնը նոյնքան զօրուար գրելի պարագայ մըն է, որքան անոր յաջորդ 1915ը: Կը բաւէ կարգալ Եսայեանի հատորին առաջին էջերը, նկատելու համար, եթէ ոչ արգելքին զսպանակը, դոնէ անոր առեղծուած գոյութիւնը: Ազգային, սեփական ազգային հակադարձը Սեւակի համար անկասկած բանաստեղծի ու մտաւորականի շատ հասկնալի պարտք մըն է: Իր Մայիս 27, 1909 թուականը կ'ըսէ լիովին իր առաջապահելու եւ ընդվզումին խորութիւնը: «Ե՛րբ այս ժողովուրդը պիտի սորվի մարդկօրէն կատարի...» (4):

Իր ամբողջ մարդկային կատաղութիւնն է, կը կարծեմ, որ կը գրուի նշուած հատորին մէջ եւ յարակից քերթուածներուն: Գիրքը մղող ծրագիրը հասարակաց է ժամանակի գրողներուն ալ. պատկերացրենք, ինչպէս կ'ըսէ Եսայեան, եղեւնը: Հատորը ունի երեք բաժիններ. «Ջարդի խեղճ» ենթախորագրուած «բեմական մեղախօսութիւն», «Թրքուհին» ենթախորագրուած «գեղջուկ եղերգ» եւ «Մարգեր-գուլիւն»:

Առաջինը մենախօսական ընդարձակ քերթուած մըն է, տարբերակով, որ կը պատկերացնէ ջարդէն ազատած քաղաքային գրականութիւնը վրայ տուած մարդ մը, որ գտած իր քահանայ հօր դիակը կոնակին՝ կը շրջի ջարդուածներու դաշտին մէջ, կը պատմէ մեղի տեսածը, լսածը կամ երեսակալածը, իր զարթոյթն ու ցատումը, եւ վերջապէս կը նետէ հօր դիակը գետը: Քերթուածին մէջ կ'ընթացնէ չեղուած հեղինակ մը, դառնութիւն մը, անզուտ յարկութիւն մը, ընդգէմ հօր խորհրդանշական պատկերին, ընդգէմ անոր ստրկութեան ու անկարողութեան:

«Կ'ըսէիր, հայրիկ. «Դրախտ երթալու կարճագոյն ճամբան ըլլան է հլու...»
— Հա՛յր, է՛ն կարճ ճամբան խանջէրն է քուրդին» (5):

Հայրերու այս «դաւաճանութիւնը» ըստ իս քերթուածին ամէնէն յատկանշական մասը կը կադմէ, նոյնիսկ եթէ եղեւնին դիմաց հայրերուն ստրկութեան ընդդուած մը մասունք ինքնապատապարտումի զօրաւոր գղացում մը:

«Թրքուհին» նոյնպէս ընդարձակ քերթուած մըն է, որ ի գործ գրուած պատմութեամբ շատ աւելի աւանդական է, եւ շարունակական: Իր տունէն առեւանդուած եւ քերտ իջկի մը հարեմը տարուած Հայուհի մըն է հերոսուհին, որ կը յաջողի Բեկին կողմէ սպաննուած իր եղբոր վրէժը լուծել, գահիճը դաշնաւահարելով իր իսկ անկողինին մէջ: Տեսակ մը Յուդիթի պատմութիւն մըն է, որուն մէկ այլ տարբերակը կը գտնենք «Սպիտակ ուճիւր» քերթուածին մէջ: Նման վրէժ-խնդրական ոլորտի մը կը պատկանի անտիպներէն եկող «Ջան»ը, որը նոյնպէս պատմութեան քերթուած մըն է: Սեւակի ընդարձակ «գեղջուկ եղերգը» բացառապէս ընթացողական նպատակներ կը հետապնդէ. դահիճներուն հակադարձելու համար մեղի կ'առաջարկէ բաւական ցնորածին արարք մը:

«Մարգերգուլիւն»ը իր կարգին եռամաս երկար քերթուած մըն է, որ կը պատմէ մարդկային անարդարութեան աշխարհ, աղքատին եւ ունեւորին անհա-

...առարկայական գաղափարները, ծնունդ-
դէպք մաս, եկեղեցիէն գերեզմանոց: Մե-
նախօսութիւնը տեղ տեղ համեմատած է
մանրամասնութիւնով, բայց չհարկ էր մը-
նայ ձաղկումը, դրամին ու կրօնքին կրկը-
նակ հերքումով քողարկում:

Երրորդ քերթումով Սեւակի կը փոր-
ձէ եղեռնը ընդհանրել համամարդկային
սրբազան պայքարին, ընկերային քերթո-
ղութիւնը ձուլել ազգային ցաւի երգին:
Երեք քերթումները, իրեւեալը՝ ազգի-
նայ ու դրեթի տեսանկիւն միութիւն մը
կը կազմեն (կը հասկցուի ի՞նչու Լիբանա-
նէն եկող հրատարակութիւնը սխալ մը կը
գործէ այս գիրքը գեանդելով Վերջին Հա-
յերը խորագրին տակ եւ անոր կցելով հա-
տորին հետ կապ չունեցող քերթումնե-
րը):

Ամբողջ գրքի երկայնքին ընթերցողը
կը նշմարէ կառուցման շատ հաստատ մը-
տասնօրութիւններ, ինչ որ հատուկ կ'ա-
ռանձնացնէ Կիլիկիոյ եղեռնին նուիրուած
երկերուն մէջ: Աւելին: Գիրքը գրուած է
տաղաչափական միւսնոյն կաղապարով,
10 վանկանի ոտանաւորով եւ հնգավանկ
միւսնոյնով: Սեւակի ամբողջ արտագրու-
թեան մէջ այս չափը գերակշռող տեղ մը
կը գրաւէ: Այս ոտանաւորը քիչ գործած-
ւած է Արեւմտահայերու մօտ, մանաւանդ
ընդարձակ քերթումներու մէջ (պարա-
զան նոյնը չէ Արեւելահայերուն): Գրքին
մէջ կը հանդիպինք քերթումի աշխարհ
ձեւերու, քառանկներ, վեցանկներ, 16 տո-
ղանի պարբերութիւններ: Սեւակի այլ տեղ
կիրարկած է նաեւ պոետերեան հնգանկը:
Հինգերորդ տողը կը կրկնէ առաջինը:

Ստոյգ է, որ գրքին մէջ կայ խօսքը նո-
րողելու, անոր տրուած կաղապարները
տարբերակելու շատ զգալի ճիգ մը: Սե-
ւակի զգայնութիւնը դէպի ոտանաւորի
այլազան ձեւեր, իր ամբողջ գործին մէջ,
կը մատնէ ի վերջոյ «արտայայտութեան
տաղանայ մը» ըսենք: Սակայն, այդ բո-
լորով հանդերձ արուեստի անհրաժեշտ
ուրոյն մակարդակ մը չէ նուաճուած:
Այսինքն: Սեւակ երեք չի յաջողիր մե-
զի մոտցմանով տալ իր գրեականային տկա-
րութիւնները, պատմողական, տաղաչա-
փական կաղութիւնները: Պատմումով գրե-
ւած իր փոքր քերթումները, իրենց թե-
լաղրածին մէջ այնքան թափանցիկ ու
մեկին, ոտանաւոր, պատմութիւններ
են, ուր պատմողը անկարող կը մնայ
տիրապետելու պատմին: Երեւոյթը ի
դէպ նոյնն է գրեթէ բոլոր արեւմտահայ
քերթողներուն մօտ. նկատի ունիմ Շանթի
«Լեւոն աղջիկը», Վարուժանի «Գիւլար-
նայիկը», ի մասնաւորի «Արմէնուհին»,
երբ թումանեան առաջին իսկ տողով կը
յաղթահարէ զփութութիւնը: Սեւակի
առթիւ այս յօդուքը պատահական չէ ան-
շուշտ հոս, որովհետեւ անոր պատմումը
կը յիշեցնէ արեւելահայ քերթողութեան
այդ տեսակը, սկսեալ «Լեւոնի վիշտ»էն,
որ կը հետեւի Պուշկինի իսկապէս ան-
կրկնելի օրինակին:

Ինչ որ զիս կը նեղէ գրուածքին հան-
դէպ տեսակ մը անփութութիւնն է, որ
թարգմանի՝ ոտանաւորի արհեստին նա-
հանջը եւ ուրեմն՝ պակասին ստորագծու-
մը... յանուն անկեղծութիւն կոչուած
երկիւրի, երկայնի վտանգին: Արուես-
տին անբաւարարութիւնը տարօրինակ է
այս բանաստեղծին մօտ, երբ արեւմտա-
հայ բանաստեղծներուն մեծ մասը, Սե-
ւակի ընկերները, (ներառեալ Հրանտ Նա-
զարեանց) այդ օրերուն կը գրէ տանելի,
որոշ գաղտնիքներ ունեցող ոտանաւոր մը:
Սեւակ խնդրական կը գտնէ Պէրսիէսի,
Եղիայի, Մ. Պարսամեանի քերթումնե-
րը՝ իր նամակներուն մէջ եւ յառաջ կը
քաշէ «արուեստին գրողը անկեղծութիւ-
նը» նշանաբանը: Օ՛հ անգը, պիտի ըսէի,
եւ ես չէ որ պիտի արդիւնէ բանաստեղծին
ազատութիւնը եւ վտանգը օրէնքներուն
խնդրականացումը: Սակայն անկեղծու-
թիւնը անմիջականօրէն գրաւելի առաքի-
նութիւն մը չէ գրերու կայրութեան
մէջ: Անկեղծութիւնը կը սկսի երբ ոտա-
նաւորին խորտուրդութիւնները հար-
թում են ու մենք կը մոռնանք զայն,
հեշտութեամբ: Այլապէս՝ անիկա ծոյլ
գրողներու մօտ արդարացումն է միջա-
կութեան:

Դժուար է ընդունելի գտնել իր հը-
ռուարութիւնը, որ հոս համարժէքն
է զուր ընդլայնումին ու նուազագոյն թե-
լաղրանքին: Բայց այդ հոգեւորութիւնը
ընդհանուր տարազ մըն է, եւ բնաւ երեք
չափազանց ցաւի մը առթիւ չափազան-
ցախօսութիւնը, hyperbole: Քանի մը
տող իր «Մարդերգութիւն» քերթումէն
բացառելով կը դարձնէ Սեւակի քերթո-
ղութեան այս երանգը.

Աշխարհ գործարան մ'անխոնջ,
անխոնջ...
Մէքը հաշիւ մ'է, կրօնքը՝ դրամ.
Երջանկութիւնը ձանձրալի մի
տոսմ...» («Երկեր», էջ 141):

Յաջորդ գլուխը կը սկսի սապէս.

«Սկզբնիկ ժամով մը զանգաղապին,
Երբ մարդ ըմպած է մրո՛ւրը Կեանքին,
Երբ ծառայած է կամքով կորովի՝
Այն մեծ վարպետին որ Վիշտ կը կոչուի.
Ճանչցած է զոգով զլիտն որ Սէքն է.
Ազգաց եւ անհատին Պատմութեան զօնէ
Նայած է անգամ մը միւս երեսին,
Ճանչցած է Մարդուն Գիտութիւնը սին,
Արուեստն յաւակնոտ, սիրտն
ամբարտաւան,
Սո՛ւզը Երէկին, երկիւղը Վաղուան...»
(նոյն, 153):

Այսպէս լեցուած տողեր ի հարկէ մտած-
ման ախորժակներ կը մատնեն. բայց ա-
խորժակներ միայն: Քերթումը պարզա-
պէս չափաբերեալ արձակ մտածումնե-
րու դասաւորում մըն է, հասարակ տե-
ղիքներու դժբախտ կոտորակում մը, ո-
րուն լրով վարուժանի «Տրտունջ» իսկա-
կան գլուխ գործոց մը կրնայ սեպուել:

Անկեղծութեան արդիւնք պէտք է սե-
պել այն բոլոր անճիշդ, հարեանցի, ան-
հետեւանք բաղդատութիւններն ու փո-
խարբերութիւնները, որ կը խճողեն Կար-
միր գիրքը, ուր «յանդի գարնելու»
(էջ 157) գործը կը հասնի հետեւեալին.

«Ինչպէս նետահար թռչուն մ'որ յետին
ձիգերն իր կ'ընէ կառնելու օդին...
Ծովամայնն ինչպէս կը փարի վէտ-վէտ
Խլակի մը որ կ'ընկղմի իր հետ...
Ինչպէս սարի հէզ արծիւն հոգեվար
Կը կառնի ժայռին որ չի սահի վա՛ր...
Այնպէս մ'ատնեմք ձիգովը յետին
Կ'ուզէր բռնուիլ սնարին պատին...»
(էջ 156):

Նման տողերու առջեւ գիտենք գրողին
տաղանայը... ճշգրիտ խօսքին պակասը:
Վերջապէս հօր գիտիլը գետը նետող
որդին կը գտնէ.

«Այս վատերո՛ւն տեղ, օր մը, ո՛վ
Սիհուն,
Դարաւոր ալեացող վրդայ սիրուն
ձերմակ կարապետներ կը թեւեն սահուն
Երգե՛ր կը թռչին ցաղի այս պահուն,
Յայդի այս պահուն...»
(էջ 154):

Այս տողերուն առթիւ կարելի է բազ-
մաթիւ, միայն թէքնիք վերադարձող դի-
տողութիւններ ընել, բայց տաղաչափա-
կան արհեստի բանագրութիւն մը գրելու
չեմ ձեռնարկած: Ձեմ կրնար սակայն
զանց առնել տողը ծանրաբեռնող ածա-
կաններու տարաբն, յանդի համար կան-
չուած: Ձեմ ալ կրնար չընդգծել «փուշ -
փուշ ընէ սիրական / Գոյգրու. համար-
ը», ոչ ալ նկատողութեան արժանի չսե-
պել կրկնելի գեր կատարող վերջին տո-
ղերը, հիմնովին անիմաստ, ուրեմն՝
բեւ:

Գրելու անփութութեան նշան է հետեւ-
եալ «չիղը».

«Ձեր թոյնը փէշք, կրօնադաւան
Հոգւոյն ալեւոր մօր մը ծերունի,
Որ ապրելու գեւ հազիւ Օր մ'ունի,
Որ ծովուն վրայ՝ չիղի մը նման,
Մէկ ոտքը մատուռ, միւսը գերեզման,
Գերեզման, անհատ, անսկիզբ, բարի,
Մթին Աստուծոյ մ'անուան կը փարի»
(էջ 142):

Նման հատուածի մէջ ակնբախ է այն ան-
ջրպետը, որ կը բաժնէ գաղափարը՝ ըս-
ւած եւ նախադասութիւնը՝ գրուած: Նը-
ման անջրպետ, որուն մէջ գաղափարը
իրեւե թէ պատկերով մը կը զգեստաւոր-
ւի, ճակատագրական է քերթումի մը
համար: Այլ հարց՝ որ վերի տողերը մօ-
տէն լողը կրնայ յիշել արեւմտահայ ո-
տանաւորին է՛ն նախնական օրինակները,
անոնք՝ որոնցմէ կը գտնենք Թ. Թերզեա-
նի մը, Յ. Սէթեանի մը, Ա. Փանոսեա-
նի մը, Նարպէյի մը տաղաչափումներուն
մէջ:

Սեւակ շատ աւելի համոզիչ է, երբ
պարզ եկեղեցի մը կը նկարագրէ եւ ուր
կը մոռնայ ապացուցելու հետեւէտը: Այ-
սինքն՝ երբ կը գրէ.

Կամ երբ կը հասնի վսեմ կարծումի մը.
«Հա՛յր, է՛ն կարճ ձամբան խանջէն է
քուրդին»:

Բաւ՝ հերքելու բոլոր հետեւող «առանց
արուեստի առանց ոճի» գրուած տողերը:
Առանց արուեստի ու ոճի գրելու յար-
գելի անհշիւ Սեւակի մօտ կը բախի յան-
գին ու չափին, առանց տիրապետումի
խնդրին: Իրեւե գեղագիտութիւն կը հա-
կադրուի անիկա արեւմտահայ քերթողու-
թեան քիչ մը վերաբարձիկ առանգու-
թեան. երեւակայեցէ՛ք օրինակ վարուժա-
նի, Սիւմանթիոյ, Մեծարեւելի նուրը,
աշխատցուած արեւմտահայերէնը: Սեւակ
փաստօրէն կը ձգտի հեռանալ ատկէ,
գտնել աւելի պարզ, հաւանաբար խօ-
սակցականին մօտիկ լեզու մը, այն գոր-
ծէքէն պիտի յաջողի կաղապարել, այն
որ ստէպ-ստէպ, Զարեմեանէն Զահարա
յաճախանք պիտի ըլլայ մեր բանաստեղ-
ծութեան: Կարմիր գիրքին մէջ իրագոր-
ծումը խնդրական է:

Դ.

Առանց արուեստի ու ոճի գրելու գե-
ղագիտութիւնը աւելի համոզիչ կերպով
կը գրուի Սիրոյ գիրքը խորագրուած շար-
քին մէջ, ուր Սեւակ իր հաշտոյն կ'ապ-
րի - կը չափաբերէ այլապէս զփութին
նիւթ մը՝ սէրը: «Հին եղանակ» իսկական
քերթողական մըն է, երբ Սեւակ կ'ըսէ.
«Արուեստ չունիս, խմստ չունիս / Կը
կրկնուիս զուն անդադար» (էջ 44): Սէր՝
այսինքն՝ նաեւ մահ: Այս վիպապաշտ
զուգորդումը սիրելի է բանաստեղծին եւ,
կը խորհիմ, կը կազմէ անոր բժշկական
էջերուն ալ հէջը: Յայտնօրէն պոետեր-
եան ճաճանչումներով ան կը թափառի
Սեւակի յաւազոյն քերթումներուն մէջ,
որոնք կը իռնուին Ազգի, Գիւղի, սէր,
Քնքոյ աղջիկը, Այդ գիշեր, Երգ երգոց,
Երեւի ջուր, Բոյրը, Մանազգագում, Ի՛ն-
չու, Սիրոյ ծառա, Եկուր: Ուշագրաւ են
Շան Խոփ, Պոռնիկը, Պոլսոյ որովայնին
մէջ: Այս շարքին եւ անտիպներու մէջ
կան արեւմտահայ սիրային քերթումէն
բաւական տարբեր փնտռութեանք, սեռա-
յին աշխարհի բացայայտումի փորձեր.
«Մարմնեղութեան» փոխարին գերմ: Բեր-
թումները կը կարգադրեն, քիչ անգամ
կը գրաւեն ընթերցողին երեւակայութիւ-
նը, միաբ: Հատուածներ, կան, որոնք
ապացուցիչ են իրենց պարզամտու-
թեամբ, սա տեսակէն.

«Եկո՛ւր, եկո՛ւր, եկո՛ւր սիրենք
կաթողին.
Ո՛վ չի սիրել պիտի մեռնի առ յաւիտ.
Մէքը պէտքն է, երա՛զն է, կեանքն է
կեանքին արժանէտ.
Մէքը մահուան մէջ Անուրն է
Եկո՛ւր, եկո՛ւր, եկո՛ւր սիրենք
կաթողին» (էջ 83):

Փոխանակ մեզ զգացումի տեսլիկն մէջ
փոխադրելու, անոր վրայ այսպէս խօ-
սելու կեցուածքը կրնանք կոչել անկեղծ
խոստովանութիւն, ինքնաբերական, ան-
միջականութիւն, բայց քերթումի՝

Շատ աւելի տպաւորիչ է իր «Բոյրը»,
ուր Պոլսոյն եկող, Դուրեանին հետ
չփոխող հեշտագին շունչ մը կայ: Նոյն
երակէն «Պոռնիկը», «Պոլսոյ որովայնին
մէջ» կը տատապին բարոյախօսին ան-
հարկի միջամտութեան: Այս վերջինը
հաղուադիւտ կտոր մըն է բառ իս: Հոն
կը խօսուի այցելութեան մը մասին «բը-
նա՛ղգօրէն» դէպի Պոլսոյ որովայնը...:
Առաջին տողերը յուսալ կու տան անուր-
քերթում մը, որ կը խրի ապերախտ փո-
խարբերութեան մը մէջ (միշտ բնութիւն
ու գրուածին անջրպետը).

«Անցայ այն տեղէն, ուր աչքէ գաղտնի,
Քանի տարիքիս արեան ծիրանի
Ապերախտ փրփուրը կը ցանէի:

Նոյն երգերն էին, նոյն թաղը անբուն.
Նոյն բուրումը գարձ՝ մեղքերու
թաղուն,
Նոյն սիւնը միսի՝ սեմին վրայ
կանգուն:

Նայեցայ. իրենք ալ ինձ նայեցան:
Խորհմ մորթիս վարդ թեւեր քուեցան:
— Միայն ծեր հոգիս կ'արտասուէր
անձայն:
Յաւիտենական ո՛վ Մեղքի Քաղաք...:
Ի՛նչ կ'ընէք Կեանքերն, որոնք կուլ
կու տաք...:
— Ո՛վ ինկած քոյրեր՝ այժմ հոգերու
տակ...:

Տոփալ, ի՞նչու չէ...: Բայց աչքէ
հեռու,
Գուրջի մը նման վաճառուի հընդ:

Այնպապուշին որ դրամ ունի տալու...:
Վա՛խ, քոյրե՛ր, քոյրեր: Մեր պի՛ղծ,
յեղեղու՛կ,
Կեանքին գրկուած ծաղիկներն էք
դուք...:
Մարդկութեան փոստ թռքէն նետուած
թուք...:» (էջ 210):

Կը խնայեմ մնացեալը, բայց չեմ կրնար
դիտել շատ բազմապատուած գլխադր-
ները, կախման կէտերը, վերջին եռուս-
կէն մէջ բռնաշարժը: Անշուշտ ձեւին հան-
դէպ հետաքրքրութիւն մը կը մատնեն
այս եռանկները, բայց որը չանցնիր ո-
տանաւորի աշխարհ կերպի փորձելու
աշխարհական ճիգէն (6):

Աւելի անդին զանց կ'առնեմ քննութիւ-
նը քիչ մը փշուած, ծանօթ կտորներու.
«Թրուպատուները», «Երթալ» կամ ու-
մանի ձեւով գրուած, կրկնելով աւա-
տող կտորները, ուր կրկնելով յաճախ
կը գառնայ անիմաստ: Զարուժանի պիտի
ըլլար բաղդատել «Երթալ» Մեծարեւելի
նոյն թեմայով գրուած «Իրկուան իղծ»ին
հետ: Վստահ չեմ, որ Սեւակի պոետացոյ
մահուան ցանկութիւնը աւելի լսելի է քան
Նոր տաղերու միմունջը (7):

Վերջապէս անհարկի կը գտնեմ խօսե-
լու անտիպներուն մասին. արժէքաւոր
յաւելում մըն են ատոնք, բայց որոնք
միջինը կը պատկանի թերաղած մա-
կարդակին: Ձեմ ալ ուղեր բանաստեղծը
մեղադրել իր քանի մը գրականութեան
համար, որոնք հազիւ թէ տաղաչափական
չահեկանութիւն մը ունին (նկատի ունիմ
մասնաւորաբար «Մ»-ին ուղղուած ոտա-
նաւորը (8), որուն երակէն է Սեւակի
իսկ կողմէ տպուած «Պատերազմը»):

Ե.

Սեւակի քերթողական արտագրութիւնը
իր լիութեան հասած էջերու ամբողջու-
թիւն մըն է: Գրեթէ ամէն տողի մէջ,
ամէն հատուածի՝ անոր քերթումը վի-
րաւոր է խօսքը խճողող տիպարներով,
աւելորդ բառերով, կոտորժի անհարթու-
թիւններով, յանդի յաճախանքով: Ան-
շուշտ կը պատկանի արեւմտահայ քե-
րթողութեան այն թեւին, որ իր յաղթանա-
կը կը տօնէ Գոյանձեանով, Հ. Նազարե-
անցով (խաչուած երգերուն հեղինա-
կը քերթումը մը ձօնած է իր բարեկամին,
որ կը մատնէ հասարակաց գեղագիտա-
կան ձգտումներ): Ընդդէմ է, Սեւակ կը դի-
մէ աւելի պարզ, աւելի անսխալ խօ-
ղի մը, առանց իսկապէս տիրապետելու
ատոր: Պարագայարար կ'ուզեմ նշել,
որ չէ փորձուած զրել ազատ չափով, ոչ
ալ «արձակ քերթումի» թէքնիքով, կիթ
մոռնանք «Տխուր բույն» (Երկեր, էջ
517): Կրկնակ այս բացակայութիւնը նը-
շանակալից է իր ժամանակին համար, երբ
ազատ չափ եւ արձակ քերթումը ամբողջ
տարածուած կերպեր են:

Քերթողական արտագրութեան անբա-
ւարարութիւնը թերեւս ունենայ բազմա-
թիւ պատճառներ: Գլխաւորը, կը կար-
ծեմ, շատ եւ շուտ գրելու Սեւակի սովո-
թութիւնն է: Այս ուղղութեամբ շահեկան
նշում մը կ'ընէ Տ. Հաճեան, մեկնելով
ճառագիտութիւն, երբ կը գրէ, թէ որոշ
քերթումներու ներքեւ գրուած է «Այս
վայրկեանէն գրուած» կամ «կէս ժամէ
գրուած»: Հարցը կը վերաբերի անտալ-
ներուն, ըստ երեւոյթին: Բայց նշումը
կրնայ տարածուիլ բոլոր կտորներուն
հաւասարապէս: Սեւակ չէ աշխատած...:
Անշուշտ, ինչպէս կը գրէ Մոլիէրի հե-
րոսը՝ le temps ne fait rien à l'affaire,
այնքան ծանօթ են ու բազմաթիւ. ածա-
պարանքով գրուած էջերը: Պիտի աւել-
ցնէի՝ voire: Սեւակի քերթումներուն
մեծ մասը ժամանակ չէ գտած քերթում
գառնալու. գրողը, քիչ մը շատ վստահ-
լով յանդի գիտելուն, գանոնք ձգած է
կիսատ: Կը խորհիմ, որ տեղին, կոտոյ-
թին, պարզապէս տաղաչափական անտի-
քին հանդէպ որոշ աշարժութիւն, ոտա-
նաւորի արհեստին տիրապետում պիտի
յաջողէին փրկել Սեւակի քերթումները
ճակատութեան, արձակութեան կողմէն: Ո՛ւ
նիսկ ըսեմք իր պիտի սովորականութեան: Ո՛ւ
որ կը պահանջէ քերթողէ մը ներկայիտ,
որ ըլլայ տաղաչափ արհեստաւոր: Պարզ
է սակայն, առանց լեզուական, քերթողա-
կան տարբերու յաղթահարումին չկայ
լեզուականի, քերթողականի զանցում:
Այլ խօսքով՝ առանց արուեստի կարելի
չէ արուեստը բառնալ, անգիտանալ: Ո՛ր
է Սեւակի խոցելի կէտը:

Զ.

Ընթերցողը շատ աւելի մոտածման ա-
տղծ պիտի գտնէ պատմութեանքներուն
մէջ: Առանց արդիւնք են նոյն պայման-
մէջ:

« NOUS ETIONS UNE VILLE »

par Yériché DJERGAIAN

IV

J'écrirai des danses sans nom/unijambistes par provocation/mineures par le rôle dont / exploseraient leurs rancœurs de feu

J'écrirai les pas des chevaux/en leur folie/sur l'ornière du soir/et le germe des/Anatoliques cristallines

J'écrirai la laine/dans l'encensoir des chantiers/sur l'écrin de la chaux vive/qui jamais n'accomplira de rituel/sur la disparition des lignes/élastiques

Sur la mauvasse gifle/dans la chevelure d'un masque/occidental

J'écrirai sur l'audace/du soleil/lorsque ses messages rauques/hurlent à l'argile de la pluie

Sur le débat des fleurs/dont la raison pleurniche / aux abords d'un café crème

J'écrirai sur la pleurésie douteuse/qui ne guérit pas l'oubli/mais débarasse les quartiers/des ombres où se hasardent/les greffes ridicules

J'écrirai la chambre/où le lit/faïence à la ligne/ponctue d'alcôves/les corps qui se déversent/sans avenir

La géométrie de l'encre/couvera en une brèche malade/les rares perles qui auront franchi/les marches opaques

perles insomniacques

perles distantes

sous le réverbère de l'hiver parisien

L'aube pourra s'y inscrire/anonyme sur l'empreinte fragile/des papiers de l'exode.

X

Patience fait ripaille/dans les impasses/l'été où la lumière/amertume grandiloquente/aux ossements ridicules/joue sa maison/à déterrer toutes les rengaines

Mesure pour tous/lorsque chaque bouche/préfigure sa parole/et avance au rythme/d'une geôle

Mesure pour chacun/et la bouche refluë/à l'éruption des danses/éloquentes/comme les promesses du blé inventif

Un mariage d'eau et de demi-lunes/eu-rieuses des nuits/à flanc de vertèbres

Une marge curieuse/au courant de l'aube/du bruissement qui se tait/en fila-ques opalines

A la rue le café/restitue sa terrasse/grand faiseur de rêves diurnes/Ses lustres crachent/en vapeurs acidulées/les graines vacantes/avidées d'architecture

Moites et cramoisies/les premières silhouettes/comme l'encre violette/lisent le marc des réveils/précoces

Maraudeur opiniâtre/rongé aux mobiles des/entrants/le bistrot creuse ses reins de faïence

Tout contre/s'embuent les constances dra-pées/que cimentent les va et vient/des vergétures

On y ruisselle/fréquent troubadour/versé pourtant/sur les rives orientales

Sa mobilité s'ombrage/d'enfants majeurs Des rondes de circonstances/où le jeu/maléfice d'un matin sans sucre/saute de pas en pas/les trois cordes conquérantes/d'un équilibre criblé de rumeurs

On y découvre des vives/nageuses extrêmes/d'un fruit dont la gangue/ne résiste plus/aux dents rassérénées

Exécution du chanvre/et fanfare du fro-ment

L'enfant proclame la proximité/de la terre/le miroir du désir/sur le plâtre de l'orage/précurseur des chauds apai-sements

Les figures d'amour/qui se meurent en musique

Dans leurs bras/l'essain de l'infini/sans le privilège de/la petite mort/Mais le désert giboyeux/où les yeux illuminés/re-çurent le corps capital

Embrasure du bois/demeuré chêne ou frêne

Eaux courantes/dans la poignée/des rai-sins à venir

Le sourire du topographe/l'identifie/gé-néreux/les lèvres coupables de recons-

truire/Mouch et Ardahan/deux points grossiers/écarlates/sur la carte gra-cieuse/des anomalies du siècle

Deux cavités malingres/en lieu et fonc-tion/des pupilles éreintées de mémoire Deux plaies rapiécées/à l'orée des fe-nêtres/aveugles d'histoire.

X

DES IMAGES, DES VOIX DES MELODIES QUI SOURDENT; ET LA GRACE D'UNE BAYADERE

En complément à ce qui précède, on trouvera ci-dessous de Maria-Pia VALLET de Buzon un texte, relation / impressions des journées d'action culturelle qui ont eu lieu, les 31 mai et 1er juin derniers, à quelques pas du parc des Buttes Chau-mont et sur l'axe Bastille - La Villette (un axe destiné à un avenir resplendis-sant, tel que supplanter les zones tra-ditionnelles du marché de l'art parisien, mais qui n'est peut-être plus, fort pro-bablement, qu'une vaine spéculation de- puis, on s'en doute, la césure de mars 86, l'arrivée au Ministère de la Culture de l'équipe léotardienne et la remise en cause —entre autres— de la politique des grands travaux), dans la salle polyvalente du Centre Laumière.

D'une envergure certaine, cette ren-contre sur deux jours, qui fut qualifiée dans le journal *Hay Baykar* (n° 104, p. 2) de «week-end mémorable» et de «(...) car-refour de la création, des langues et des gestes», avait été conçu, programmé comme un moment de récapitulation et de clô-ture de la première année (85 - 86) des après-midis du cycle «Créations Contem-poraines arméniennes et quasi-arménien-nes». Elle aura rassemblé la vaste palette des intervenants suivants :

— les peintres Seumpat Ebrahimi-an, Vatché Démirdjian et Alfred Charapé-tian. On notera, soit dit en passant, que les deux derniers ont exposé depuis, à Caen(**), une trentaine de toiles chacun dont certaines, très récentes, réalisées à la faveur de l'été;

— les jazzmen du groupe ARK Trio (Mi-hran Hohannessian au piano, Roupen Khri-mian à la contrebasse, Aram Khrimian à la batterie. Coordonnées du groupe : au 16 rue Guy Gouyon du Verger — 94110 Arcueil, tél. : 46. 65. 11. 76) autour de Charles TYLER;

— deux chanteurs

— une danseuse, «bayadère» en l'espèce qui, inopinément, parut et se produisit au contentement de tout le public;

— huit auteurs, jeunes et novices même pour certains

— Cinq récitant(e)s

— et deux vidéastes - opérateurs de prises de vue.

(B.H. S.)

(**) L'exposition, qui aurait été visitée par plus de 1500 personnes, s'est tenue du 1er au 15 septembre 86 à l'Hôtel d'Escoville. Le quot. **Ouest France**, dans son édition du 8 sept., pré-sentait les 2 exposants comme suit : Alfred Gharapétian «peint la forme, à travers l'homme et son physique. Amour et violence donnent alors la mesure des êtres qu'il présente. Vatché Démirdjian peint la ligne en lui accordant une dimension supplémentaire. Chaque objet qu'il utilise (fil barbelé, vitre cassée, papier, etc.) est ainsi détourné vers une signification seconde, digérant ainsi «les laideurs et les grandes misères d'une guerre qui s'auto-génère». Tous deux conjuguent la couleur avec l'importance qu'elle peut trouver en ces pays de lumière. / Deux vies, deux expériences (...)»

X

PROPOS POUR UN LIVRE D'OR par Marie-Pia VALLET de BUZON

31 mais 1986 :

trois peintres sont exposés, mais bien plus de trois «manières» qui témoignent d'une richesse d'imagination et rendent compte du développement de leur travail.

1) De celui de Seumpat EBRAHIMIAN, le triptyque «Sayat Nova» me touche plus particulièrement. Chaleur des

ors qui éclatent dans «Bronze», flam-boient en rouge vermillon dans «Féu» et se fondent en irisations nacrées dans le «Rêve». Splendeur des ors rehaussés des sombres arabesques de la graphie arménienne.

2) De Vatché DEMIRDJIAN un tableau. «Kamikaze», me frappe. Comme un coup au cœur. Cauchemar devenant réalité ? Reflet rompu, masque éclaté, débris épars miroitants dans la texture rigide turquoise d'un infini grisé.

3) D'Alfred GHARAPETIAN, trois ex-plorations (mais nous a-t-il livré ici la totalité de son travail ?) de l'uni-vers des couleurs et des formes.

Les «Anatomies» : splendides, tour-mentées, inquiétantes, témoignent, peut-être, de l'impossibilité de com-muniquer ou, plutôt, de la souffrance inhérente à tout échange : corps qui se trouvent pour mieux se perdre. Les «enluminures gigantesques» (ainsi je les nomme), jeux géométriques de couleurs, éclatement joyeux d'une constellation lumineuse. Et ce que, faute de mieux, j'appelle «abstrac-tions» : ces toiles sont peut-être celles qui manifestent le mieux l'extrême sensibilité de l'artiste. Délice des couleurs fondant en douces volutes, vision fusionnelle, invitation au rêve. . .

J'ai aimé.

La soirée se poursuit fort agréable-ment par un concert de jazz que donnait un quartette formé, pour l'occasion, au-tour du saxophone baryton Charles TYLER — Ainsi, lorsque la musique vient apaiser l'émotion esthétique dont sont chargées certaines œuvres plastiques «trop» fortes, l'Invité(e) ne peut que se sentir comblé(e) !

1er juin :

une après-midi poético - musicale qui aura su (ce ne fut pas là le moindre de ses mérites) entrecouper la présentation des textes de chants, de mu-siques, créant ainsi un enchaînement par-fait dont le rythme discontinu garda l'au-diteur constamment sous le charme.

Deux chanteurs, deux sensibilités bien distinctes : Nazareth HEKIMIAN, Harout BEZDJIAN.

Vives, enjouées, entraînant, les chan-sons du premier disent la joie de vivre, le plaisir d'aimer. Les chants —sombres sonorités—, que le deuxième a tiré du vieux fonds commun de la «tribu» et réharmonisé, prennent littéralement «aux tripes». L'un comme l'autre des inter-prètes nous envoûtèrent à un point tel que Valérie KIRKORIAN, l'une des au-ditrices, comme n'y tenant plus, donna existence à notre enchantement commun et nous régala de deux intermèdes dansés, pures improvisations aussi charmantes que parfaitement maîtrisées.

Mais s'il est impossible de restituer directement ces mélodies et les gracieuses évolutions de la bayadère, du moins peut-on transcrire quelques mots décla-més, bribes de vers ou de récits. Lais-sons-les donc parler d'eux-mêmes :

«(...) Tu composes un équilibre stable. Tu caresses ce qui nous quitte. Tu t'accordes à la perte. Il poursuit le site des lieux disparus, il efface l'image privée de rétine et d'image, vide dans la plénitude du monde vide. Il y pénètre sans défense.» (1)

«(...) Macbeth revient demain / pour l'au-bépine et le vin de cyprès / Il tuera sans férier / La ligne des yeux où cerclent les jaunisses...» (2)

«(...) Il marchent dans l'épaisseur du si-lence que seul perforait le bruit de ses pas. En levant les yeux, il voyait des montagnes, rien que des montagnes, et le chemin se dérou-lait devant lui, et ne s'arrêtait plus. Pourquoi marchait-il de la sorte ? En vérité nul ne saurait répondre à une telle question.» (3)

«(...) Je passai dans ses bras une de mes nuits d'amour les plus tendres / Endormie, l'alcool ne comptait

plus... / Toute la nuit, mes lèvres se sont refermées sur ses lèvres / Ont sucé, mâchonné, quelque coin de sa chair / Dans son cou, aux ais-selles, à la naissance du sein... / Quand je me réveillai, il était 4 heure trente du matin. / Je la vois longuement à sa toilette / Fraîche comme une rose / Belle / Comme une secrétaire de direction / Inté-rimaire...» (4)

«(...) Je me souviens d'une brune aux sour-cils si relevés au-dessus des yeux. D'une blonde ajustant d'un geste négligé quelques mèches désor-données. D'une autre encore dont le frou-frou du jupon volage ryth-mait la danse des deux jambes cui-vrées. Et je me souviens d'une lycéenne au regard un peu triste, une moue sur ses lèvres. Etait-elle heureuse ? De quel prénom égre-nait-elle ses cahiers ? Qui par-tageait ses rêves ? J'avais envie de lui dire : ferme tes yeux, repose toi contre moi, je te conterai des légendes d'ors et de lumières...» (5)

«(...) Pilonnait, défonçait la brèche, de contentement grognait et grondait de rage et s'enhardissait à vouloir envahir, submerger d'emblée la porte, toute entière, à vouloir cra-cher son fiel assassin partout où que se puisse, par toutes les déchirures, par toutes les failles à fleur de bois, de ferronnerie, s'enfièvrant, le bé-lier. / Se hâtait, haletait, le béliet / Empoigné rudement par une grappe de cinquante ruffians / Qu'excitait le reste d'une meute hurlante...» (6)

«Un bruit assourdissant retentit dans la plaine./ Dans la chaleur étouffante d'une nuit d'été. / Ils se levaient enfin pour percer le mystère, / Les yeux tendus vers leur possession divine, / Sur la crête de laquelle tant de siècles ont péri...» (7)

Furent également présentés des textes en arménien, paroles riches d'évocations, de suggestions : l'inédit «Judith» par son auteur, Marc NICHANIAN, et une série de poèmes que Loussana HOVHANNIS- SIAN interpréta avec vigueur et brio de sa voix pénétrante.

—○—

Deux journées de qualité dont le franc succès proclame —à l'envie— qu'elles s'inscrivent dans un espace laissé vacant(8) et qu'elles ne demandent qu'à être re-nouvelées.

Marie - Pia VALLET de BUZON

(1) extrait de «Coïncidences», poème de Krikor BELEDIAN.

(2) extrait du poème inédit «Coque luche / Coquelicot» par Christian Yériché DJERGAIAN

(3) extrait de «A l'écoute du Tibet» court récit inédit par Denis DONIKIAN

(4) extrait de «Genèse d'un écrit (Lettre à Christian Rivot)», récit en vers blancs, remanié pour l'occasion, par Ara MOUSSAIAN. Né en 1946, Paris, a collaboré à la «revue périodique d'écritures» L'Ortie, Rouen, a traduit Barouir SEVAK et Axel BAKOUNTZ (Voir de BAKOUNTZ «Cyclamen, fleur de montagne» in no. 21, avril 1980, d'Hay Baykar, pp. 24—26).

(5) extrait de la nouvelle inédite «Les fugitives» par Sétrak OZANIAN. Né en 1963, Paris.

(6) de B. Hamazasb SAKAYAN, né en 1960, Paris; extrait de «Processions». Présentée en mars dernier, en avant-première, par Loussana HOVHANNISSIAN, Agnès MINAZ-DJIVELEKIAN et Jean-Marie PROSLIER, cette nouvelle est à paraître dans le no. prochain de la revue GAM. Elle représente le cinquième volet du recueil «AZADE; ou les vergers d'Alfo.», les 4 précé-dents volets ayant été publiés on peut s'en souvenir, ici même entre 1980 et 83.

(7) extrait du poème inédit «Mirage» par Varoujan TAVCHANDJIAN. Né en 1962, Alfortville.

(8) espace qui se révèle être le «quasi désert culturel arménien» dans l'article, auquel on se reportera utilement, «impressions — réflexions autour de l'apparition d'une nouvelle revue» signé Mariam, in Hay Baykar, no. 103, p. 10.

«ՅԱՌԱՋ»ի

սեռակցութիւններ

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՆԿԱՐԻՉԸ՝

Ա Ս Ա Տ Ո Ւ Ր

Ափսոսքի ժամանակակից մեր քանաս-
անդուծեան մէջ Վահէ Օշական կ'ապրի
ու կը գրէ ներկայ կեանքին «խուճապ»ը.
Գրիգոր Պրլտեան ընդհանուր անկայունու-
թեան, տատանումի աշխարհի մը մէջ
հաստատ գետին, կուտան կը փնտռէ, կը
փորձէ «վայրեր» ստեղծել, որպէսզի
հին կարենայ «ըլլալ». եւ Ասատուր նոյն
մասնագործիւններն ու ջանքը կ'արտա-
յայտէ կարծես, գիծով ու գոյներով:

Ան կը նկարէ կոտորակումը, փշուռ-
մը, անկայունութիւնը. ինչ որ հիմա կայ,
սակայն կը սահի մեր ոտքին տակէն. ժա-
մանակէն է ան, հողը, խօսքը, կեանքը:
Մեծ մասով երկրաշարժական ձեւերէ
բազմազան իր նկարները, առաջին ակ-
նարկով, մանկութեան օրերու խաղալիկի
մը գեղարդիտակին (ֆալէիտոսֆոփ) ա-
պակիւն վրայ կազմուած պատկերներ կը
լինեցնեն:

Ժամանակակից արուեստի միջազգային
անալիզատին — Ֆիլաֆ՝ Հոկ. 25 — Նոյ.
2 — առիթով վերջերս շատ գրուեցաւ ու
խօսուեցաւ Ասատուրի մասին. անոր
նկարչութեան, կարած ճամբուն, յա-
ջողութիւններուն եւ իր մասին: Ֆիլաֆ
«Եթէ կարելի է այսպէս ըսել — չուկան է
նկարչական աշխարհին: Ունի դատակազմ
մը, որ թեկնածու ներկայացող կալըրի-
ներու միջեւ ընտրութիւնը կը կատարէ:
Այս տարի 500 դիմումներէ ընդունուած
էին 135 կալըրիներ: Ասոնցմէ մէկն էր
Ֆարէս, որ մասնակցած էր Ասատուրի
գործերով:

Փարիզի աղմկոտ, օրուան ամէն ժա-
մուն գունաւոր բազմութեամբ մը յոր-
դող թաղամասերէն մէկուն մէջ, յարա-
բերաբար հանդարտ, նեղ փողոցի մը մէջ
կը գտնուի Ասատուրի աշխատանոցը: Հոն
մասնէ կ'եղ անձի կը շէտուի անմիջա-
կան միջավայրին հանդարտութեան հա-
կալըրումը, դուրսի իրաբանցումին: Համ-
կարտութիւն մը, որ կը ծաւալի նախ իր
անձէն:

Պատահներ չկային հոն «չմնաց քան
մը» կ'ըսէ գրեթէ յանցաւոր տղու ժը-
պիտով մը: Չիմական նկարներ պահ մը
ուշադրութիւնը կը դրաւն, ապա գա-
նազան գեղօրներ, որոնք կարծես հե-
ռաւոր երկիրներու կարօտ մը կը մատ-
նեն:

Լոյսը հոս հակակշռի ենթակայ է.

պատուհաններուն քաշուած սպիտակ
վարադոյրներ սահմանապահ զինուորնե-
րու նման խիստ քննութեան կ'ենթարկեն
արեւէն եկածը: «Ուշադրութիւն, հոս Ա-
սատուրին աշխարհն է, մոտքը ար-
գելուած»: Ծիւղ ախպէս, ինչպէս երա-
ժիշտ մը ձայնաբեկ սարքերով իր աշ-
խարհին ազատ մուտք պիտի չթոյլատ-
րէր փողոցի ժխորին:

Ֆիլաֆ-ի մասին կը սկսինք խօսակցել
նախ. գոհ է, անշուշտ, ինչպէս՝ ստաց-
ւած բազմաթիւ մրցանակներու, կամ ցու-
ցահանդէսներու պարագային: Սակայն
չուզեր երկար յամենալ այդ կէտին վը-
րադէ: «Մրցանակներ շատ կան, ինչպէս
նկարիչներ, քանգարաններ, կալըրիներ.
Ինչ ֆիլաֆի մը, լաւ. գալ տարի ի՞նչ
պիտի ըլլայ. մրցանակ մը, երկու մրցա-
նակ շահեր ես, բան մը ըսել չէ, կարե-
ւորը շարունակելն է: Նպատակը չէ կա-
րելուրը. տեղ մը հասար. բան մը ըսել
չէ այդ: Միշտ նպատակի մասին կը մտա-
ծեմք. նամբան, անցած ժամանակը, շա-
րունակելու ժամանակն է կարելուրը»:

Հ. — Իսկ քեզի համար, ո՞ր է սկիզ-
բը այդ ժամանակին. կամ՝ ե՞րբ, ի՞նչ-
պէս սկսար գծել:

Պ. — Միշտ գծած եմ, եւ սկսած օրս չեմ
դիմել: Օր մը չըսի, թէ այսօրունէն նկար-
չութիւն պիտի ընեմ: Սկզբը կրնար հա-
ճոյք մը ըլլալ, յետոյ օր մը վարժու-
թիւն դարձաւ: Առաջ, երազելու ձեւ մըն
էր:

Ինչո՞ւ կը գրեն, կամ ինչո՞ւ կը գը-
ծեն...: Եթէ ամէնօրեայ կեանքը քե-
զի հաճոյք չի պատճառէր, կամ գոհա-
ցում չի տար, գծելը փախուստ մըն է,
գոհացում գտնելու ձեւ մը: Նախ հա-
ճոյք մըն է, ինչպէս ըսի, ապա, կեց-
ւածք մը: Շատ կարեւոր է կեցուածք
ունենալը: Ես նկարչութեան շնորհիւ
ունեցայ ուղած կեցուածքս. կ'ուզէի
Լիբանանէն ելլել, ազատ ապրիլ, արկա-
ծախնդրութիւններ ապրիլ, կ'ուզէի ի՞մ
կեանքս ապրիլ. ապրեցա՛յ: Կ'ուզէի հա-
կադրուիլ կարգ մը բաներու. կրցայ: Նը-
կարչութիւնը այդ է, եւ ոչ թէ գեղեցիկ
գոյներ դնել, այդ ալ կայ անշուշտ, բայց
կարեւորը կեցուածքի հարցն է:

Հ. — Կեանքի մէջ, ըսեմք, նկարչութիւ-
նը եղաւ այն միջոցը, որուն շնորհիւ ե-

ղար՝ ինչպէս կ'ուզէիր ըլլալ. ու եւրո-
պան քեզի համար եղաւ այն տեղը, ուր
փախուստ եւ երազը միացան...:

Պ. — Բոլորովին վերջացած բան մը չէ.
որքան հեռու երթաս, այնքան աւելի
տարրեր բաներ կ'ուզես...:

Հ. — Իսկ ի՞նչ եղաւ ծնողքիդ հակազդե-
ցութիւնը, երբ սկսար գծել:

Պ. — Ծնողքս ոչ մէկ ընդդիմութիւն ցոյց
տուաւ: Սովորաբար երբ տղայ մը կը
գծէ, կը հակառակին: Իմ ծնողքս ընդ-
հակառակն. չորսընեքս էին որ մտահո-
գութիւններ կը յայտնէին, ըսելով, թէ
նկարչութիւնը արհեստ, գործ չէ, նկա-
րիչները կորուսած արարածներ են, նը-
կարիչները միշտ անօթի կը մնան...
դժուար է տոկալ այս բոլորին:

Հ. — Ըսիր քէ նկարչութիւնը ինքզինք
ըլլալու միջոց մըն է, սակայն հոն կայ
նաեւ սորվելու մաս մըն ալ. տարիներով
ալ «սորված» ես:

Պ. — Այո. առաջ նկարչութիւնը կը
սորվուէր. դպրոցներու մէջ մտնել մը
կ'ըլլար —ինչպէս Վերածնունդին— ու ա-
մէն մարդ անոր կը ձգտէր: Բայց ներկայի
արդիական աշխարհին մէջ այդ մտնելը
չկայ. ամէն ինչ կարելի է ու ամէն ինչ
կրնայ քննադատուիլ: Երբ Փարիզ եկայ
ամէն մարդ բան մը կ'ըսէր: Իմ չըջա-
նիս ֆիլիւրաքիֆի եւ ապաքիւրի միջեւ
բախում մը կար: Կ'ըսէին թէ Գեղար-
ուեստից ակադեմիան բանի չի ծառայեր,
թէ ճիշդ չէ արուեստը սորվիլ... դժուար
էր ուրեմն ինքզինքը պաշտպանել, հա-
նաքին բանի մը: Յետոյ 68-ի ղէպերը ե-
ղան. զիս չէին հետաքրքրէր: Այսօր այդ
մարդիկը բոլորն ալ իրենց գործը, դրա-
սենականները ունին ու ծիծաղելով կը խօ-
սին 68-ի մասին: Ինծի համար ամէն օր
պայքար մը կայ:

Հ. — Դուռն այսօր անցնելով այդ բոլո-
րէն, տեղ մը հասած ես. ի՞նչ պիտի ըսէիր
էս փորձառութեամբդ, նոր հասնողի
մը:

Պ. — Այնպիսի ժամանակ մը կ'ապրինք,
որ որեւէ ըսելիք չունիմ:

Հ. — Այսինքն՝ ամէն մարդ քոյ իր նամ-
բան ինք գտնէ, կ'ըսես, ի՞նչ հակացած ձե-
ւով:

Պ. — Այո. վերջին տարիներուն արուես-
տի որքան հոսանքներ եկան անցան. 2 — 3
տարի ետք կը հիննայ ամէն բան: Եթէ
յարած ըլլայի անոնցմէ մէկուն, ի՞նչ
պիտի ըլլար: Ես ամէնուն մօտիկ կ'ընեմ
կեանքի մէջ, բայց յետոյ իմ ուղածս կ'ը-
նեմ. եւ ի՞մ ձեռովս: Ամէն բանի կը նա-
յիմ. գէշ նկարիչներու ալ կը նայիմ, լա-
ւերուն ալ դործը կը դիտեմ, բայց կու
զայ ատեն մը, ուր բոլորը կը մոռ-
նաս...:

Հ. — Գործիդ յեղաշրջումին մասին
մտածած ես սկիզբէն. օրինակ, քէ տա-
րիներ փորագրութիւն պիտի ընէիր, յե-
տոյ ջրաների...:

Պ. — Նախ իւղաներկով սկսած եմ.
վերջը փորագրութեան անցայ: Խնդրը
փորագրութեան կամ ջրաներկին, իւղա-
ներկին վրայ չէ. կարեւորը մտածելու
կերպը, տրամադրութիւնը է: Ես մէկն
եմ, որ ներշնչումի շատ չի հաւատար.
ներշնչումի սպասող մէկը չեմ: Նկար-
չութիւնը գործն է. այսինքն ժամանակ կը
սկսիմ. եթէ ներշնչում չունիմ՝ գծելու,
մատիտ կը տաշեմ, մաքրութիւն... կը
դիտեմ...: Գործեր կան, որոնք սկսած
եմ 2 — 3 ամիս, տարի մը, կամ 2 տարի
առաջ. ատենը նորէն ձեռք կ'առնեմ,
կ'աշխատիմ: Արուեստագէտը միշտ մտա-
ծելով պէտք է աշխատի. ամէն պոռթ-
կում, ամէն ֆանթեզի պէտք է մտքին
բովէն անցնի: Ներշնչումը հանելուկի նը-

ման բան մըն է. կ'աշխատիս, կ'աշխա-
տիս բան մը չի գար, յետոյ մէկէն...:
Մարդ միշտ պէտք է ականջ տայ անոր:
Ինծի համար նկարչութիւնը շարունակա-
կան արարք մըն է. սպասումը պէտք չէ
մեռնի. ու միշտ աշխատիլը կարեւոր է,
որպէսզի ականջը բաց մնայ: Եթէ այդ-
պէս չըլլայ, արուեստը արկածախնդ-
րութիւն չըլլար: Այդ է հետաքրքրակա-
նը: Միշտ պէտք է կարենալ զարմա-
նալ. ի՞նչու, ի՞նչպէս եղած է այս...:

Հ. — Իսկ գործին նիւթը...

Պ. — Նիւթը կարեւոր չէ այնքան. պատ-
մելու ձեւն է կարեւորը: Այո, կարգ մը
նիւթեր կան որոնք գործիս մէջ մնալուն
եղբեր եղած են. ատենը՝ ժամանակը, ա-
նոր անցքը, հետքերը, որոնք շատ կա-
րեւոր են ինծի համար. ժամանակին տա-
հիլը, անցնիլը շատ կը հետաքրքրէ զիս:

Հ. — Նկարչութիւնը կը բռնէ ժամա-
նակին անցքը, քէ անոր հետեւի:

Պ. — Ձեմ կրնար մոռնալ ժամանակի
խնդիրը. ատոր համար դժուար է խօ-
սիլ նկարչութեան մասին: Եթէ խօսիլ
զիտնայի ուրիշ բան կ'ընէի: Ինչո՞ւ հա-
մար նկարչութիւն կ'ընեմ, որովհետեւ
խօսելու տարրեր ձեւ մըն է ան. աննկա-
րագրելիին լեզուն: Ձիւ կը հետաքրքրեն
խօսքին լուսթիւնները ու նկարին պա-
րայները, ճերմակները:

Ամէնօրեայ կեանքիս մէջ միշտ կը փոր-
ծեմ ժամանակը ապրիլ: Ինչո՞ւ հիմա
ենք. յիշուն տարի առաջ կամ ետք
չենք...: Մարդիկ մտածած են այս բա-
նիւններուն մասին: Միշտ կը փորձեմ կեան-
քը էտմոխար բաներու վերածել. ըսենք՝
հաճոյքներու: Ասոր համար վերջին տա-
րիներուն ասիական աշխարհով, բաներով
տարուած եմ: Կրօնքը անոնց համար փի-
լիսոփայութիւն մըն է, կեանքի կանոն
մը: Ի՞նչպէս ապրիլ, ի՞նչպէս մտածել...
կրօնքը իրենց ամէն օրուան կեանքին
մաս կը կազմէ: Մեր կրօնքները՝ ջրիս-
տոնէութիւն, մահմետականութիւն, մար-
դոց մէջ միշտ պրկումներ, հակադրու-
թիւններ, պատուածքներ ստեղծած են,
փոխանակ մարդը հաշտեցնելու...:

Հ. — Ասիացի ժողովուրդներուն հա-
մար իրենց կրօնքը աշխարհը դիտելու
կամ կեանքին մէջ ըլլալու ձեւ մըն է, ինչ-
պէս՝ քեզի համար նկարչութիւնը:

Պ. — Այո. ատոր համար այդ կրօնք-
ներով, բազմապատկերութեամբ հետա-
քրքրուած եմ: Աստուած կրնայ ամէն
տեղ ըլլալ, կամ ըսենք, ոչ թէ մէկ
հատ է, այլ՝ յոգնակի. այդ պատճառով
հին քաղաքակրթութիւնները շատ կը խօ-
սին ինծի: Երբ Փերու գացի, շատ տղա-
ւորեց զիս այդ երկրը, այդ անցեալը:
Պիտի ուզէի հայկական հին ժամանակնե-
րը, արուեստը տեսնել երբ Աստուած
մէկ հատ չէր...:

Հ. — Այսինքն՝ հեթանոսութիւնը...

Պ. — Այո. միակ, աներեւոյթ աստուծոյ
մը գաղափարին հետ քրիստոնէութեան
մաս կը կազմեն տանջանքը, մեղքը...
ինչո՞ւ:

Հ. — Բաներ, որոնք պարտադրուած են
մեզի:

Պ. — Այո. հայ ժողովուրդին կառոյցին
յարմար չէ քրիստոնէութիւնը. հայ ժո-
ղովուրդը կեանքիւնակ, պայքարող ժո-
ղովուրդ էր ժամանակին...: Ես այդ չըր-
ջանները կարծումս կ'ապրիմ: Դիմաւորներս
այդ հին արուեստներն են, երբ շատ-
ւածներ կային...: Ժամանակին շատ կը
սիրէի ճամբորդել. հիմա կ'ուզեմ այն
երկիրները երթալ, ուր տակաւին այս
բաները կան: Չիմաստան, Ճափոն գացի.
Կ'ուզեմ նորէն երթալ. նաեւ Մեքսիկա.

(Շար. Գ. Եջ)

Les Amulettes de l'Arménie Chrétienne publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique et l'aide de la Fondation Calouste Gulbenkian, est sorti en février 1986 des presses de l'Imprimerie Arménienne de St. Lazare, Venise. Il est l'aboutissement de nombreuses années de recherche puisque l'auteur a commencé ce travail durant l'hiver 1933 - 34.

A quelle intuition profonde obéissait le Professeur Feydit lorsqu'il commença cette étude ?

L'ethnologie religieuse débute avec J.G. Frazer et son œuvre : «Le Rameau d'Or» écrit de 1890 à 1915. 1897 - 1898 : Henri Hubert publie en collaboration avec Marcel Mauss des travaux de sociologie religieuse : «Essai sur la nature et la fonction du sacrifice», et «Esquisse d'une théologie générale de la magie» en 1902 - 03. 1913 : début de la passion indo - européenne de G. Dumézil. Fin 1937 : survient son «illumination» : il découvre la triade sociale fondamentale roi - guerrier - paysan des sociétés de langue indo - européenne.

Novembre 1984 : l'éditorial de «Notre Histoire» a pour titre : L'essor de l'historiographie religieuse. Son auteur : Jean Delumeau explique l'orientation actuelle de l'historiographie non seulement française mais occidentale.

«Longtemps, les historiens ont accordé la priorité aux grands hommes et aux faits politiques et diplomatiques. Quant à ceux qui se consacraient à l'histoire religieuse, ils étudiaient essentiellement les hauts personnages de l'Eglise et les grandes institutions de celle-ci. A partir des années 1930 - 1940, l'historiographie a regardé désormais non plus vers les grands mais vers les foules; non plus vers l'exceptionnel mais vers le quotidien. Dès lors, ... se sont ouverts de nouveaux chantiers en pleine activité aujourd'hui : histoire des mentalités, de la culture, du vécu religieux... De toutes ces enquêtes, sortent des dossiers dont, à mon avis, les Eglises chrétiennes ont le plus grand intérêt à tenir compte. Un prêtre de l'Ouest me disait, il y a deux ans, au sujet du livre de Le Goff «Naissance du purgatoire» : «Les historiens ont remplacé les théologiens». Il entendait par là que le théologien ne peut plus se dispenser de connaître l'histoire».

Quoique commencé il y a 50 ans, l'ouvrage de F. Feydit est donc très actuel. Il raconte les désirs, les peurs de nos ancêtres. Mieux que n'importe quel rituel, il nous dit la façon dont ils priaient; même si, à l'origine, les prières étaient écrites par des ecclésiastiques, elles reflètent la mentalité des fidèles.

Ce livre nous révèle les richesses de notre passé religieux : les pratiques religieuses (pèlerinages, culte des saints, etc.), les croyances, les comportements communautaires d'un peuple qui est sur le point de disparaître, celui qui vivait sur ses terres, celles de l'Arménie occidentale. Il est un témoin de notre patrimoine religieux disparu en 1915 avec l'incendie de tous les monastères, des églises, la perte des archives paroissiales, les massacres.

S'il est pour nous, Arméniens, d'une valeur inestimable, il intéresse aussi les autres cultures : ces prières, tout ce vécu font partie de la mémoire religieuse de l'humanité.

×

«Ecoute, Israël : Notre Dieu est le seul Seigneur. Tu aimeras ton Dieu de tout ton cœur, de toute ton âme et de tout ton pouvoir. Que ces paroles que je te dicte aujourd'hui restent dans ton cœur ! Tu les répéteras à tes fils, ... tu les attacheras à ta main comme un signe, sur ton front comme un bandeau...»

En obéissance à ces paroles de Dieu que l'on trouve dans la Bible, en Deutéronome 6 et 11, le Juif enroule autour de son bras et de sa tête, des lanières de

cuir garnies de textes de la Loi. Ces aide-mémoire se nomment phylactère, mot dont l'étymologie grecque signifie protection, amulette, talisman (1). Cette tradition biblique est l'une des origines des amulettes utilisées par les chrétiens d'Orient (Ethiopiens, Arméniens...) et ceux d'Occident (2).

Mais leur origine est bien plus ancienne, car aussi loin que l'on remonte dans le temps, on constate l'usage de talismans sous forme de bijoux; ceux-ci étaient considérés par les Anciens comme des objets ayant un pouvoir de protection magique, Les colliers de dents humaines ou animales, les parures de plumes, d'os, d'arêtes de poissons étaient destinés à conférer à ceux qui les portent, les vertus de l'homme ou de la bête auquel elles ont appartenu. C'est là une application de l'idée fondamentale de la magie sympathique ou mimétique.

Les amulettes dites «chrétiennes» que nous présente le Pr. Feydit, concilient l'usage magique des premiers talismans avec la tradition biblique des phylactères. Elles comportent des passages d'évangile, des prières et des formules magiques de caractère prophylactique; ce sont des recueils de conjurations (3) spécifiques «Elles servaient ainsi doublement, écrit l'auteur : d'une part, en assurant une protection constante contre les coups du sort énumérés un à un dans l'ensemble des textes contenus dans chaque amulette ou contre le mauvais œil; d'autre part, le cas échéant, pour prévenir un accident ou conjurer un maléfice bien déterminé ou pour y porter remède».

Le plus ancien phylactère du Matenadaran porte la date de 1428. La bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Saint-Lazare de Venise possédait, en 1933, 24 amulettes dont 23 sont manuscrites, et une qui est imprimée, elles portent des dates s'échelonnant de 1677 à 1808. On en trouve aussi à la Bibliothèque Nationale de Paris (qui datent du 18e siècle), et à

իր եւ իւր ծնողաց յիշատակ գորսս(ց)ի ահեղահրաշ անուամբն Աստուծոյ : Գրեցաւ (ի) քուին ՌՄԹ, օգոստոսի Լ ին աւարտեցաւ : Հայր մեր որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի ան(ուն քն) ... *Une ligne de signes cabalistiques contenant les lettres* ի, մց, ազ, կց, լց, գ, բ, կ, *puis* : քաթիլ գաթիուն դամիլի քայլի համադ քի-քայ ՀԲ ՄԻԼԹԻ աչք փայլաբան վերայ Յունանին :

Par la grâce du Dieu tout-puissant, cette amulette a été écrite dans la capitale de Stamboul de la main de l'indigne clerc Asvatour (Astouatzatour «Dieudonné») fils de dom Sargis pour la jouissance de Younan, qui l'a acheté avec le fruit de son honnête labeur. Que son souvenir et celui de ses parents soit affermi par le nom terrible et merveilleux de Dieu. (Ceci) a été écrit en 1209 (+551=) 1760 et terminé le 30 Août. Notre Père qui es aux cieux, que ton nom... (Une ligne de signes cabalistiques, puis) : Tatil zatioun ghamli tayi hamat titay. Que l'œil des soixante-douze nations s'adoucisse sur Younan.

Ce mémorial termine une amulette datant de 1760. Le texte arménien est suivi de la traduction française, le livre est bilingue et c'est l'un de ses grands avantages. Dans la première ligne du mémorial, nous voyons que le mot «amulette» traduit le mot «Համալիլ» (hamayil), mot qui a la même racine que : Հմայք, Հմայլութիւն qui signifient : divination, présage, sortilège, charme, et Հմայիլ, fasciner, charmer.

Les amulettes se présentent sous forme de rouleaux de papier (4) de dimensions variables pouvant atteindre et même dépasser 25 m. de long sur 12 cm. de large. On les portait sur soi dans une poche ou on les posait sous l'oreiller. Tel en était l'usage —autrefois— au «pays». Aujourd'hui, en France, rares sont ceux qui en ont entendu parler.

En lisant les premières lignes du livre de F. Feydit, j'ai réalisé que ce que ma

nombreuses références bibliques et de toutes les explications nécessaires.

«*Les Amulettes de l'Arménie chrétienne*» est un livre savant à plusieurs titres : linguistique, psychologique, historique, hagiographique, théologique, et il est passionnant à lire pour qui s'intéresse à ces domaines. Il y a, ici, une étude à faire dans une perspective interdisciplinaire (histoire des mentalités et des formes de dévotion, anthropologie culturelle, etc...). Il suscite aussi de nombreuses questions, par exemple : comment un recueil de prières chrétiennes peut-il se transformer en amulette ?

Intérêt hagiographique et théologique du livre :

Les Arméniens avaient une profonde vénération pour les reliques de la Sainte Croix du Christ. Une dizaine de pages très intéressantes sont consacrées aux églises, et monastères qui en possédaient, aux pèlerinages, aux nombreuses fêtes de la Croix. Le livre offre de nombreuses prières à la Croix, il y a même une prière, p. 151, «pour voir le St. Sépulture» : «Seigneur Jésus, rends-nous dignes, nous tous qui croyons en ton saint nom, et plus particulièrement N., ton serviteur, de voir avec les yeux du corps et de baiser ton saint sépulture rayonnant de lumière».

Tous les saints sont présentés en 17 pages, à partir de la page 163. De nombreuses prières sont adressées à Sourp Sarkis, un des saints les plus populaires d'Arménie dont la vie est racontée p. 199-201, son fils se nomme Martyros, autre prénom très répandu.

On peut s'étonner, aujourd'hui, de cette «religion populaire», des prières, et de cette dévotion aux saints, aux reliques, qu'elle entraînait, et penser qu'elle était une conséquence de l'ignorance, de la naïveté de nos ancêtres. Pourtant, Jésus n'a pas choisi des professeurs de philo-

les amulettes de l'Arménie chrétienne

(de Frédéric FEYDIT)

Vienne (dont l'une portant la date de 1476). Les manuscrits sont nombreux. «On comprend aisément les raisons de la prolifération extraordinaire de ce genre de «littérature» : ce sont des écrits utiles et rassurants pour des gens hantés par la peur des ennemis visibles et invisibles, de la maladie et des accidents de tous genres. Chacun cherchait donc à posséder son talisman».

Une amulette de ce genre ne pouvait protéger que son propriétaire ou la famille de celui-ci, le nom du bénéficiaire était mentionné une ou plusieurs fois, à la fin des prières qui le composaient et dans le mémorial écrit à la fin, tel celui-ci :

Mémorial

Շնորհոք ամենակալին Աստուծոյ գրեցաւ համայիլս ի մայրաքաղաքն Հստամբոլ ձեռամբ տէր Սարգսի որդի անարժան տի-րացաւ Ասվատուր դարի ի վայելումն Յունանին որ գնեց իւր Համալ վաստակով :

mère gardait soigneusement au fond d'un coffre, dans un petit sac en tissu, qu'elle n'ouvrait jamais, qu'elle ne touchait qu'avec crainte et respect, était une des «amulettes» dont parlait l'auteur. Vingt-cinq ans après la mort de ma mère, j'ai osé enfreindre l'interdiction, j'ai ouvert le paquet, j'ai déroulé le rouleau qui s'est immédiatement effrité en plusieurs morceaux. Arrivé à la fin, j'ai lu la date : 1713, le nom de l'imprimeur : Krikor, le nom des bénéficiaires : Jean et ses fils Gaspar et Nersés. D'abord intriguée par ce rouleau mystérieux, je devenais de plus en plus émue en faisant ce voyage dans le temps et au pays de mes ancêtres. J'entrepris la lecture des textes en consultant la première partie du livre (p. 21 à 75) qui offre la description détaillée de 27 amulettes. Je constatais alors que mon amulette imprimée, avec ses textes et ses illustrations, était d'un type courant. Dans la seconde partie du livre, je trouvais la traduction des prières, car cette seconde partie (p. 78 à 373) est un recueil des prières en arménien avec leur traduction française; ces textes sont accompagnés de

sophie pour en faire ses apôtres, mais des simples, des ignorants. Le peuple reconnaissait la puissance d'intercession de la Vierge et des saints. La prière liturgique continue, à chaque messe, de faire mémoire des saints.

La liturgie de l'Eglise ne règle pas seulement la célébration eucharistique ou les sacrements, elle règle aussi d'autres cérémonies, moins solennelles qui dépendent étroitement de la culture locale : ce sont les sacramentaux. Depuis toujours, l'Eglise a prononcé des bénédictions sur les hommes, sur ce qu'ils font et sur ce dont ils se servent : sur une tâche nouvelle, une nouvelle habitation, sur les outils, la nourriture et le reste. Des bénédictions, c'est-à-dire des prières faites à Dieu pour qu'il accorde prospérité, grâce, bienfaits et bénédiction. Celui qui dit ces prières ne le fait pas en tant que particulier, mais en vertu de sa fonction représentative dans la communauté. Par exemple, si dans une famille, on bénit la table avant le repas, c'est le père ou la mère qui le fera. Pour les bénédictions qui sont faites au nom de toute la communauté ecclésiale, seuls les

prêtres seront habilités. Si nous osons voir le divin dans des choses aussi ordinaires, c'est parce que les sacrements de Jésus nous montrent que les choses de la terre ne sont pas étrangères au Royaume de Dieu. La liturgie de l'Eglise arménienne comporte de nombreux sacrementaux : bénédiction des maisons, celle du madar, la bénédiction des quatre points cardinaux, celle de l'eau au 6 janvier, celle du raisin au 15 août, etc.

La prière des amulettes dérivent de ces bénédictions, mais elles en ont déformé, corrompu le sens; ce n'est plus le prêtre, en Eglise, qui demande la bénédiction de Dieu, c'est l'individu qui exige de Dieu, d'avance, aide et protection pour les dangers à venir; c'est une prière personnelle, égoïste, préventive, en forme de marchandage, qui tend à rendre Dieu responsable des malheurs qui lui arrivent. Aujourd'hui la démarche du fidèle est de demander à Dieu de lui donner le courage de vivre les épreuves présentes. Mais peut-être manque-t-il à nos «raisonnables» prières actuelles, l'intense climat affectif que l'on sent dans les amulettes, comme dans toute religiosité populaire caractérisée par l'immédiateté du rapport entre la vie concrète et le Dieu secourable à qui on remet tous les soucis et les souffrances de la vie quotidienne. C'est pourquoi certaines prières du livre me rappellent les Psaumes, ces prières du peuple juif, la prière de celui qui est aux prises avec un ennemi représenté par la mer, le filet, l'abîme, la trappe, les bêtes, la gueule du monstre...

«Un pauvre a crié, Yahvé écoute et de toutes ses angoisses, il le sauve» ps. 34,7

«Je suis là, je t'appelle, car tu réponds, ô Dieu !

Tends l'oreille vers moi, écoute mes paroles...» ps 17,6.

Les Psaumes, dans l'Ancien Testament, sont donc la prière des pauvres à Dieu «qui répond». Les bénéficiaires des amu-

«Le soir venu, on lui présenta beaucoup de démoniaques, il chassa les esprits d'un mot et il guérit tous les malades». Mt 8,16. Les possédés sont, en général, des malades mentaux (hystériques, épileptiques) dont les crises sont imputées à la puissance mauvaise qu'on appelle Satan. La médecine du 1er siècle est inexistante, et les maladies, incompréhensibles; toute maladie est imputée aux esprits du mal, à des puissances supérieures. Pour guérir, on ne cherche pas à connaître les lois de la médecine, mais à expulser par des gestes et des paroles, l'esprit du mal de celui qui en est possédé. Ces pratiques s'appellent des exorcismes.

Les diagnostics de nos ancêtres n'étaient pas meilleurs que ceux du 1er siècle; ils guérissaient toujours par des exorcismes et des prières de conjuration contre les démons. Ceux-ci sont variés (voir p. 265), de différentes nationalités (p. 111): turque, arménienne ou juive, chacun d'eux est responsable d'un mal spécifique, il y a Thergha «qui rend les femmes stériles», Handep «qui rend l'homme malade», il y a le démon «qui fait mettre l'homme en colère pour qu'il se tue ou tue autrui», celui «qui donne des maux de tête et obscurcit les yeux, qui coupe la respiration», etc., la liste des maux et de leurs démons est interminable.

Les démons sont les envoyés de Satan, l'«Adversaire de Dieu», le «Diable», qui est le responsable du premier péché (Sg 2,24). En guérissant les hommes atteints de maladies attribuées aux démons, Jésus est le vainqueur du Mal. Dans la mort et la résurrection du Christ, Satan est effectivement écrasé. La lutte contre les démons se continue avec l'Eglise. Jésus a donné à ses apôtres le pouvoir de «chasser les démons» (Marc 6,7). Les Actes font mention de possédés délivrés à la suite des enseignements donnés par les apôtres : «de beaucoup de possédés, les esprits impurs sortaient en poussant de grands cris» (Ac 8,7).

La Vierge Marie se trouve aussi au cœur du combat contre le dragon du Mal, elle l'écrase suivant la promesse de Genèse 3,15.

Les demandes de guérison des amulettes qui sont adressées à Jésus Crucifié, à la Vierge, aux apôtres sont fondées théologiquement.

Dans ce combat terrible contre les forces du Mal, les croyants font aussi appel à d'autres puissances : les Armées Célestes, («l'armée des fils aînés de Dieu» (p. 81), car ils ont été créés avant les hommes, ce sont les anges et les archanges. Ils accomplissent une mission de louange et d'adoration auprès du Tout-Puissant. Ils sont les envoyés, les messagers divins auprès des hommes, ainsi Gabriel l'est auprès de Zacharie, puis de Marie (Luc 1, 19 - 26). Michel est l'archange qui s'oppose à Satan (Za 3, 1 - 2). Les anges jouent un rôle important dans l'Apocalypse. Les anges mentionnés dans les récits de la tentation de Jésus sortent de pieuses traditions judaïques.

Les prières adressées aux anges, dans les amulettes transcrites par F. Feydit, sont nombreuses, ferventes, mais aussi mystérieuses et même fantaisistes. On n'y trouve pas seulement trace des traditions judaïques et chrétiennes, mais aussi celle de la mystique iranienne.

Ainsi, dans l'œuvre du philosophe iranien Sohrevardi, le «Récit de l'Exil Occidental» est un récit d'initiation dont la première partie expose les mystères de l'angéologie et l'initiateur n'est autre que l'Ange Gabriel ou Esprit-Saint, dans la seconde partie, l'initiateur semble parler de Gabriel comme d'un autre que lui-même. Le «Récit» est une méditation active, prolongée et créatrice qui a le caractère d'un dialogue intérieur, d'un colloque de l'homme avec soi-même, avec Dieu ou avec son ange particulier, car chaque homme a son ange particulier (5).

Avec ce dernier paragraphe sur l'Ange, nous avons quitté la théologie pour aborder l'ethnologie religieuse.

Nos ancêtres avaient une vision animiste de l'univers; mais, à la différence des Européens qui l'ont perdue au cours des siècles, les Arméniens l'ont conservée assez tard, ainsi qu'en témoigne l'étude rédigée par Avétis Aharonian en 1913 (6). L'Arménien primitif croit aux «bons esprits, ces petits dieux du foyer, de la campagne, qui sont comme des membres de la famille et très souvent, d'ailleurs,

ses ancêtres divinisés». ...«Parmi les esprits protecteurs du foyer, il faut aussi mentionner «l'Ange du pain» ou «Hatzî hreshtak» qui, debout, surveille la préparation de l'aliment sacré...» Il croit surtout aux devs (démons), nombreux et divers, qui incarnent les forces malfaisantes, «ils ont la mission inconcevable de détruire tout ce qui est beau et bon dans le monde, et surtout, avant tout, de maltraiter le genre humain» (6). On ne peut les chasser qu'en ayant recours aux rites sacrés : prières, sacrifices, exorcismes. La même liste des méfaits causés par les démons se retrouve dans les amulettes et dans le livre d'Aharonian (ch6).

Cette croyance aux esprits (surtout mauvais) a persisté, en France, chez les Arméniens de la 1ère génération, ainsi «il ne faut pas siffler à la nuit tombée, chuchotait ma mère, «ճիկերը կուգան» (cela attire les djinns, c'est-à-dire les démons).

D'après E. B. Tylor (1832-1917), la croyance aux esprits représente la première phase de la religion. D'après A. Comte, l'humanité a passé par trois âges dans l'histoire de la pensée : par l'état théologique, l'état métaphysique et l'état positif; les Arméniens seraient restés longtemps dans le premier âge, l'état théologique durant lequel on explique les phénomènes par l'intervention d'esprits ou de dieux (stades de l'animisme, du fétichisme, du polythéisme, du monothéisme). Les amulettes dites «chrétiennes» témoignent du syncrétisme des croyances précédentes (animistes, païennes) et de la religion nouvelle; A. Aharonian écrivait en 1913 : «et si nous ajoutons que chez les Arméniens, après seize siècles, malgré l'influence du christianisme, ces croyances et ces coutumes subsistent encore, on sera étonné de la ténacité et de la force de ces convictions religieuses» (6). Ceci explique les concessions de l'Eglise arménienne qui, «chaque fois qu'elle s'est vue impuissante à détruire une coutume païenne, l'a enveloppée du manteau de la religion chrétienne».

Sage et tolérante, l'Eglise ne voulait pas heurter le sens du sacré de nos ancêtres qui vivaient dans un cosmos sacralisé, c'est-à-dire dans un univers chargé de valeurs religieuses; ils étaient très religieux et ne pouvaient vivre que dans un monde sacré parce que, pour eux, «le sacré est le réel par excellence, à la fois puissance, efficacité, source de vie et de fécondité» (7). L'existence humaine n'est possible que grâce à cette communication permanente avec le Ciel, on ne peut vivre sans une «ouverture» vers le transcendant.

Aujourd'hui, nos liens avec cette culture rurale et religieuse ont été brisés. D'un monde archaïque, nous avons été projetés, et nous vivons dans un monde moderne qui a perdu la dimension sacrée de l'existence, nous assumons une existence profane. A quoi, à qui croyons-nous? Nos racines pagano-chrétiennes rompues - 60 ans après la greffe chrétienne seule a-t-elle réussi? ou est-ce le vide spirituel? «La ténacité de nos convictions religieuses» dont parlait Aharonian nous aide-t-elle aujourd'hui à créer un système religieux intégrant nos valeurs anciennes et adapté à nos besoins actuels, à notre mode de vie en diaspora? ou, au contraire, cette ténacité s'est-elle dégradée en entêtement, traditionnalisme, obscurantisme, attitude menant à la sclérose intellectuelle, spirituelle, morale?

×

Retournons en arrière aux 17, 18ème siècles, l'époque des amulettes, car ce sont des documents historiques, des témoignages sur le vécu des petits gens de ce temps; grâce à elles, le souvenir des Arméniens d'autrefois se ranime. L'histoire ne serait pas l'histoire si elle ne rejoignait pas la mémoire des hommes vivants, elle rachète cette puissance de négation et de mort qui est dans le temps. En étudiant l'amulette de ma mère, je la fais revivre en moi.

Nous connaissons très mal l'histoire de notre peuple lui-même; «l'Histoire des Arméniens» (8) l'avoue : «la paysannerie qui représente 85 à 90% de la population arménienne est une masse silencieuse et mal connue... la misère et l'oppression sont le lot de la masse». C'était durant

la période 1800-1914, c'était aussi auparavant, à l'époque bagratide : «La grande majorité de la population formant la couche inférieure de la société (ramik), taillable et corvéable, peuplait surtout les campagnes». Au chapitre : Arts, villes et commerce (IVe - VIe siècles), p. 180, la description d'une ancienne croyance nous rapproche des amulettes.

«Les façades des plus anciennes églises se paraient volontiers de reliefs «apotropaïques» (c'est-à-dire destinés à détourner le malheur)... De même que les villageois récitant la prière du soir, imploraient les anges, les saints et la Mère de Dieu de protéger la lucarne du toit et l'unique entrée de leurs demeures contre le passage des mauvais démons de la nuit, on ornait toutes les ouvertures des églises, de figures rassurantes pour les fidèles, destinées à veiller sur la pureté du sanctuaire».

«L'Histoire des Arméniens» cite de nombreuses périodes où régnèrent la guerre, la famine, l'oppression, la peur.

Nous voilà au cœur même de l'univers sans âge de la peur. La peur était partout, à côté de soi et devant soi. Les amulettes nous offrent un inventaire des peurs qu'éprouvaient les Arméniens : «la fièvre, le frisson, la mort subite, la perfidie des hommes, le mauvais œil, la mauvaise langue, la secte des sorciers, les idées malsaines, les douleurs de la concupiscence, l'amertume des songes, les effrois du méchant, les rêves tumultueux, les brigands, les bêtes fauves, les faux-frères, les faux-amis, les reptiles...»

Il est vrai que la peur est naturelle, elle est une composante majeure de l'expérience humaine, «elle est en nous, elle nous accompagne toute notre existence... car elle est née avec l'homme au plus obscur des âges» (9). L'homme est par excellence l'être qui a peur. Nos ancêtres en butte aux invasions, aux pillages... devaient vivre dans une peur continue, une insécurité complète engendrant un état permanent d'angoisse. Dans ce vécu de traumatisme collectif, pour éviter une angoisse morbide qui aboutirait à l'abolition du moi, nos aïeux ont vaincu l'angoisse en la fragmentant, en la nommant, c'est-à-dire en identifiant, voire en «fabriquant» des peurs particulières.

Il n'est pas question de reconstruire l'histoire à partir des peurs, mais il est intéressant de considérer le passé sous cet angle. Le besoin de sécurité est fondamental; amulettes et talismans procuraient un peu de sécurité. La peur humaine est perpétuellement changeante. Aujourd'hui, quelles sont nos peurs? quels sont les talismans modernes que nous utilisons? médaille miraculeuse, eau bénie, assurances multirisques...?

Les civilisations peuvent-elles mourir de peur comme les personnes isolées...?

×

Comment des prières peuvent-elles devenir amulettes ?

F. Feydit l'explique ainsi p. 19 : «une prière parfaitement orthodoxe (10) cesse momentanément de l'être lorsque l'intention de l'orant relève de la magie. Tel texte fort banal en soi prend une signification toute différente lorsque le copiste vous recommande de l'écrire sous l'influence de telle ou telle correspondance astrologique». En voici un exemple: «écris-le lorsque Mercure est en exaltation et Saturne ami, que le soleil est dans le taureau et la lune dans le verseau» (p. 65). Les illustrations qui accompagnent le texte sont censées, dans l'esprit de la magie, renforcer ce texte, quand encore, elles ne représentent pas l'élément essentiel de la conjuration, dans le cas, par exemple, des figures talismaniques, sceau de Salomon, signes cabalistiques, écriture en lettres à boule...

Un aspect fondamental de la magie est la foi dans la puissance du nom et de la parole les prières présentent la liste des noms des anges (p. 219, 221) et les «Noms de Dieu en 72 langues», 72 est l'un des nombres magiques, ces noms divins sont magiques et communs à toutes les amulettes des pays chrétiens. L'opération ma-

►

gique des noms divins, des lettres et des locutins secrètes appartient à la tradition magique musulmane.

La magie réside aussi dans le rite prescrit: «écrit ces paroles sur la blessure ou l'enflure: elle guérira par la grâce de Dieu. Amen (p. 153); car la magie suppose la croyance en l'efficacité du rite comme elle croit en une force surnaturelle immanente à la nature. Elle reste un pur mécanisme opératoire. Il s'agit ici de magie blanche, celle qui a pour but d'écarter les mauvais esprits ou de guérir les personnes qui en sont victimes, et non de magie noire considérée criminelle. La magie permet à l'homme de se délivrer de l'anxiété et de surmonter l'angoisse en face d'action dont le succès reste aléatoire. Il faut noter aussi l'action des facteurs psychologiques dans les pratiques magiques, en particulier de la jalousie, de la suspicion (le «mauvais œil» de l'autre), de la vengeance, du désir du pouvoir. Certaines pratiques magiques sont toujours en usage, de nos jours, en de nombreux pays.

Les pratiques de sorcellerie et de magie qui ont fleuri dans toutes les sociétés primitives, on été, sous une forme délirante, la première manifestation de la raison humaine. La culture humaine toute entière s'enracine dans la magie primitive. Par son affirmation de l'existence d'un monde invisible, elle a préparé l'arrivée de la religion. M. Mauss la considère comme un phénomène religieux, la différence étant que la magie agit à l'aide de forces immanentes à la nature tandis que la religion suppose la transcendance du sacré.

Dans les prières des amulettes, magie et religion sont coexistantes. «La magie ne saurait se présenter seule à un peuple essentiellement dévot, précise F. Feydit, et pour être tolérée, elle doit s'assurer une caution religieuse».

Tout ceci révèle l'ignorance religieuse du peuple de ces «pauvres» en culture, qui n'ont pas assez de foi pour croire seulement en la valeur de la prière; ils avaient peut-être ou certainement le «cœur pur» que conseillait Grégoire de Narek (11):

Եւ արացե՛ս գոյն ընքեքցոյացն ի սիրոս յստակս՝
Բժշկութիւն հոգւոց եւ մարմնութիւն յանցանաց,
Թողութիւն պարտուց եւ արձակումն մեղաց կապանաց:

«A ceux donc qui le liront avec un cœur pur, Opère la guérison de leurs âmes et la purification de leurs transgressions, la remise de leurs dettes et la délivrance des liens de leurs péchés».

Comme il a ajouté:

Եւ արացե՛ս լինել դեղ կենաց Առ հնարս ցաւոց հոգւոց եւ մարմնոց քո ստեղծութեան,
Զայս կարգեալ սահման ողորց մատենի՝ Սկզբնեցեայ յանուն քո, բարձրեալ:

«Fais donc de la composition de ce Livre de Lamentations, commencé en ton nom, ô Très-Haut, un remède de vie pour guérir les maladies des âmes et des corps de tes créatures».

Son Livre de Prières(12) n'a pas échappé au sort qui l'attendait: tout entier, il est devenu talisman (13). Le peuple qui, en majorité, ne savait pas lire, mais qui sentait en lui l'impérieuse nécessité de prier, matérialisait sa foi, ses demandes par ce livre, par des amulettes.

×

Au delà des explications théologiques et dogmatiques, malgré leur vernis de croyances magiques, les prières des amulettes révèlent une piété profonde, elles répondent à la parole de Jésus: «Priez sans cesse», «Demandez et vous recevrez»; l'homme est un être de besoin, c'est normal qu'il demande et qu'il s'adresse en

priorité à son Créateur - le «Notre Père» que Jésus nous a appris, est essentiellement une prière de demande. La prière est une force et nos ancêtres le savaient, elle change les cœurs, elle délivre de la peur qui rend malade, elle est à l'origine de tous les courages. Elle peut s'exprimer à travers des signes, des gestes (se mettre à genoux, allumer un cierge), mais ne peut se réduire à un objet: elle est une attitude d'écoute, de confiance, un langage pour communiquer avec Dieu. Sous peine de devenir routinier, mécanique, ce langage doit sans cesse être purifié, renouvelé par l'Esprit afin d'entraîner le fidèle dans une dynamique spirituelle. Si la prière n'est pas purifiée elle renvoie une image déformée, négative de Dieu: «Il est responsable de nos malheurs», «Il est dur et nous punit sans cesse». On lui intente alors un procès, on exige réparation, on prive Dieu de liberté, on le prend au piège de sa bonté, de ses promesses: tu m'as créé, tu dois me combler, me faire riche, heureux... Les prières des amulettes parfois, ne font pas entière confiance à Dieu, elles veulent forcer le destin par une formule de contrainte, exemple: le kiprianos de Kapamadjian est un recueil de prières toujours en usage parmi les Arméniens du Moyen-Orient, il porte le nom d'un magicien: Cyprien, un grec d'Antioche, qui s'est converti au christianisme, a subi le martyre sous Dioclétien, et a été canonisé; ce livret est avalisé par l'Eglise et imprimé à Antélias ou Jérusalem, mais il y a une édition faite à Beyrouth qui porte cette formule en première page:

Այն որ իր հետ կ'ունենայ սոյն աղօթագիրքը, զերծ կը մնայ ամէն տեսակ փորձանքների:

(Celui qui porte sur lui ce livre de prières sera préservé de tous malheurs).

Avec cette formule trompeuse et superstitieuse, le livre de prières devient talisman.

Mais ne jugeons pas les utilisateurs d'amulettes - ils ne sont qu'une partie du peuple arménien-. Les amulettes ont été très utiles en leur temps et elles représentent le langage de la foi d'une époque. Toute surprenantes qu'elles soient, ces amulettes appartiennent à notre culture, et le livre de F. Feydit qui nous permet de les connaître, est un ouvrage précieux, ô combien! Chaque lecteur vivra cette lecture différemment en reconstituant ses propres origines.

Aujourd'hui où notre foi est mise en rencart, comme un héritage démodé, où nous avons perdu le sens du sacré, ces prières nous mettent en relation avec ceux qui nous ont engendrés dans la foi. Quelle image de Dieu nous ont-ils transmise? A cause d'eux quels croyants sommes-nous?

Ce livre nous fait prendre conscience du manque d'évolution de notre vécu religieux, et même de sa stagnation actuelle.

Notre système de crédibilité a changé, il nous faut inventer de nouvelles expressions de la foi chrétienne, c'est un travail jamais achevé, qui se poursuit en Eglise.

Le grand problème de l'Eglise est culturel: il doit avoir le langage des hommes d'aujourd'hui afin de répondre à leurs besoins spirituels, afin de les sortir de leur ignorance religieuse séculaire: nous sommes baptisés, mais non cathéchisés, non évangélisés.

L'impérieuse nécessité de l'évangélisation des Arméniens a été évoquée par Mgr. Norvan Zakarian, au cours d'un entretien publié dans Haratch (*). Mgr. Zakarian a aussi abordé différents problèmes de notre Eglise et souhaité une prise de conscience des fidèles ainsi que leur collaboration, afin que l'Eglise puisse continuer sa mission d'unité et de rassemblement en diaspora. Mais cette prise de position n'a suscité aucune réaction valable.

Les Arméniens ne s'inquiètent pas de l'immobilisme de leur Eglise, et les ecclésiastiques se découragent devant cette indifférence, puis s'y résignent et n'entreprennent plus rien. Les églises se vident, les fidèles ne sont toujours pas évangé-

lisés puisqu'on continue de lire l'Evangile en grabar!

Le grabar est une langue admirable et nos prières liturgiques sont très belles, nul ne le conteste; mais nous ne comprenons plus cet arménien littéraire, ni, par voie de conséquence, les passages d'Evangile lus pendant les célébrations, ils se confondent avec les hymnes et prières des siècles derniers.

La parole de Dieu ne doit pas stagner dans les archives du passé, elle est faite pour être proclamée, expliquée, comprise et accueillie. Elle est vivante et n'est pas faite pour rester inerte entre les pages des grimoires ou dans les rouleaux des amulettes; elle est faite pour nous posséder, nous faire agir et vivre. La Parole de Dieu est actuelle, mais pour nous atteindre aujourd'hui, elle doit parler le langage des hommes d'aujourd'hui.

SATENIG GOSTANIAN

(1) amulette: *petit objet qu'on porte sur soi dans l'idée superstitieuse qu'il préserve des maladies, dangers, maléfices...*

talisman: de l'arabe tilsam, tilasm, objet (pierre, anneau etc.) sur lequel sont gravés ou inscrits des signes consacrés, et auquel on attribue des vertus magiques de protection, de pouvoir.

(2) Jean Delumeau, La peur en Occident XIV - XVIII siècles, Fayard. L'auteur cite des pratiques jadis très répandues parmi des populations qui avaient grand besoin d'être sécurisées: «les sonneries de cloches durant l'orage, la plantation des croix de carrefours pour qu'elles protègent de la grêle les champs voisins, le port de talismans - souvent un court fragment du prologue de l'Evangile de Jean».

(3) conjuration: *rite, formule pour chasser les démons ou pratique magique pour combattre les influences maléfiques.*

(4) «Dès le Ve siècle, le livre arménien a la forme du codex, c'est-à-dire du livre actuel. Le volumen, c'est-à-dire le rouleau, ne s'emploie, à époque tardive, que pour les talismans et amulettes (grapanak, hamayil, kiprianos).» J.-P. Mahé, Les Manuscrits arméniens, chapitre II, p. 51 de «Le Livre arménien à travers les âges». L'exposition de Marseille en 1985, présentait trois «rouleaux magiques» du XVIIe siècle.

(5) Henry Corbin qui étudie la doctrine sohravardienne dans: «L'homme et son ange» - ed. Fayard explique que l'«Ange» est le double céleste de la psyché terrestre, être de lumière qui le fonde dans sa réalité d'âme, l'«Ange» est le principe transcendant de son individualité.

(6) Avétis Aharonian, Les anciennes croyances arméniennes, Parenthèses.

(7) Mircea Eliade, Le Sacré et le Profane, Gallimard.

(8) Histoire des Arméniens sous la direction de G. Dedeyan, Privat.

(9) G. Delpierre, La peur et l'être.

(10) orthodoxe: *qui est conforme à la doctrine religieuse de l'Eglise officielle.*

(11) Գրիգոր Նարեկացի, Մատենա Ոգիտութեան, Երեւան, 1985:

(12) Grégoire de Narek, Le Livre de Prières, III, traduit par I. Kéchichian, Sources Chrétiennes.

(13) «On le plaçait au chevet des malades; on en lisait certains chapitres sur les infirmes, les moribonds, sur les gens atteints d'insomnie, et aussi sur les champs de culture pour les préserver contre les fléaux», J. Mécérien.

(*) Haratch - juillet 1984: Տեսակցութիւն Նորվան Եպիսկոպոս Զաքարեանի հետ՝ Մարկ Նշանեան:

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՆԿԱՐԻՉՐ՝ ԱՍԱՏՈՒՐ

(Շար. Ա. Էջէն)

այդ ժողովուրդները անուշութիւն մը, մեղմութիւն մը ունին, մինչ մեր քաղաքակրթութեան մէջ եաստիրութիւնը կը տիրէ: Ու զիս ըմբոստացնողը այն է, որ այդ ժողովուրդները կ'ազդուին հետըհետէ մեր քաղաքակրթութիւններէն: Այնպէս զիտեղու ձեւս այսպէս է:

Հ. — Քիչ առաջ կը խօսէիր եին արւեստներու, հեքամոսութեան մասին. արուեստի մարզին մէջ հայկական մանրանկարչութիւնը շատ սերտօրէն կապւած է հոգեկան փորձառութեան մը...:

Պ. — Այդ շրջաններուն, հայկական կամ ոչ, ասիական շրջանային բան մըն էր, կարգալու ընդհանուր ձեւ մը:

Հ. — Նկարներուդ մէջ բաներ կան, որոնք մեր ներկայ բանաստեղծութեանդ որոշ գործեր կը յիշեցնեն. փշուրածութիւնը, կտրատումը, անտեղութիւն մը. նկարներուդ մէջ կարծես հաստատ գետիմ մը չկայ, ռաբ դմեկիք տեղ չկայ: Ասիական ուղիւն զուրաւե՞ն եկած բան մըն է:

Պ. — Մեր կեանքն է, մեր պատմութիւնն է. մեր ապրած կեանքը: Ինչու պայթում կայ, ինչու փշուրած կայ. որովհետեւ արժանաւորում չկայ. ամէն բան կրնայ սահիլ, սահելու վրայ է: Կ'ուզեմ այս ժամանակները բռնել, կամ գոնէ փորձել:

Հ. — Իսկ դուրսի աշխարհները ինչպէս՝ Զինատան, Ճափոն, կամ Փերու, ի՞նչ անդրադարձ կ'ունենան գործիդ մէջ:

Պ. — Արուեստագէտի մը համար կարեւոր է ատեն ատեն իր ամէնօրեայ կեանքէն դուրս ելլել, տարբեր բաներ, գոյներ, անձեր, աշխարհներ տեսնել: Միօրինակ նկարելը յոգնութիւն կը պատճառէ:

Հ. — Կը մամբողջե՞ս յանախ երէկ նայնիսկ ասիական ցուցահանդէսի մը պատուաւով չըլլայ:

Պ. — Միշտ կը նախընտրեմ, որ ճամբուն ծայրը ցուցահանդէս մը ըլլայ. միշտ ալ այդպէս եղած է:

Հ. — Ըսիր, քէ Ֆրաժէն ետք «բան չէ մնացած» Բեգի. կ'ուզե՞ս խօսիլ գործերդ գնդներու մասին: Հայեր շատ կա՞ն անոց միջեւ:

Պ. — Ամէն տեսակ մարդ կայ. անուշահայեր ալ: Ամէնէն աւելի ճարտարապետներ ու հոգեբոյժներ կը հետաքրքրուին գործովս. մէկ մըն ալ նկարիչներ: Միշտ կը հարցնեն ինձի, թէ ճարտարապետութիւն սորվա՞ծ եմ: Ոչ, սակայն կը սիրեմ ճարտարապետութիւնը:

Հ. — Եւ ի՞նչ ծրագիրներ կան ասկէ ետքի համար:

Պ. — Յուլիսին Մէս ցուցահանդէս մը ունիմ. պատիկ ռէքրուիթիքիւ մըն է. վերջը Գերմանիա, Իտալիա, Թերեւս նաեւ կրկին Ճափոն...:

×

Այսօրուան աշխարհին, յատկապէս Փարիզի նման ուստանի մը հանապազօրեայ եռուղեւին մէջ, ո՞վ կ'անդրադառնայ ժամանակին. անոր անցքին, այդ անցքին մեր ոտքին տակէն տարածներուն: Ժամանակը Աստուծոյն աշխատանոցի պատէն կախ հին օրերու գրպանի ժամացոյցն է մեզմէ շատ շատերուն համար. սառած սլաքներով, որուն գոյուն թեան երբեմն հազիւ թէ կ'անդրադառնանք: Սակայն հոն է արուեստագէտը, որ մեր բոլորին տեղ կը հետախուզէ, կը փնտռէ «բռնել» զայն:

Զէ՞ որ արուեստագէտը կ'ըսէ ի՞ր կեանքը, բայց նոյն ատեն ան բոլորինն է նաեւ:

Տեսակցեալ՝ Ա. Թ.